

**СУМСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКА ДЕРЖАВНА АГРАРНА АКАДЕМІЯ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ТЕРМОСА ІРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 330. 3 (1-22)

ДИСЕРТАЦІЯ

ФОРМУВАННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Спеціальність 08.00.03 –

економіка та управління національним господарством

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, текстів і результатів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ І.О.Термоса
(підпис, ініціали, прізвище здобувача)

Науковий керівник: Жмайлов Валерій Миколайович, к.е.н., професор
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

Дисертація являється ідентичною іншим екземплярам дисертації
Вчений секретар ради Д 44.887.01
професор

Аранчій В.І.

Суми – 2017

АНОТАЦІЯ

Термоса Ірина Олександрівна. Формування сталого розвитку сільських територій. Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.03 - економіка та управління національним господарством. – Сумський національний аграрний університет, МОН України, Полтавська державна аграрна академія, Полтава, 2017.

Дисертація присвячена обґрунтуванню теоретичних основ і розробці практичних рекомендацій щодо формування сталого розвитку сільських територій, спрямованого на забезпечення високого рівня матеріального добробуту сільського населення.

У теоретичному розділі розкрито сутнісні характеристики сільських територій, товарних сімейних ферм, які здійснюють свою діяльність в даних межах, і організаційних чинників їх сталого розвитку. Розглянуто та порівняно різні точки зору вчених-дослідників щодо трактування понять сільського поселення і сільських територій; сталого розвитку сільських територій. Сформувавши структурно-логічну схему сільських територій, виокремлено основні взаємопов'язані елементи, визначальним є сільське населення, а всі інші – спрямованими на забезпечення його потреб. Сформульовано авторське поняття сільських територій, що на відміну від існуючих трактується як визначені у просторі, історично сформовані території із чітко окресленими адміністративними межами, наявними на них природними та людськими ресурсами, з притаманною лише їм аграрною виробничо-господарською системою, та відповідною соціальною інфраструктурою.

Визначено, що соціально-економічній розбудові сільських територій найефективніше сприяє саме аграрне підприємництво. Вважаємо, що

основними організаційними чинниками забезпечення даного процесу мають бути сільськогосподарські кооперативні та кластерні структури.

Пропонуємо розуміти під кластерним об'єднанням територіальну, інтеграційну форма взаємодії суб'єктів агропродовольчого ринку, що діє на інноваційних, конкурентних засадах, з погодженим планом власного розвитку, який спрямований на забезпечення інтересів кожного з учасників і території, на якій вона розташована.

На основі дефінітивного аналізу даних понять, зазначено існування впливу економічного ефекту (забезпечення конкурентоспроможності продукції сільськогосподарського товаровиробника; збільшення прибутку та ін.) на соціальний ефект (створення нових робочих місць на селі, забезпечує зайнятість населення, призводить до подолання бідності сільського населення; розвиток соціальної інфраструктури сільської місцевості та найближчого оточення, і ін.) діяльності даних суб'єктів господарювання на забезпечення сталого розвитку місцевості, на якій вони розташовані.

Проаналізовано адміністративно-територіальну реформу як одну із найважливіших умов сталого розвитку сільських територій і позначено її важливість в аспекті переходу здійснення функціонування сільських територіальних громад «знизу-вгору», що забезпечить активну участь населення в їх розвитку.

Запропоновано модульну інформаційно-аналітичну систему та механізми реалізації у вигляді складових компонентів, з метою забезпечення координації та контролю запланованих показників соціально-економічного розвитку сільських територій та високоінтегрованих підприємницьких структур (локального галузевого кластера), надання потрібних даних через певні механізми.

Вивчено підприємницьку складову розвитку сільських територій. Запропоновано для її активізації формування сімейних ферм, базою яких є сільські домогосподарства. На основі опрацювання наукових праць вітчизняних учених обґрунтовано авторське визначення поняття сімейної

ферми, під яким розуміємо соціально-економічне утворення як первинний осередок суспільства, в якому суб'єктом господарювання є сім'я, що здійснює свою господарську діяльність у формі юридичної, або через реєстрацію фізичної особи – підприємця, та втілює в життя економічні цінності та цілі і отримує підприємницький дохід. Доведено, що сімейна ферма, за умови державної фінансової підтримки та підтримки на рівні органів місцевого самоврядування, може стати тим драйвером розвитку сільської території, який допоможе зорганізувати вмотивоване місцеве населення навколо ідеї приватного бізнесу та розвитку власної сільської території.

Встановлено, що для активізації підприємницької діяльності в сільській місцевості особливу увагу необхідно приділити мотиваційному моменту. У процесі дослідження також встановлено, що основним мотиваційним фактором для створення сімейної ферми є збільшення фінансових надходжень для родини через інтеграцію у ринковий простір. Водночас обґрунтовано, що досить вагомий внесок у формування мотиваційного механізму щодо започаткування підприємницької діяльності на сільській території повинні здійснювати вищі навчальні заклади України, та галузеві наукові установи.

Здійснено моніторинг сільського господарства, виробничого і наукового потенціалу ресурсів сільських територій Сумської області по всій їх сукупності, так і по окремим домогосподарствам в розрізі різних характеризуючих напрямків. Визначено, що в області найбільш розвинуті галузі рослинництва та садівництва, а галузі тваринництва приділяють мінімальну увагу, про що свідчить кількість земель зайнятих під сіножатями та пасовищами (станом на 01.01.2017 р. сільськогосподарські угіддя становлять практично 71,2% від загальної земельної площі Сумської області, з них рілля становить 72,2% від загальної кількості сільськогосподарських угідь, а площа сіножатей та пасовищ в сумі становить близько 26,3%, відповідно 0,5% належить багаторічним насадженням та перелогам). Зроблено висновок,

що найбільшу кількість сільськогосподарських товаровиробників становлять малі та мікропідприємства, що говорить про досить значний їх потенціал у виробництві сільськогосподарської продукції та забезпеченні продовольчої безпеки населення Сумської області (у сільському господарстві станом на початок 2017 року працює 1482 юридичних особи, малі підприємства становлять 84% від їх загальної кількості, тому числі, 72% від їх загальної кількості становлять сільські домогосподарства). Досліджено, що зростаюча сума інвестицій підтверджує факт про привабливість сфери аграрного бізнесу для внутрішніх та зовнішніх інвесторів та дає змогу покращити загальний рівень соціально-економічного стану сільських територій (загальна сума інвестицій стрімко зростає і на кінець 2016 р. вона вже становить 2147 млн.грн або 37% від їх загальної суми). Домогосподарства являючись первинним суб'єктом господарювання, є одним із найвагоміших сегментів сільської економіки. Домогосподарства забезпечуючи 32,8 % виробництва валової продукції виробляли у 2016 році 99,2 % картоплі, 97,8 % овочів та 91,8 % плодів і ягід, майже 58 % молока, 56–70 % яловичини і свинини до загального виробництва. Тобто, на основі проведених досліджень, виявлено позитивну перспективу розвитку обслуговуючої кооперації та подальшої кластеризації на даних локальних територіях.

Досягнення сталого розвитку сільських територій досить складний, багатогранний та довготривалий процес і вимагає значних фінансових ресурсів як з боку держави так і місцевого самоврядування.

Запровадити відразу всі цілі сталого розвитку на сільських територіях неможливо. Запропоновано чіткий план дій щодо кожної цілі розвитку і оцінки її виконання відповідно до етапів реалізації та фінансування з боку держави і місцевого самоврядування який передбачає виконання 17 цілей (Цілі сталого розвитку для України на період 2016-2030 рр.) в шість етапів.

Визначено типізацію (глобальні, базові, взаємозалежні, забезпечуючі), черговість і поетапність здійснення цілей сталого розвитку сільських територій та їх реалізація локальними галузевими кластерами. В роботі

згруповані канали надходження фінансування і індикатори результативності даних цілей. На перших трьох етапах передбачені стартова (3 цілі), базова (1 ціль) і головна (3 цілі) стадії, на четвертому етапі має реалізуватись коригувальна стадія (1 ціль), а на п'ятому і шостому етапах на стадії сталого розвитку мають виконуватись по 4 цілі і 5 цілей відповідно.

Зазначений порядок виконання Цілей сталого розвитку сільських територій дозволить покращити демографічну їх ситуацію, функціонування якісної системи освіти та охорони здоров'я, збільшити доходи сільського населення шляхом підтримки розвитку приватного підприємництва, зростання сільської економіки, розвиток інфраструктурних та об'єктів комунальної власності, вирішення екологічних проблем та покращити життя людей об'єднаних територіальних громад.

Сталий розвиток сільських територій має базуватися на сценаріях «знизу-вгору», коли активізують роботу базові складові сертифіковані сімейні ферми, товарно-споживчі домогосподарства, фермерські господарства та малі підприємства на підґрунті яких створюються обслуговуючі кооперативи, що співпрацюють з логістичними комунальними підприємствами. Створення таких агропродовольчих ланцюгів має зумовлюватись спільною вигодою задля справедливого розподілу отриманого фінансового результату та бути одним із джерел формування бюджетів об'єднаних територіальних громад.

Визначено, що подальший розвиток кооперації дрібнотоварних виробників та їх взаємодія з іншими партнерами по зберіганню, переробці і реалізації сільськогосподарської продукції та науковому і фінансово-кредитному супроводженні має здійснюватися на засадах кластеризації. Розвиток локальних галузевих кластерів на сільських територіях має забезпечуватися зусиллями кооперативних, підприємницьких, фінансово-кредитних і наукових структур з одного боку та органів державної влади і місцевого самоврядування з іншого. Синергічний ефект та ефект масштабу локального галузевого кластеру і його учасників є основним фактором

здійснення та забезпечення виконання поставлених цілей сталого розвитку сільських територій: цілі 4 «Забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх», цілі 7 «Забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх», цілі 8 «Сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх» та цілі 9 «Створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям», що вимагає більшої концентрації фінансових ресурсів і поглибленої подальшої співпраці з громадами, науковими установами, державою. Надаючи належне значення створенні прогностичних сценаріїв сталого розвитку сільських територій, в роботі запропоновано створення на базі товарних сімейних ферм сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, а також їх інфраструктурних об'єктів - логістичних комунальних підприємств.

Ключові слова: сільські території, сталий розвиток, цілі сталого розвитку сільських територій, забезпечення, сімейні ферми, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, локальні галузеві кластери, модульно-інформаційна система.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографії:

1. Термоса І. О. Сучасний стан соціально-економічного розвитку Сумської області серед регіонів одного типу. Характерні риси моделі сталого розвитку/ І. О. Термоса // Організаційно-економічні аспекти сталого розвитку агропромислового комплексу та сільських територій: монографія / за ред. Брюховецького І. М., Жмайлова В. М., Маслака О. М. – Суми:

Сумський національний аграрний університет, 2015. – С. 38-54. (*особистий внесок – досліджено стан ресурсного забезпечення розвитку сільських територій Сумського регіону за адміністративно-територіальним розподілом*).

2. Термоса І. О. Використання інноваційних технологій ведення землеробства суб'єктами аграрного бізнесу / І. О. Термоса // Розвиток аграрного бізнесу в Україні : монографія / за ред. Брюховецького І. М. – Суми: Сумський національний аграрний університет, 2016.- С. 272 – 283. (*особистий внесок – здійснено оцінку виробничо-економічних результатів розвитку суб'єктами аграрного бізнесу на основі сучасних інформаційних технологій*).

Статті у наукових фахових виданнях:

3. Термоса І. О. Сутність сталого розвитку та його особливості в контексті сільських територій / І. О. Термоса // Причорноморські економічні студії. – 2017. – № 19. – С. 33-38.

4. Термоса І. О. Аспекти сучасного розвитку сільських територій / І. О. Термоса // Вісник Херсонського державного університету. – 2017. – № 25. – С. 102-105.

5. Термоса І. О. Аспекти планування розвитку сільських територій в умовах децентралізації в Україні / І. О. Термоса // Інтелект ХХІ. – 2017. – № 4. – С. 69-74.

6. Термоса І. О. Розвиток підприємництва як передумова сталого розвитку сільських територій / І. О. Термоса // Проблеми системного підходу в економіці. – 2017. – № 4(60). – С. 187-192.

7. Термоса І. О. Кластеризація та її вплив на розвиток сільських територій/ І. О. Термоса // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2017. – № 19. – С. 113-118.

8. Термоса І. О. Виокремлення економічної категорії «реструктуризація» серед інших організаційно-правових та економічних процесів на підприємстві / І. О. Термоса // Вісник Харківського

національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва. Сер. : Економічні науки. – 2013. - № 8. – С. 260-270.

9. Бояринова І. О. Теоретико-методичні підходи до визначення поняття «реструктуризація» / І. О. Бояринова // Вісник Сумського національного аграрного університету. Сер. : Економіка і менеджмент , 2012 т. Вип. 8 – с. 19-24.

Статті, включені до міжнародних каталогів наукових видань і науково-метричних баз:

10. Термоса І. О. Забезпечення сталого розвитку сільських територій на базі територіальних кластерних структур / В.М. Жмайлов, І.О. Термоса // Вісник Сумського національного аграрного університету. Сер. : Економічні науки. – 2017. - № 6. – С. 133-145. (*особистий внесок – здійснено формування кластеру*).

11. Термоса І. О. Кластерні формування як основа для сталого розвитку сільських територій/ І. О. Термоса // Вісник Одеського національного університету. Економіка. – 2017. – № 5(58). – С. 75-80.

Статті в закордонних наукових виданнях:

12. Thermosa I. The ways of forming the sustainable development of rural areas of Ukraine/ I. Thermosa // Economics, Management and Sustainability, (2017). 2(1), 60-66.

За результатами доповідей науково-практичних конференцій:

13. Термоса І. О. Становлення економічних відносин на сільських територіях / І. О. Термоса // Наукові економічні дослідження: теорії та пропозиції: матер. IV Міжнародної науково-практ. конференції (24-25 березня 2017 р., м. Запоріжжя). – Запоріжжя: Східноукраїнський інститут економіки та управління, 2017. – С. 14-18.

14. Термоса І. О. Розвиток сільських територій в сучасних умовах / І. О. Термоса // Перспективи розвитку національної економіки в умовах змін ринкового середовища: матер. Всеукраїнської науково-практ. конференції (11-12 серпня 2017 р., м. Одеса). – О. : ЦЕДР, 2017. – С. 26-31.

15. Термоса І. О. Становлення підприємництва як одна із умов сталого розвитку сільських територій / І. О. Термоса // Моделювання та прогнозування соціально-економічного міжнародного співробітництва: матер. Міжнародної науково-практ. конференції (1–2 вересня 2017 р., м. Київ). – Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2017. – С. 33-36.

16. Термоса І. О. Планування як фактор забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні / І. О. Термоса // Сучасні можливості забезпечення соціально-економічного розвитку країн: матер. Міжнародної науково-практ. конференції (16 вересня 2017 р., м. Ужгород). – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2017. – С. 38-42.

17. Термоса І. О. Регіональні кластери як структурні ланки сталого розвитку сільських територій / І. О. Термоса // Економічне зростання: стратегія, напрями і пріоритети: матер. Міжнародної науково-практ. конференції (22-23 вересня 2017 р., м. Запоріжжя). – Запоріжжя: Східноукраїнський інститут економіки та управління, 2017. – С. 80-84.

18. Термоса І. О. Вплив інтеграційних процесів в АПК на розвиток сільських територій / І. О. Термоса // Підприємництво, бухгалтерський облік та фінанси: національні особливості та світові тенденції: матер. Всеукраїнської науково-практ. конференції (15-16 вересня 2017 р., м. Київ). – Київ: КЕНЦ, 2017. – С. 25-29.

19. Термоса І. О. Соціально-економічний захист населення України в сучасних трансформаційних умовах / І. О. Термоса // Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної роботи: матер. Всеукраїнської науково-практ. конференції (22-23 жовтня 2015 р., м. Глухів). – Глухів: Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2015. – С. 154-157.

SUMMARY

Iryna Oleksandrivna Termosa. Formation of Sustainable Development of Rural Areas. – Qualifying scientific work as a manuscript.

The thesis on the degree of Candidate of Economic Sciences on specialty 08.00.03 – ‘Economics and Management of National Economy’. – Sumy National Agrarian University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Poltava State Agrarian Academy, Poltava, 2017.

The dissertation is devoted to the substantiation of theoretical foundations and development of practical recommendations for the formation of sustainable development of rural territories, that is aimed at ensuring a high level of material well-being of rural population.

The theoretical section reveals the essential characteristics of rural areas, commercial family farms which carry out their activities within the given limits, and organizational factors of their sustainable development. One considered and compared different points of view of the scientists and researchers regarding the interpretation of the concepts of rural settlement, rural territories and sustainable development of rural areas. After formation of the structural and logical scheme of rural territories, the rural population is determined as the main interrelated element, others are aimed at ensuring its needs. The author's concept of rural territories is formulated. In contrast to existing concepts, it is interpreted as defined in the space, historically formed territories with clearly defined administrative boundaries with available natural and human resources, with their own agrarian industrial-economic system, and the corresponding social infrastructure.

It is determined, that socio-economic development of rural areas is most effectively promoted by agrarian entrepreneurship. We consider that agricultural cooperative and cluster structures should be the main organizational factors for ensuring this process.

We offer you to consider cluster association as the territorial, integrational form of interaction between the subjects of the agro-food market that operates on innovative, competitive based plans of own development, and is aimed at ensuring the interests of each participant and the territory in which it is located.

On the basis of a definitive analysis of these concepts, one is indicated the existence of the influence on the economic effect (ensuring the competitiveness of

agricultural commodity producers, increasing profits, etc.) on the social effect (creation of new work positions in the countryside, employment of the population, leading to poverty reduction of the rural population, development of social infrastructure of rural areas and the immediate surroundings, etc.), on the activities of economic entities that ensure sustainable development of the place where they are located.

The administrative-territorial reform is analyzed as one of the most important condition for the sustainable development of rural territories. Also, one indicated the importance in the aspect of the transition from the 'bottom-up' implementation of the functioning of rural territorial communities that will ensure active participation of the population in their development.

The modular information analytical system and mechanisms of implementation in the form of constituent components are suggested in order to ensure coordination and control of the planned indicators of socio-economic development of rural territories and highly integrated business structures (local branch cluster), providing the necessary data through certain mechanisms.

The entrepreneurial component of rural territories development is studied. It is suggested to intensify the formation of family farms based on rural households. The author's definition of the concept of a family farm is determined on the basis of the elaboration of scientific works of domestic scientists. It is understood as a socio-economic entity as the primary cell of a society, in which the subject of management is a family that carries out its economic activity in the form of a legal entity or through registration of a physical an entrepreneur, and realizes economic values and goals and receives business income. It has been proved that a family farm with state financial support and support at the level of local self-government may become a driver for the development of rural areas that will help to organize motivated local people around the idea of private business and the development of their own rural territory.

It has been established that in order to stimulate entrepreneurial activity in rural areas, particular attention should be paid to the motivational aspect. The study

also found that increasing of family income through integration into market space is the main motivating factor for creating a family farm. At the same time, it is substantiated that a significant contribution to the formation of a motivational mechanism for the initiation of entrepreneurial activity in rural areas should be carried out by sectoral scientific and higher educational institutions of Ukraine.

The monitoring of agriculture, production and scientific potential of the resources of the rural areas of the Sumy region was done in aggregate, as well as on individual households in the context of different characterizing areas. It is determined that plant growing and horticulture are the most developed branches, and livestock industries pay the minimum attention, as evidenced the number of lands occupied by hayfields and pastures (as of 01.01.2017, agricultural land is almost 71.2% of the total land area of Sumy Oblast, the area of arable land is 72.2% of the total agricultural land, and the area of hayfields and pastures is about 26.3%, respectively, 0.5% belongs to perennial plantations and feathers). It is concluded that small and micro enterprises are the largest number of agricultural producers. This points the fact that they have considerable potential in the production of agricultural products and providing food security of the population of Sumy Oblast (in agriculture as of the beginning of 2017 there are 1482 legal entities, small enterprises make up 84% of their total, including 72% of their total number are rural households). It is investigated that the growing amount of investments confirms the fact about the attractiveness of the field of agrarian business for domestic and foreign investors and allows to improve the overall level of socio-economic status of rural areas (the total amount of investments is growing rapidly and by the end of 2016 it is UAH 2,147 million or 37% of their total sum). Households being the primary business entity are one of the most important segment of the rural economy. Households, providing 32.8% of gross production, produced 99.2% of potatoes, 97.8% of vegetables and 91.8% of fruits and berries, almost 58% of milk, and 56-70% of beef and pork for general production in 2016. At this point, a positive outlook for the development of service cooperation and

subsequent clustering on the data of local territories was revealed on the basis of conducted research.

Achievement of sustainable development of rural areas is a complex, multifaceted and long-term process and it requires significant financial resources from state as well as from local government.

To implement immediately all goals of sustainable development in rural areas is impossible. A clear plan of action for each development goal and an assessment of its implementation is suggested in accordance with the stages of implementation and financing by the state and local government, which envisages the fulfillment of 17 goals in six stages (Sustainable Development Goals for Ukraine for the period 2016-2030).

The typing (global, basic, interconnected, providing), sequence and phased implementation of the goals of sustainable development of rural territories and their realization by local branch clusters are determined. In the work, funding channels and performance indicators are grouped together. The first three phases provide the starting (3 goals), base (1 goal) and main (3 goal) stages, at the fourth phase, the correction stage should start to occur (1 goal), and the fifth phase should fulfill (4 goals) and the sixth phase, respectively, should fulfill (5 goals).

The indicated order for the implementation of the goals of sustainable development of rural areas will allow to improve their demographic situation, functioning of a high-quality education and health system, increase rural population incomes by supporting the development of private entrepreneurship, growth of the rural economy, development of infrastructure and communal property objects, solving environmental problems and improve the lives of people in the combined territorial communities.

Sustainable development of rural areas should be based on 'bottom-up' scenarios, when the basic components of the work are activated by certified family farms, commodity-consumer households, farms and small enterprises, on the basis of which, operating cooperatives with logistic utilities are established. The creation

of such agro-food chains should be conditioned by profit sharing for the fair distribution of the financial results.

It is determined that further cooperation development of small-scale producers and their interaction with other partners in the storage, processing and marketing of agricultural products, scientific and financial support should be carried out on the principles of clusterization. The development of local sector clusters in rural areas should be ensured through the efforts of cooperative, entrepreneurial, financial and academic structures on the one hand, and state authorities and local governments on the other. The synergistic and scale effects of the local industry cluster and its participants are a key factors in implementing and ensuring the fulfillment of the goals set for sustainable development of rural areas: 4th goal ‘Ensuring comprehensive and equitable education and promoting lifelong learning for all’, 7th goal ‘Ensuring access to affordable, reliable, sustainable and modern energy sources for all’, 8th goal ‘Promoting progressive, inclusive and sustainable economic growth, full and productive employment and decent work for all’ and 9th goal ‘Creating a sustainable infrastructure, promoting comprehensive and sustainable industrialization and innovation’ that requires greater concentration of financial resources and deepened further cooperation with communities, academic institutions, state. Given the importance of creating prognostic scenarios for sustainable development of rural areas, the work offers the creation of agricultural service cooperatives on the basis of commodity family farms as well as their infrastructure objects – logistics utilities.

Key words: rural territories, sustainable development, goals of sustainable development of rural areas, provision, family farms, agricultural servicing cooperatives, local branch clusters, modular information system.

THE LIST OF PUBLICATIONS ON THE TOPIC OF THE THESIS

Naukovi pratsi, v yakykh opublikovani osnovni naukovi rezul'taty
dysertatsiyi:

Monohrafiyi:

1. Termosa I. O. Suchasnyy stan sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku Sums'koyi oblasti sered rehioniv odnogo typu. Kharakterni rysy modeli staloho rozvytku/ I. O. Termosa // Orhanizatsiyno-ekonomichni aspekty staloho rozvytku ahropromyslovoho kompleksu ta sil's'kykh terytoriy: monohrafiya / za red. Bryukhovets'koho I. M., Zhmaylova V. M., Maslaka O. M. – Sumy: Sums'kyy natsional'nyy ahrarnyy universytet, 2015. – С. 38-54. (osobystyy vnesok – doslidzheno stan resursnoho zabezpechennya rozvytku sil's'kykh terytoriy Sums'koho rehionu za administratyvno-terytorial'nym rozpodilom).

2. Termosa I. O. Vykorystannya innovatsiynykh tekhnolohiy vedennya zemlerobstva sub"yektamy ahrarnoho biznesu / I. O. Termosa // Rozvytok ahrarnoho biznesu v Ukrayini : monohrafiya / za red. Bryukhovets'koho I. M. – Sumy: Sums'kyy natsional'nyy ahrarnyy universytet, 2016.- S. 272 – 283. (osobystyy vnesok – zdiysneno otsinku vyrobnycho-ekonomichnykh rezul'tativ rozvytku sub"yektamy ahrarnoho biznesu na osnovi suchasnykh informatsiynykh tekhnolohiy).

Statti u naukovykh fakhovykh vydannyakh:

3. Termosa I. O. Sutnist' staloho rozvytku ta yoho osoblyvosti v konteksti sil's'kykh terytoriy / I. O. Termosa // Prychornomors'ki ekonomichni studiyi. – 2017. – № 19. – S. 33-38.

4. Termosa I. O. Aspekty suchasnoho rozvytku sil's'kykh terytoriy / I. O. Termosa // Visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu. – 2017. – № 25. – S. 102-105.

5. Termosa I. O. Aspekty planuvannya rozvytku sil's'kykh terytoriy v umovakh detsentralizatsiyi v Ukrayini / I. O. Termosa // Intelekt KHKHI. – 2017. – № 4. – S. 69-74.

6. Termosa I. O. Rozvytok pidpryyemnytstva yak peredumova staloho rozvytku sil's'kykh terytoriy / I. O. Termosa // Problemy systemnoho pidkходу v ekonomitsi. – 2017. – № 4(60). – S. 187-192.

7. Termosa I. O. Klasteryzatsiya ta yiyi vlyv na rozvytok sil's'kykh terytoriy/ I. O. Termosa // Hlobal'ni ta natsional'ni problemy ekonomiky. – 2017. – № 19. – S. 113-118.

8. Termosa I. O. Vyokremlennya ekonomichnoyi katehoriyi «restrukturyzatsiya» sered inshykh orhanizatsiyno-pravovykh ta ekonomichnykh protsesiv na pidpryyemstvi / I. O. Termosa // Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho ahrarnoho universytetu im. V. V. Dokuchayeva. Ser. : Ekonomichni nauky. – 2013. - № 8. – S. 260-270.

9. Boyarynova I. O. Teoretyko-metodychni pidkhody do vyznachennya ponyattya «restrukturyzatsiya» / I. O. Boyarynova // Visnyk Sums'koho natsional'noho ahrarnoho universytetu. Ser. : Ekonomika i menedzhment , 2012 t. Vyp. 8 – s. 19-24. Statti, vkluycheni do mizhnarodnykh katalogiv naukovykh vydan' i naukovometrychnykh baz:

10. Termosa I. O. Zabezpechennya staloho rozvytku sil's'kykh terytoriy na bazi terytorial'nykh klasternykh struktur / V.M. Zhmaylov, I.O. Termosa // Visnyk Sums'koho natsional'noho ahrarnoho universytetu. Ser. : Ekonomichni nauky. – 2017. - № 6. – S. 133-145. (osobystyy vnesok – zdiysneno formuvannya klasteru).

11. Termosa I. O. Klasterni formuvannya yak osnova dlya staloho rozvytku sil's'kykh terytoriy/ I. O. Termosa // Visnyk Odes'koho natsional'noho universytetu. Ekonomika. – 2017. – № 5(58). – S. 75-80.

Statti v zakordonnykh naukovykh vydannyakh:

12. Thermosa I. The ways of forming the sustainable development of rural areas of Ukraine/ I. Thermosa // Economics, Management and Sustainability, (2017). 2(1), 60-66.

Za rezul'tatamy dopovidey naukovo-praktychnykh konferentsiy:

13. Termosa I. O. Stanovlennya ekonomichnykh vidnosyn na sil's'kykh terytoriyakh / I. O. Termosa // Naukovi ekonomichni doslidzhennya: teoriyi ta propozytsiyi: mater. IV Mizhnarodnoyi naukovo-prakt. konferentsiyi (24-25 bereznya 2017 r., m. Zaporizhzhya). – Zaporizhzhya: Skhidnoukrayins'kyy instytut ekonomiky ta upravlinnya, 2017. – S. 14-18.

14. Termosa I. O. Rozvytok sil's'kykh terytoriy v suchasnykh umovakh / I. O. Termosa // Perspektyvy rozvytku natsional'noyi ekonomiky v umovakh zmin rynkovoho seredovyscha: mater. Vseukrayins'koyi naukovo-prakt. konferentsiyi (11-12 serpnya 2017 r., m. Odesa). – O. : TSEDR, 2017. – S. 26-31.

15. Termosa I. O. Stanovlennya pidpryyemnytstva yak odna iz umov staloho rozvytku sil's'kykh terytoriy / I. O. Termosa // Modelyuvannya ta prohnozuvannya sotsial'no-ekonomichnoho mizhnarodnoho spivrobitnytstva: mater. Mizhnarodnoyi naukovo-prakt. konferentsiyi (1–2 veresnya 2017 r., m. Kyyiv). – Kyyiv: Tavriys'kyy natsional'nyy universytet imeni V. I. Vernads'koho, 2017. – S. 33-36.

16. Termosa I. O. Planuvannya yak faktor zabezpechennya staloho rozvytku sil's'kykh terytoriy v Ukrayini / I. O. Termosa // Suchasni mozhyvosti zabezpechennya sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku krayin: mater. Mizhnarodnoyi naukovo-prakt. konferentsiyi (16 veresnya 2017 r., m. Uzhhorod). – Uzhhorod: Uzhhorods'kyy natsional'nyy universytet, 2017. – S. 38-42.

17. Termosa I. O. Rehional'ni klasteri yak strukturni lanky staloho rozvytku sil's'kykh terytoriy / I. O. Termosa // Ekonomichne zrostannya: stratehiya, napryamy i priorityty: mater. Mizhnarodnoyi naukovo-prakt. konferentsiyi (22-23 veresnya 2017 r., m. Zaporizhzhya). – Zaporizhzhya: Skhidnoukrayins'kyy instytut ekonomiky ta upravlinnya, 2017. – S. 80-84

18. Termosa I. O. Vplyv intehratsiynykh protsesiv v APK na rozvytok sil's'kykh terytoriy / I. O. Termosa // Pidpryyemnytstvo, bukhholders'kyy oblik ta finansy: natsional'ni osoblyvosti ta svitovi tendentsiyi: mater. Vseukrayins'koyi naukovo-prakt. konferentsiyi (15-16 veresnya 2017 r., m. Kyyiv). – Kyyiv: KENTS, 2017. – S. 25-29.

19. Termosa I. O. Sotsial'no-ekonomichnyy zakhyst naseleennya Ukrayiny v suchasnykh transformatsiynykh umovakh / I. O. Termosa // Aktual'ni problemy pidhotovky fakhivtsiv sotsial'noyi roboty: mater. Vseukrayins'koyi naukovo-prakt. konferentsiyi (22-23 zhovtnya 2015 r., m. Hlukhiv). – Hlukhiv: Hlukhivs'kyy NPU im. O. Dovzhenka, 2015. – S. 154-15

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	20
ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ.....	28
1.1. Сутнісна характеристика сільських територій та організаційні чинники їх сталого розвитку.....	28
1.2. Умови формування та система функціонування сталого розвитку сільських територій.....	42
1.3. Розвиток сільських територій на засадах підприємництва сімейних ферм.....	58
<i>Висновки до розділу 1</i>	74
РОЗДІЛ 2. РІВЕНЬ РЕСУРСОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ РОЗВИТКУ ВИРОБНИЧО-ГОСПОДАРСЬКОЇ СИСТЕМИ.....	76
2.1. Моніторинг виробничого і наукового потенціалу ресурсів сільських територій.....	76
2.2. Стан сільського господарства в контексті розвитку сільських територій.....	95
2.3. Характеристика розвитку сільських домогосподарств.....	107
<i>Висновки до розділу 2</i>	129
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ.....	132
3.1. Формування порядку виконання цілей сталого розвитку та етапів їх реалізації на сільській території.....	132
3.2. Розробка прогностичних сценаріїв сталого розвитку сільських територій.....	148
3.3. Формування сталого розвитку сільських територій на основі локальних галузевих кластерів.....	164
<i>Висновки до розділу 3</i>	181
ВИСНОВКИ.....	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	187
ДОДАТКИ.....	211

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЛКП – логістичні комунальні підприємства.

МІАС - модульна інформаційно-аналітична система.

СОК – сільськогосподарський обслуговуючий кооператив.

АТР – адміністративно-територіальна реформа.

РЛКП – регіональні логістичні комунальні підприємства.

ЛГК – логістичний галузевий кластер.

СФ – сімейні ферми.

ДГ- домогосподарства.

ВСТУП

Актуальність теми. У процесі розвитку України як демократичної держави одним із важливих чинників є сталий розвиток сільських територій – підґрунтя громадянського суспільства. Проблема сталого розвитку сільських територій в умовах адміністративно-територіальної реформи набула широкого розголосу. Відбувається децентралізація владних та фінансових повноважень, вдосконалюється та оновлюється нормативно-правова база створених об'єднаних територіальних громад, приймаються на державному рівні заходи щодо забезпечення сприятливого середовища їх подальшого економічного розвитку. Однак у вирішенні проблеми сталого розвитку сільських територій є чимала кількість теоретичних і практичних питань, що залишається недостатньо вивченими, незважаючи на значну кількість зарубіжних і вітчизняних публікацій.

Серед опублікованих результатів наукових досліджень проблемам сталого розвитку сільських територій присвячено роботи Важинського Ф.А., Газуди С.М., Гайдуцького П.І., Гончаренка І.В., Губені Ю.Є., Гуторова О.І., Залізко В.Д., Збарського В.К., Зось-Кіора М.В., Іванюти В.Ф., Єрмакова О.Ю., Кропивко М.Ф., Макаренка П.М., Маліка М.Й., Мельника С.К., Павлова О.І., Прокопи І.В., Саблука П.Т., Семенишина Х.М., Сокольської Т.В., Талавирі М.П., Трегобчука В.М., Уркевича В.Ю., Харчука С.А., Хвесика М.А., Юрчишина В.В., Якуби К.І. та багатьох інших.

Надаючи належну оцінку публікаціям, на сьогодні, не існує єдиної думки щодо сутнісної характеристики сільських територій, реалізації цілей і етапів їх розвитку, напрямів використання ресурсного потенціалу, формування сімейних ферм домогосподарств, їх кооперації та створення локальних галузевих кластерів. Потребують подальших досліджень умови та послідовність дій націлених на формування сталого розвитку сільських територій.

Всі ці та інші питання обумовили вибір теми дисертаційного дослідження, його мету, завдання та структурну побудову.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана відповідно до плану науково-дослідних робіт Сумського національного аграрного університету за темою: «Організаційно-економічні аспекти розвитку агропромислового комплексу та сільських територій»: (номер державної реєстрації 0115U000775), у межах якої здобувачем досліджено особливості формування сталого розвитку сільських територій.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає в обґрунтуванні теоретичних засад і розробленні практичних рекомендацій щодо формування сталого розвитку сільських територій, спрямованих на забезпечення високого рівня матеріального добробуту сільського населення. Відповідно до мети були поставлені та вирішувались наступні завдання:

- уточнити сутнісну характеристику поняття «сільські території» та організаційні чинники їх сталого розвитку;
- визначити умови формування сталого розвитку сільських територій та забезпечення виконання запланованих цілей його досягнення;
- встановити базові положення розвитку товарних сімейних ферм сільських домогосподарств;
- здійснити моніторинг потенціалу ресурсозабезпечення та результатів розвитку виробничо-господарської системи сільських територій;
- обґрунтувати формування основних типів цілей сталого розвитку сільських територій та етапів його реалізації державою та місцевим самоврядування;
- надати пропозиції прогнозних сценаріїв сталого розвитку сільських територій;
- розробити рекомендації розвитку локального галузевого кластера сільських територій.

Об'єкт дослідження – процес формування і організаційно-економічного регулювання сталого розвитку сільських територій.

Предмет дослідження – сукупність теоретико-методичних та практичних аспектів формування і використання інструментів організаційно-економічного регулювання сталого розвитку сільських територій.

Методи дослідження. Методологія дисертаційного дослідження ґрунтується на загальноприйнятих принципах проведення комплексних наукових досліджень. Теоретичною та методологічною основою дисертаційної роботи є діалектичний метод пізнання, системний підхід до вивчення питань розвитку сільських територій, основні наукові положення сучасної економічної теорії та наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених. Зі спеціальних методів у дисертаційній роботі використано такі: теоретичного узагальнення і порівняння – у процесі опрацювання літературних джерел і вивчення поставлених питань, окреслення економічної сутності поняття «сільські території»; монографічний – для узагальнення поглядів учених на проблеми, що розглядаються, аналізу особливостей розвитку сільських територій, вивчення вітчизняного і зарубіжного досвіду; статистико-економічний – при моніторингу розвитку виробничо-господарської системи сільських територій; статистичного аналізу – для оцінювання потенціалу розвитку сільських домогосподарств; структурно-логічного аналізу – для виявлення чинників, які впливають на розвиток сільських територій на засадах сталості; соціологічних досліджень – при анкетуванні голів сільських, селищних рад та сільського населення, а також студентської молоді; класифікації і ранжування – при розробці порядку виконання цілей сталого розвитку та етапів їх реалізації, аналогій – при формуванні сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та кластерів.

Інформаційною базою дисертаційного дослідження слугували законодавчі та нормативно-правові акти України, матеріали Міністерства аграрної політики та продовольства України, офіційні матеріали Державної

служби статистики України, Головного управління статистики у Сумській області, Всеукраїнської асоціації сільських та селищних рад, результати проектних досліджень ФАО в Сумській області, результати експертних оцінок фахівців ФАО, результати власних досліджень і спостережень здобувача.

Наукова новизна полягає в розробленні теоретичних і методичних положень та практичних рекомендацій щодо формування сталого розвитку сільських територій. Основними положеннями, які отримано особисто автором і виносяться на захист, є такі:

вперше запропоновано модульну інформаційно-аналітичну систему забезпечення сталого розвитку сільських територій, яка включає розробку цільових проектів з просторового планування, енергозабезпечення, охорони навколишнього середовища, кадрового потенціалу, модернізації комунальних підприємств та створення локальних галузевих кластерів і управління ними;

удосконалено:

– сутнісну характеристику поняття сільської території, що на відміну від існуючих трактується як визначена у просторі, історично сформована територія із чітко окресленими адміністративними межами, наявними на ній природними та людськими ресурсами, з притаманною лише їй аграрною виробничо-господарською системою, та відповідною соціальною інфраструктурою;

– категоріальний апарат щодо визначення поняття «сімейна ферма» як соціальне утворення (первинний осередок суспільства), де власником є сім'я на базі сільських домогосподарств, у формі фізичної чи юридичної особи, що за рахунок власної праці на присадибній або/і пайовій земельних ділянках, втілює в життя економічні цінності і цілі, виробляє товарну продукцію та отримує підприємницький дохід;

– методичні підходи створення та розвитку локальних галузевих кластерів підґрунтям яких будуть: сільськогосподарські обслуговуючі

кооперативи, утворені сертифікованими сімейними фермами сільських домогосподарств та іншими організаційно-правовими формами дрібнотоварного виробництва; логістичні комунальні підприємства; установи фінансово-кредитного та наукового забезпечення, переробні і торгові структури, що сприятимуть розвитку підприємництва на селі та підвищенню добробуту населення сільських територій;

- методичний підхід реалізації цілей сталого розвитку сільських територій, що на відміну від існуючих включає поділ на типи (глобальні, базові, взаємозалежні, забезпечуючі), і виходячи із сумарної множини за визначеним переліком індикаторів оцінки виконання кожної із цілей, формується порядок та етапи їх реалізації;

дістали подальшого розвиток:

- моніторинг щодо формування і підприємницького використання потенціалу ресурсів сільських домогосподарств в напрямі вікових характеристик працюючих, забезпечення малої механізації виробничих процесів та раціонального землеволодіння на власних або/і пайових земельних ділянках;

- положення щодо створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в напрямі об'єднання товарних сімейних ферм домогосподарств та включає наступні етапи: відбір кандидатів та формування переліку потенційних учасників; визначення необхідних фінансових та інвестиційних ресурсів для заснування; створення та державна реєстрація для набуття юридичної особи.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці стратегічних напрямів сталого розвитку сільських територій з боку держави та сільських домогосподарств. Зокрема, формування порядку виконання державою і місцевими органами влади цілей сталого розвитку сільських територій та створення сертифікованих товарних сімейних ферм сільських домогосподарств з метою розвитку приватного підприємництва, їх кооперації та кластеризації; розвитку несільськогосподарських видів діяльності, заходів

по забезпеченню промоції області, впровадження модульної системи інформаційно-аналітичного забезпечення в управлінні локальними галузевими кластерами та об'єднаними територіальними громадами.

Основні положення та результати дисертаційної роботи знайшли схвалення і впроваджені у практичну діяльність в Департаменті агропромислового розвитку Сумської обласної державної адміністрації (акт № 01-19/864 від 14.06.2017 р.), Ямпільської районної ради Сумської області (акт №244/15 від 10.05/2017 р.), Білицької сільської ради Ямпільського району Сумської області (акт № 02/15 від 26.05.2017 р.), Зноб-Новгородської селищної ради Середино-Будського району Сумської області (акт № 211/4 від 16.06.2017 р.) Отримані практичні результати використовуються у навчальному процесі Сумського національного аграрного університету (довідка №808/1 від 10.03.2017 р.) та Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка (акт 10-06/64 від 13.04.2017 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою, в якому автором вирішувались теоретичні, методичні та практичні питання щодо сталого розвитку сільських територій. Опубліковані наукові праці містять концепції, висновки і пропозиції, які особисто сформульовані автором і відображають внесок у розвиток національного господарства.

Апробація результатів дисертації. Основні результати та положення дисертаційної роботи апробовано на: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної роботи» (м. Глухів, 2015 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Наукові економічні дослідження: теорії та пропозиції» (м. Запоріжжя, 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Перспективи розвитку національної економіки в умовах змін ринкового середовища» (м. Одеса, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Моделювання та прогнозування соціально-економічного міжнародного співробітництва» (м. Київ, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні можливості забезпечення соціально-економічного розвитку країн» (м.

Ужгород, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Економічне зростання: стратегія, напрями і пріоритети» (м. Запоріжжя, 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Підприємництво, бухгалтерський облік та фінанси: національні особливості та світові тенденції» (м. Київ, 2017 р.).

За результатами проведених досліджень автором опубліковано 19 наукових праць, обсягом 9,79 друк. арк., в тому числі 2 колективні монографії (здобувачеві належить 2,03 друк. арк.), 7 статей у наукових фахових виданнях України, обсягом 4,49 друк. арк., 2 статті у наукових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз даних, обсягом 1,07 друк. арк., 1 стаття у науковому виданні іншої держави, обсягом 0,56 друк. арк., 7 тез наукових доповідей, обсягом 1,64 друк. арк.

Структура й обсяг роботи. Основна частина дисертації складається зі вступу, трьох розділів і висновків, при загальному об'ємі 241 сторінка і містить, 64 рисунки і 14 таблиць, з яких 1 таблиця на окремій сторінці. Додатків 16. Список використаних джерел 221 найменування та розміщено на 24 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ

СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

1.1. Сутнісна характеристика сільських територій та організаційні чинники їх сталого розвитку

У процесі розвитку України як демократичної держави одним із важливих чинників є сталий розвиток сільських територій – підґрунтя громадянського суспільства. Проблема сталого розвитку сільських територій в умовах адміністративно-територіальної реформи набула широкого розголосу. Відбувається децентралізація владних та фінансових повноважень, вдосконалюється та оновлюється нормативно-правова база створених об'єднаних громад, приймається на державному рівні заходи щодо створення сприятливого середовища їх подальшого економічного розвитку. Однак у вирішенні проблеми сталого розвитку сільських територій є чимала кількість теоретичних і практичних питань, що залишається недостатньо вивченими, незважаючи на значну кількість зарубіжних і вітчизняних публікацій.

Як засвідчує аналіз багатьох наукових робіт, досить актуальними залишаються питання щодо визначення поняття сільської території, особливо в сучасних трансформаційних умовах економіки та соціальної сфери.

Термін «сільські території», як двокомпонентний, складається з двох понять: «сільські» та «території», містить властивості емпіричного об'єкта, що має велику кількість ознак, оскільки його внутрішнє наповнення є достатньо складним; має галузеву, поселенську, територіальну та функціональну спрямованість і повинен розглядатися в контексті зі спорідненими поняттями.

Так, Павлов О. пропонує перед усім виокремити й розвести такі парні дефініції як «сільський» і «аграрний», та «території» і «поселення» [108, с.

114]. Слово «аграрний» (від лат. *agrarius* – *земельний*) характеризує все те, що належить до землеволодіння і землекористування. Етимологія терміну «сільський», за В. О. Ключевським, у стародавніх перекладних пам'ятках руської писемності передавалося за допомогою слова «село», яке означало власне рілля, а вже потім рільницьке поселення [63]. Отже, населення цих поселень займалося переважно рільництвом, цим воно відрізнялося від міського. Тобто первісно термін «сільський» мав не поселенський, а галузевий відбиток, пов'язаний з видом занять населення. Значно пізніше за ним закріпилося значення всього того, що асоціюється з населеним пунктом, що утворився навколо ріллі. І хоча з часом господарські функції цих поселень значно розширилися, але історично село пов'язане з веденням землеробства, сільського господарства, а тому агровиробництво розглядається як складник сільського сектора. У цьому розумінні терміни «аграрний» і «сільський» (у його прямому значенні) частково збігаються. Водночас за сукупністю ознак та історичним контекстом поняття «сільський сектор» ширше за поняття «аграрний сектор». Слово «аграрний» передає характер виробничих, споживчих, владних (з приводу володіння, користування, розпорядження землею) відносин. Зазначені відносини, як за своєю сутністю, так і за сферою докладання виробничих сил, виходять поза межі власне агровиробництва, з яким вони історично пов'язані. Як відомо, земля використовується і під промислове та житлове будівництво, а ландшафт виконує природоохоронні, оздоровчо-рекреаційні функції тощо [108, с. 115].

Базовою у розумінні змісту поняття «територія» виступає концепція просторової організації суспільства Морилла Р. В її контексті простір, як характеристика території, розглядається у двох напрямках: акцентування уваги на простій протяжності (знаходить відгук в різних моделях її розвитку, починаючи із закону кілець Тюнена Й. та теорії центральних місць

Кристаллера В. й Льюші А.); вивчення конкретної географічної території та її характеристик (ландшафту, корисних копалин, біологічного розмаїття, соціальної освоєності) [2].

Дану дефініцію також обґрунтовують спираючись на принципи системного дослідження, і визначають як багатофункціональну соціально-економічну систему, що має просторове розташування та певну відокремленість від зовнішнього середовища, складається з елементів, зв'язків та відносин між ними, а також процесів, які відбуваються через реалізацію різних комбінацій взаємодії елементів системи. Такими елементами вважається населення, природні ресурси, підприємства та органи державного управління і місцевого самоврядування. Зв'язки між елементами територіальної соціально-економічної системи відрізняються за типологічними характеристиками і можуть бути вертикальними (формують відносини підпорядкування); горизонтальними (зумовлюють взаємодію та відносини співробітництва; зворотними (відображають певну реакцію на управлінські впливи). Процеси, які відбуваються в даній системі, охоплюють усі сфери суспільного життя: політику та управління, економіку, соціум, навколишнє природне середовище, в якому і здійснюється власне життєдіяльність [128, с. 9].

Вітчизняний вчений Прокопа І. стверджує, що «територія» - це не тільки просторовий ресурс, а й розташовані на ній усі інші ресурси, в тому числі (і насамперед) людські.

Ще чіткіше про належність населення і поселень до території йдеться у визначенні сільської місцевості, до якої відносять територію, розташовану поза межами міських поселень, з її природними і антропогенними ландшафтами та сільськими поселеннями. [120, с. 51].

Термін «поселення» розглядається як цілісна і компактна концентрація населення разом із засобами його життєдіяльності або місцями постійного

проживання, праці і відпочинку, відтворення тощо [180]. Сільські поселення суттєво відрізняються від міських за характером зайнятості, методами планування і забудови території, щільністю населення, його соціальною структурою, розвитком інфраструктури, транспортною мережею, засобами зв'язку тощо. За останні десятиріччя з'явилися «змішані» типи територій і поселень – приміські урбанізовані зони й ареали. [108, с. 116].

Ще вужчим є поняття сільської місцевості. Так, Олійник Я. трактує його як сукупність людей та інших ресурсів суспільного ландшафту і малих населених пунктів за межами безпосередньої сфери економічної діяльності великих міських центрів [101, с. 70].

В Законі України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» № 1807–IV від 17 червня 2004 р., сільська місцевість представлена як територія, що знаходиться за межами міст і є переважно зонами сільськогосподарського виробництва та сільської забудови [44].

Залізко В. в своїй науковій роботі наголошує на синонімічності термінів «место», і «сільська місцевість», характеризуючи останній з точки зору наявних природних ресурсів, що зосереджені в околі хуторів, сіл та селищ, в яких проживає населення [45, с. 196]. Отже, з даного визначення випливає, що промисловість, соціальна сфера та адміністративне управління не входять до поняття сільської місцевості, тому існує необхідність включення їх до сільської території. Таким чином, сільська територія – це така сільська місцевість, для якої виконується хоча б одна з умов: знаходяться виробничі (переробні) потужності; наявна соціально-культурна сфера; діюче адміністративне управління.

Провівши детальний аналіз наукових робіт щодо визначення сутності та змісту категорії «сільська територія», слід зазначити, що в їх значній кількості використано досить вузькоспеціалізований підхід (додаток А).

Лисенко Л., Мельник С., Шаповал П., Якуба К. та ін. вивчають сільську територію за територіальним принципом і визначають її як територіальну

одиницю самоуправління, що діє в рамках закону, засновану на власному історичному досвіді, традиціях, специфіці господарювання, яка об'єднує навколо себе громаду з метою управління суспільним життям, вирішення спільними зусиллями проблем і сприяння розвитку відповідної території [181, с. 73; 95; 185, с. 74; 74, с. 14].

Булавка О., Кропивко М., Саблук П., також аналізовану категорію класифікують за територіальним принципом, але вже додають і функціональні особливості. Тобто, за даними твердженнями, сільська територія – це історично сформована в законодавчо визначених межах сукупність, яка поєднує адміністративно-територіальну (села, сільські поселення, сільські ради) та територіально-функціональну (сільськогосподарське виробництво, переробка продукції тощо) приналежність до створення відповідних умов праці і проживання населення та забезпечення продовольчої безпеки країни [131, с. 167]. В самостійному ж окремому науковому дослідженні Саблук П., зазначає, що сільську територію необхідно розглядати як складну багатофункціональну природну, соціально-економічну й виробничо-господарську систему з властивими їй кількісними, структурними, природними та іншими характеристиками [128].

Гоцелюк А., Колесников В., Прушківський В. дещо розширюють та узагальнюють дане поняття і характеризують його як просторову біо-еколого-соціально-економічну систему, що знаходиться поза урбанізованими центрами, зі специфічним природно-екологічним, соціальним, економічним та інституціональним середовищем і населенням, які функціонують і проявляють свій потенціал з метою задоволення індивідуальних та суспільних потреб [121, с. 128, 130; 23, с. 177].

В останніх наукових публікаціях, присвячених сільським територіям, цілком обґрунтовано і справедливо підкреслюється багатоаспектність їх функцій і характеристик.

На основі проведеного дефінітивного аналізу даної категорії, нами узагальнене поняття сільської території, що на відміну від існуючих

тракується як визначена у просторі, історично сформована територія із чітко окресленими адміністративними межами, наявними на ній природними та людськими ресурсами, з притаманною лише їй аграрною виробничо-господарською системою, та відповідною соціальною інфраструктурою.

Дане визначення дозволяє сформувати структурно-логічну схему (рис. 1.1) та виокремити основні взаємопов'язані елементи сільських територій. Такими вважаємо: проживаюче на них населення, розміщені домогосподарства, малі, середні та великі агропромислові підприємства, наявний природно-ресурсний потенціал, органи управління територіальної громади, наявні об'єкти історичної та культурної спадщини, інші. При цьому визначальним - є сільське населення, а всі інші складові – спрямовані на забезпечення його потреб.

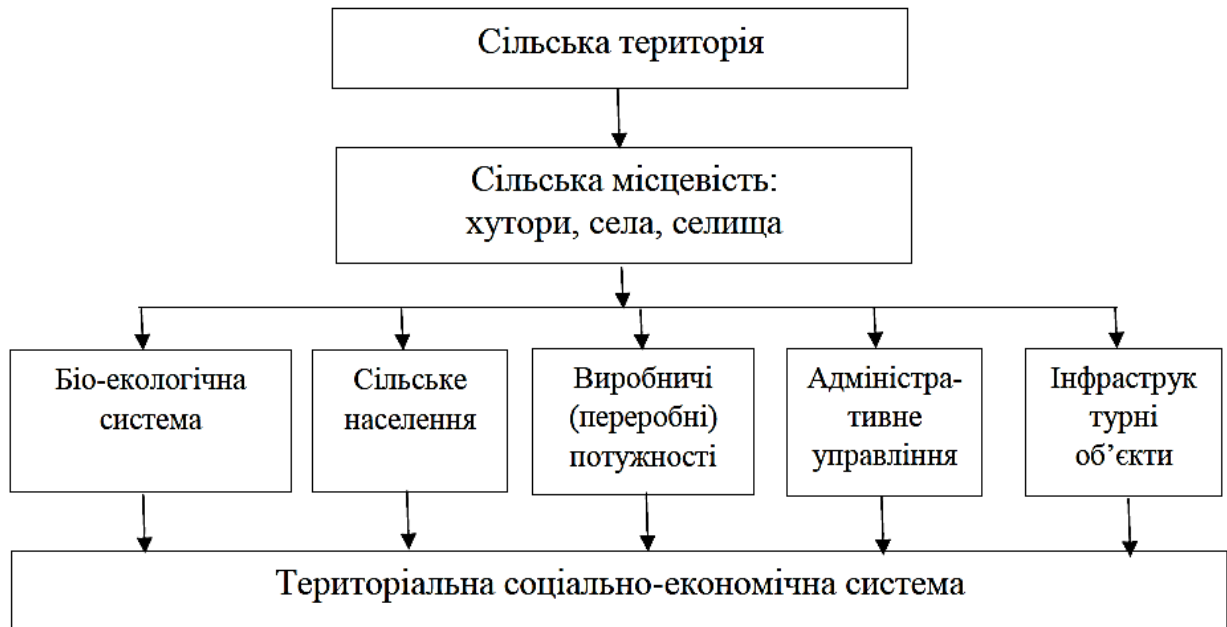
Отже, сільську територію варто розглядати як цілісну систему, оскільки вона має чітку структурну будову, елементи, згруповані у підсистеми, характеризується відносною стійкістю та автономністю, має визначену мету функціонування й інші риси, притаманні системам (рис. 1.2.).

В європейських країнах, де на основі концепції Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) прийнято поділяти сільські території (rural areas) на такі три групи: міського типу (urban), перехідного типу (intermediate) та сільського типу (rural) [27].

Подібну, але дещо ширшу типізацію запропонував вітчизняний вчений Павлов О. [110], виокремивши такі критерії: ступінь розвитку, складність, значення функцій, господарські функції, види та режими використання, етнічна ознака, ступінь ресурсозабезпеченості, політико-правовий статус, розмір (масштаб).

На нашу думку, в даному випадку необхідно враховувати сучасні трансформаційні зміни, що відбуваються в умовах здійснення адміністративно-територіальної реформи. Даний вплив відобразиться на

типізації сільських територій, відповідно і загальноприйнятий перелік критеріїв буде змінений.

Рис. 1.1. Структурно-логічна схема сільської території

Джерело: узагальнено автором на основі [120, с. 51; 128, с. 9; 45, с. 196; 121, с. 128; 131].

Припускається, що адміністративно-територіальна реформа слугуватиме інноваційним вектором розвитку та запровадження ефективних управлінських рішень для сільських територій, що дозволить поліпшити їх кризове соціально-економічне становище на сьогодні.

До основних проблем сільського розвитку Талавиря М. відносить нестабільні умови і організацію праці, низький рівень побутових умов, нестійке матеріальне забезпечення, неякісні житлові умови, занепад інженерної інфраструктури, що створює передумови для росту міграційного потенціалу сільських мешканців і нестійкого розвитку [147].

Рис. 1.2. Структурні елементи функціонування системи сільської території

Джерело: узагальнено автором на основі [22, с. 204; 23, с. 177; 39, с. 25; 74, с. 14].

Ми поділяємо це твердження і зазначаємо, що кожна окремо взята сільська територія має важливе значення для конкурентоспроможності держави. Тому необхідно забезпечити ефективне вирішення даних проблемних питань для їх сталого розвитку. Вважаємо, що при цьому доцільно врахувати позитивний досвід розвинених країн світу та специфіку історичного, соціально-культурного й виробничо-господарського надбання кожної сільської території.

Термін «сталий розвиток» був введений у 1987 році Міжнародною комісією по навколишньому середовищу і розвитку [98, с. 6]. Його концепція розроблялася міжнародним співтовариством поступово, визначаючи три принципові обов'язкові її складові: економічне зростання, соціальний прогрес та захист навколишнього середовища.

Взаємозв'язок та баланс економічних, соціальних, екологічних, інституційних та інноваційно-технологічних компонентів з метою максимізації добробуту людини без ускладнення можливостей для майбутніх

поколінь задовольняти свої потреби визначаються сучасними науковцями як «сталий розвиток» [77].

Президент України Петро Порошенко у своєму виступі на Саміті ООН з Порядку денного в галузі розвитку на період після 2015 року, який відбувся в рамках 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, і під час якого було надано загальне бачення нових орієнтирів розвитку до 2030 року та визначено 17 Цілей сталого розвитку, зазначив: «Для досягнення Цілей Сталого Розвитку на національному рівні Україна здійснюватиме нові програми і проекти, які на практиці забезпечать макроекономічну стабільність, екологічний баланс та соціальну згуртованість. ЦСР служитимуть в якості загальної основи для подальших перетворень в Україні» (П. Порошенко) [175].

Серед опублікованих результатів наукових досліджень проблемам сталого розвитку сільських територій присвячено роботи Важинського Ф.А., Газуди С.М., Гайдуцького П.І., Гончаренка І.В., Губені Ю.Є., Гуторова О.І., Залізко В.Д., Збарського В.К., Зось-Кіора М.В., Іванюти В.Ф., Єрмакова О. Ю., Кропивко М.Ф., Макаренка П.М., Маліка М. Й., Мельника С.І, К., Павлова О. І., Прокопи І. В., Саблука П.Т., Семенишина Х.М., Сокольської Т.В., Талавирі М. П., Трегобчука В. М., Уркевича В.Ю., Харчука С.А., Хвесика М. А., Юрчишина В. В., Якуби К. І. та багатьох інших.

Так, Гуторов О. зазначає, що поняття «сталий розвиток сільських територій» має право на широке застосування як таке, що передбачає, з одного боку, тип рівноваги (баланс) між його соціально-економічними та природними складовими, з другого – довготривалість і безперервність процесу розвитку суспільства, де боротьба за екологічність виробництва не повинна перешкоджати економічному та соціальному розвитку. У практиці повинен домінувати інтенсивно-екологічний тип відтворення, за якого фактори інтенсифікації застосовуватимуться в екологічно допустимих межах [27].

Інша група вітчизняних науковців характеризує дане твердження як розвиток, що задовольняє потреби теперішнього покоління, але не ставить

під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби [131]. З цією метою необхідно узгодити екологічні, економічні та соціальні складові розвитку сільської території. При цьому соціальний елемент означає поліпшення умов життя населення, в першу чергу за рахунок ефективного розвитку виробничої, комунальної, обслуговуючої та екологічної інфраструктур.

Спираючись на наукові дослідження провідних вчених-економістів, стверджуємо, що соціально-економічній розбудові сільських територій найефективніше сприяє саме становлення ефективного аграрного виробництва та підприємництва. Відповідно виокремлюємо основні організаційні чинники забезпечення сталого розвитку сільських територій, на нашу думку, якими мають бути сільськогосподарські кооперативні та кластерні структури.

Вважаємо, що розвиток кооперативних об'єднань, це логічна стадія реалізації підприємництва в сільській місцевості в сучасних умовах. Кооператив функціонує завдяки виникненню великої кількості приватних товаровиробників, що мають спільну економічну зацікавленість в інтеграції до глобального ринкового простору. Діяльність таких інтегрованих структур відбувається «знизу – вгору», що надає змогу забезпечити здорову внутрішню конкуренцію, обмежити державне втручання у власні справи та здійснювати свою діяльність на ринкових засадах.

Кооперація малих товаровиробників надає їм можливість отримувати прибуток не лише від виробництва власної сільськогосподарської продукції, але і від змоги брати участь у великомасштабному товарорусі, при формуванні великооптових партій продукції. При цьому використовувати аспекти сучасного менеджменту, мінімізувати власні ризики, управляти каналами збуту та мати право вибору постачальників матеріально-технічних ресурсів, впливати на формування ціни та якості власної продукції, застосовувати сучасні системи технологій виробництва та збуту продукції, а також бути рівноправним партнером у глобальному ринковому просторі.

Аналіз наукових праць провідних вітчизняних вчених – дослідників сутності кооперативу, зокрема, Гончаренка В., Зіновчука В., Колтунової Ю., Крисального О., Маліка М., Молдавана Л., Туган-Барановського М., Чайнова О. та ін., свідчить, що в основу визначення даного поняття вкладено зміст добровільного об'єднання людей.

Загальноприйнятим вважається трактування Міжнародної організації праці, де затверджено, що кооператив - це асоціація осіб, які добровільно об'єдналися з метою задоволення спільних потреб шляхом утворення демократично контрольованого підприємства і зробили рівнозначні внески у капітал свого товариства та погодилися поділити ризик та зиск від діяльності, в якій вони активно беруть участь [86, с. 62].

Колтуною Ю. подано сутнісну характеристику даного терміну як організації створеної товаровиробниками та переробниками на основі добровільного членства для спільного виробництва і переробки сільськогосподарської продукції, на базі об'єднання їх майнових пайових внесків з метою задоволення матеріальних та інших потреб членів цього кооперативу [67, с. 117].

Більше деталізовано опрацьовано досліджене питання у науковій роботі Гончаренка В. Вказано, що кооперативний суб'єкт господарювання також являє собою добровільне об'єднання людей. Його діяльність базується на демократичних принципах рівноправності, самоврядуванні та рівній відповідальності. Він має вільний доступ та необмежену кількість членів, що особисто беруть участь в його управлінні та створюють колективне підприємство з метою самопомоги, самозабезпечення та економічного самозахисту від експлуатації з боку різноманітних представників, шляхом одержання певних господарських переваг від об'єднання (кооперування) [21, с. 51].

Найбільш узагальненим, на нашу думку, є визначення кооперативу, яке подає вчений-економіст Зіновчук В. Він стверджує, що це підприємство корпоративного типу, створене шляхом добровільного об'єднання

матеріальних внесків і зусиль сільськогосподарських товаровиробників-власників (громадян та юридичних осіб), організації демократичного управління і поділу ризику та доходів відповідно до участі в господарській діяльності цього підприємства [51, с. 33-34].

Малік М. сільськогосподарську кооперацію розглядає як фундаментальну умову ефективної реалізації аграрної реформи і зазначає, що формування даних суб'єктів господарювання має принципове значення. Так як, це дозволяє використовувати переваги великомасштабного бізнесу і здійснювати контроль за власною ринковою діяльністю без відриву від виробництва [85, с. 14].

Пояснюючи суть сільськогосподарської кооперації, Чаянов О. вказує, що основна її ідея є в вищій мірі простою. Якщо уважно вдивитися в склад селянського господарства, досить складного за своєю будовою, то легко можна переконатися в тому, що для цілого ряду галузей його крупна форма дасть одразу безпосередню велику вигоду. При цьому існує можливість, не порушуючи діяльність решти частин господарства і, не руйнуючи трудового сімейного господарства, виділити окремі роботи і поєднати їх спільно з сусідами в одну загальну справу [177, с. 6].

Таким чином, на нашу думку, основна ідея кооперації малих сільськогосподарських товаровиробників полягає в:

- беззаперечній перевазі виробництва великооптових партій товару над дрібними;
- можливості забезпечення високоефективного великотоварного конкурентного виробництва;
- отриманні додаткових фінансових вигод від концентрації і спеціалізації власного виробництва на одному чи декількох видах сільськогосподарської продукції.

В свою чергу кластеризація, як один із видів міжгосподарської кооперації, створює сприятливі умови для розвитку концентрації виробництва на основі нагромадження, тобто його розширення та

інтенсифікації в межах тих же територіальних меж підприємства, і виступає організаційною формою функціонування глибоко спеціалізованого і високо концентрованого виробництва [100, с. 70].

Кластеризація слугує фактором забезпечення розвитку:

- окремих виробників сільськогосподарської продукції (сімейних ферм, домогосподарств) в постачальницько-збутовій і переробній сферах. При цьому зберігаються організаційно-господарські форми кожного учасника кластеру, їх самостійність;

- міжгосподарської горизонтальної та вертикальної виробничої кооперації в сільськогосподарських виробничих кооперативах (і їх модифікаціях - виробничо-переробних, виробничо-збутових тощо);

- комплексних інтегративних процесів і структур на сільських територіях [100, с. 71].

В результатах наукових досліджень, які провели: Бакум В. [5], Вишнеvsька О. [12], Войнаренко М. [14], Володін С. [52], Гришова І. [24], Доржиева Е. [37], Жаліло Я. [56], Заверач М. [40], Зубець М. [52], Кропивко М. [130], Кузьмін О. [73], Лупенко Ю.[62], Портер М. [119], Присяжнюк А. [24], Русан В. [127], Саблук П. [130], Скупий В. [62], Соколенко С. [138], Ткаченко В. [165], Торгачев Д. [166], Ціхановська О. [176], Чуприна Н. [179], Шкурін Г. [182] та ін. вчені, викладена адаптація зарубіжних і вітчизняних концепцій кластерів до українських реалій.

Основоположником кластерної теорії вважається М. Портер і його тлумачення поняття кластеру є фундаментальним. Вказано, що це сконцентровані за географічною ознакою групи взаємозалежних компаній, спеціалізованих постачальників, фірм у споріднених галузях, а також пов'язаних з їх діяльністю організацій (наприклад, університетів, агентств по стандартизації, торговельних об'єднань) у певних областях, що конкурують, але при цьому ведуть спільну роботу [119, с. 259].

На думку вітчизняного вченого Соколенка С., утворення кластерів - це інтеграція підприємств, галузей, комплексів тощо. Необхідними умовами інтеграційних процесів є наявність інтегратора (юридичної або фізичної особи, що зможе ініціювати та організувати реалізацію інтеграційного процесу). Автор вважає, що в ролі інтегратора кооперативного сектора економіки України може виступити система споживчої кооперації, оскільки вона є найбільш організованою і найпоширенішою. Наступними забезпечуючими умовами являються наявність інтеграційної ідеї та мотивів, вигоди яких є в поєднанні інтересів, засобів та ресурсів всіх видів кооперації, заохочення інвестицій для покращення обслуговування членів, а також наявність фінансових і трудових ресурсів та кваліфікованого персоналу [137].

Кластери та мережне співробітництво є середовищем для генерації і комерціалізації знань. Вони являють собою організм або «регіональну екосистему». Вважається, що території (сільські території, області, регіони), на яких формуються дані інтегративні суб'єкти господарювання, стають лідерами економічного розвитку, і визначають конкурентоспроможність національної економіки [119, с. 5].

З вищевикладених аспектів та проведених досліджень з вивчення діяльності і факторного аналізу сільськогосподарської обслуговуючої кооперації та кластеризації [3, 19, 72, 78-80], стверджуємо про наявність їх реального впливу на стан сільських територій. На основі дефінітивного аналізу, зазначаємо про існування впливу економічного ефекту (забезпечення конкурентоспроможності продукції сільськогосподарського товаровиробника; збільшення прибутку та ін.) на соціальний (створення нових робочих місць на селі, забезпечує зайнятість населення, призводить до подолання бідності сільського населення; розвиток соціальної інфраструктури сільської місцевості та найближчого оточення, і ін.) діяльності даних суб'єктів господарювання на забезпечення сталого розвитку місцевості, на якій вони розташовані.

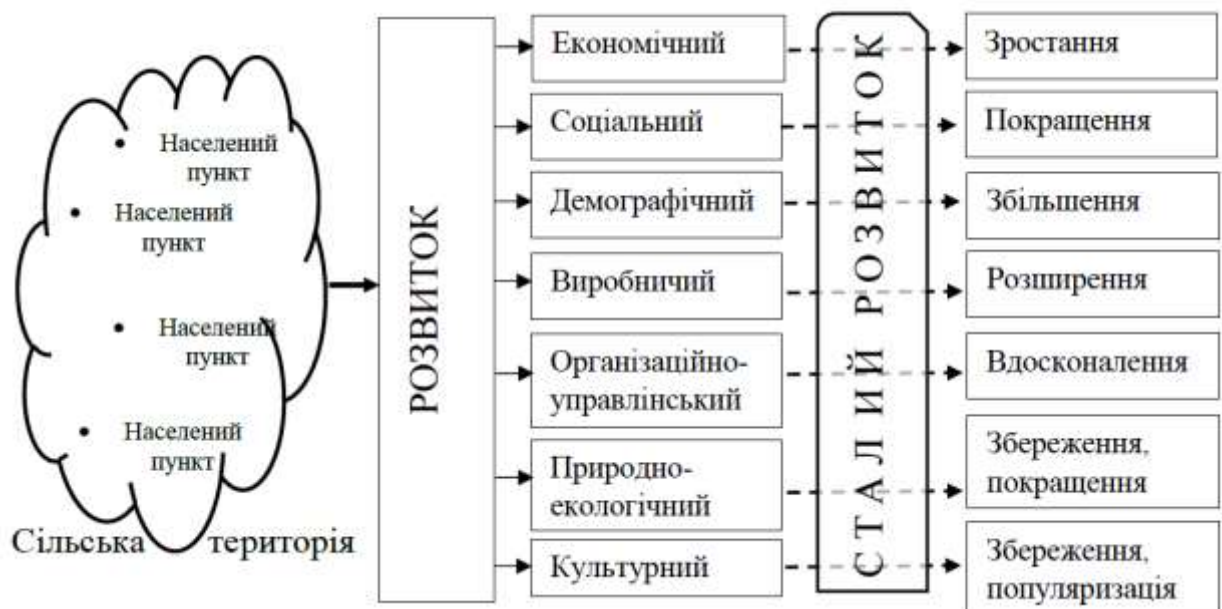
Відповідно, пропонуємо розуміти під кластерним об'єднанням територіальну, інтеграційну форма взаємодії суб'єктів агропродовольчого ринку, що діє на інноваційних, конкурентних засадах, з погодженим планом власного розвитку, який спрямований на забезпечення інтересів кожного з учасників і території, на якій вона розташована.

Отже, з проведеного дослідження сутнісної характеристики сільських територій та організаційних чинників їх сталого розвитку, встановлено актуалізацію даного питання в сучасних трансформаційних умовах економіки, соціальної сфери та адміністративно-територіальної реформи. На основі поданого трактування авторського узагальненого поняття сільської території, дійшли висновку про необхідність розгляду останньої з точки зору системності. Відповідно, сформувавши структурно-логічну схему, виокремлено основні взаємопов'язані елементи, назвавши визначальним сільське населення, а всі інші – спрямованими на забезпечення його потреб. Узагальнюючи дефінітивний аналіз поняття сталого розвитку сільських територій, визначили, що їх соціально-економічній розбудові найефективніше сприяє саме аграрне підприємництво. Вважаємо, що основними організаційними чинниками забезпечення даного процесу мають бути сільськогосподарські кооперативні та кластерні структури. На основі сутнісної характеристики даних господарюючих суб'єктів агропродовольчого ринку, визначили наявність залежності соціального і економічного ефекту забезпечення сталого розвитку сільських територій, на яких здійснюється кооперація і кластеризація.

1.2. Умови формування та система функціонування сталого розвитку сільських територій

Управління розвитком сільських територій нами розглядається як складна та багаторівнева система, у межах яких відбуваються прямі й зворотні зв'язки. Об'єктом такого управління і є сама сільська територія з її

соціальною, економічною та екологічною складовою. Суб'єктами ж вважаються органи управління як державні так і місцеві, завданням яких є розробка та забезпечення здійснення розвитку, його стимулювання із застосуванням різних адміністративних важелів; місцеве населення, від ініціативи якого залежать ефективне використання наявних природних ресурсів, об'єктів інфраструктури, соціально-культурних цінностей, наявних сукупних можливостей для започаткування та здійснення підприємницької діяльності і залучення додаткових інвестицій для подальшого розвитку. На основі даних тверджень, нами узагальнена структурно-логічна схема сталого розвитку сільської території (рис. 1.3).

Рис. 1.3. Структурно-логічна схема сталого розвитку сільської території

Джерело: розроблено автором на основі [27, 34, 120].

На жаль, на сьогодні на державному рівні немає єдиного нормативно-правового акту, який би чітко визначив етапи даного процесу. Розпорядженням Кабінету Міністрів України 3 лютого 2010 року була затверджена Концепція Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року [33]. Але вже 2 вересня 2010 року

іншим розпорядженням Кабінету Міністрів України зазначений вище акт втратив чинність [126].

Так, деякі вітчизняні науковці, аналізуючи даний анульований нормативно-правовий акт, стверджують, що розвиток сільських територій може відбуватися за двома можливими варіантами [174, с. 21].

Перший варіант може бути суто декларативним і пов'язаним зі складністю фінансування всіх задекларованих змін. Такими вважаються заходи, які стосуються відновлення соціальної інфраструктури, вирішення екологічних проблем і досить багато інших. Але в даному випадку, залишаються поза увагою питання зайнятості сільського населення, а це на сьогодні чи не найголовніша задача органів державної та місцевої влади.

Другий варіант базується на розвитку сільської інфраструктури, збільшенні кількості підприємницьких структур, диверсифікації наявних виробничих потужностей. Це сприятиме зростанню власних місцевих фінансових ресурсів, вирішенню наявних проблеми сільської території. Звичайно ж, перспективнішим є другий варіант, який націлений на сталий розвиток.

Для реалізації даного плану, необхідно розробити та запровадити комплексні заходи, націлені на формування власних «місцевих» лідерів – підприємців, які будуть в змозі сформувати свою команду і розпочати власну справу на сільській території із залученням внутрішній та зовнішніх інвестицій, запровадженням передових інноваційних технологій та використанням наявних ресурсних можливостей.

Науковець Залуцький І. наголошує на тому, що формування передумов сталого розвитку сільських територій доцільно здійснювати з позиції системної євроінтеграційної модернізації всієї вітчизняної політики щодо даного питання, на основі впорядкування та адаптації чинного законодавства України до ключових пріоритетів сталого розвитку.

Враховуючи наявні економічні реалії та менталітет нації, нагальною є актуалізація таких пріоритетів розвитку сільських територій:

- збереження самосвідомості та посилення самоідентифікації сільського населення як носія української ідентичності, культури і духовності нації;
- подолання бідності та покращення якості життя на засадах диверсифікації аграрної економіки, доходів населення, його зайнятості та самозайнятості;
- формування та розвиток конкурентних переваг сільської території як місця життєдіяльності населення та унікального об'єкта владного впливу на державному, регіональному і локальному рівнях на засадах паритетної участі та відповідальності органів державного управління, самодостатніх територіальних громад і суб'єктів державно-приватного партнерства; всебічної мобілізації місцевого потенціалу та ресурсів;
- забезпечення охорони навколишнього природного середовища та підвищення рівня екологічної безпеки [46, с. 71].

Крім даних аспектів, Сокольською Т. справедливо виділено і забезпечення екологічної безпеки, як однієї зі складових сталого розвитку сільських територій. Наголошено на глобальному характері екологічних проблем на території України, а також зазначено на необхідності разом з міжнародними екологозахисними організаціями та їх досвідом, розробити та почати реалізовувати національну екологічну стратегію на національну рівні. Автор пропонує на законодавчому рівні розробити та затвердити систему заходів, які забезпечать можливість перевести сільське господарство на засади сталого розвитку, а також створити національну базу наукових розробок вітчизняних вчених та сприяти створенню екологічно-інноваційного ринку та впровадженню цих розробок у аграрне виробництво з урахуванням впливу мінливих кліматичних умов. Погоджуємося, що заходи з екологічної безпеки на національну рівні мають інтегруватися в економічну та соціальну доктрину сталого розвитку [139].

Інші видатні вітчизняні вчені, Гайдучкий П. та Саблук П, сталий розвиток сільських територій нерозривно пов'язують з перспективами

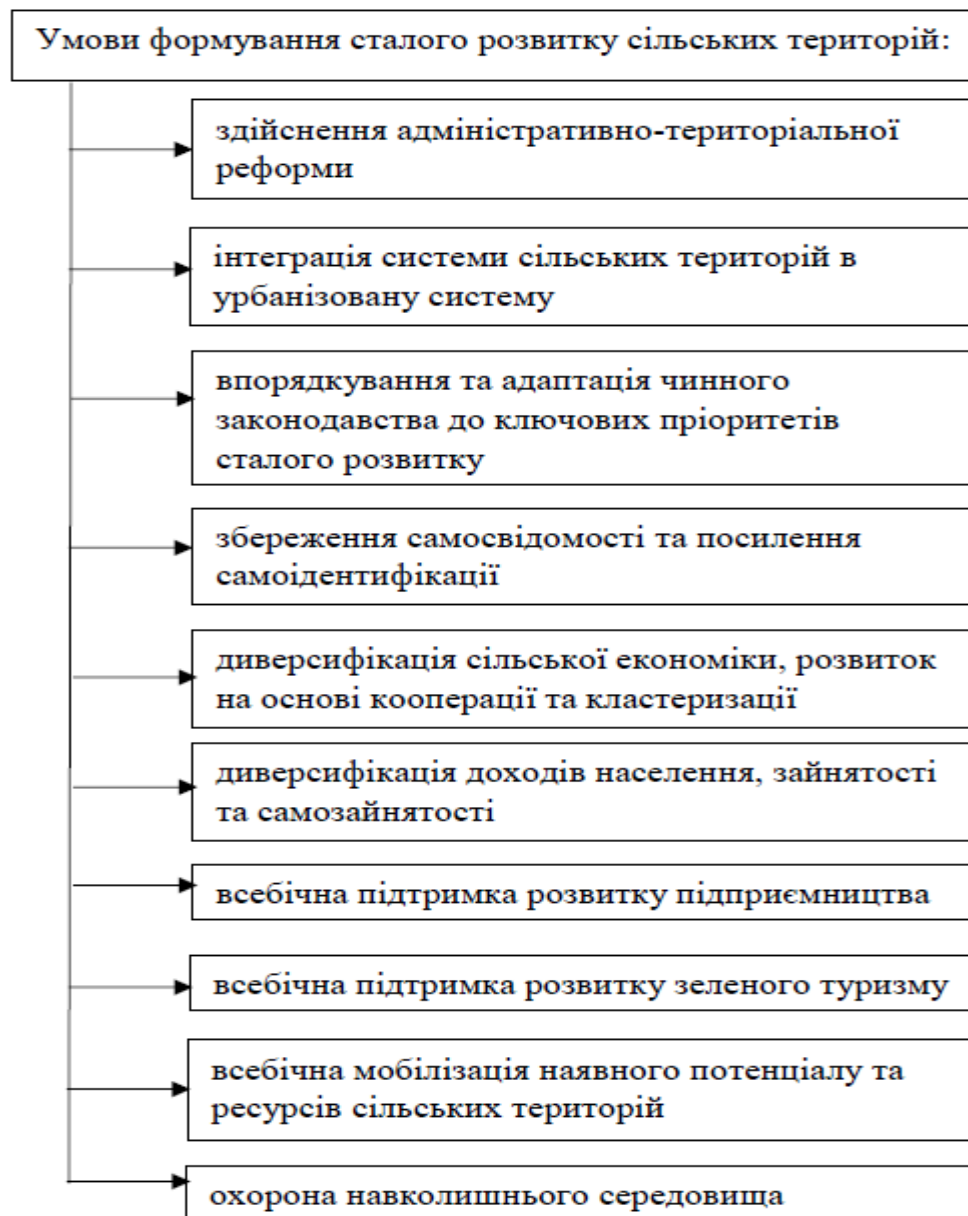
сільського господарства як агропродовольчого сектору економіки [18, с. 86; 129, с. 11].

Поділяємо думку Панасюка Б., що відродження сільських територій є можливим за умови виведення сільського господарства із скрутного становища, відновлення його виробничої бази, кооперації сільськогосподарського виробництва з переробною промисловістю і торгівлею, розвитку агропідприємств [111].

Слід також зазначити, що село може використовувати й інші ресурси, а не лише здійснювати виробництво сільськогосподарської продукції. Такими можуть виступати і зелений туризм (агротуризм), і невеликі локальні промисли, і започаткування та підтримка культурно-історичних туристичних маршрутів, виробництво нішових культур, заготівля органічної продукції (наприклад, лікарські трави) та багато іншого.

Підсумувавши результати даних наукових досліджень, стверджуємо, що реалізація відповідних трансформаційних змін сільських територій потребує забезпечення ефективного самоуправління, націленого на отримання позитивних результатів; розробки перспективного плану дій, його виконання та контролю; промоції своєї території; зростаючої кількості підприємців, які в подальшому забезпечать самофінансування територіальної громади з її соціальними проектами і ін.

Узагальнивши необхідні умови формування сталого розвитку сільських територій (рис. 1.4), зазначимо, що на даний час існує гостра необхідність в наданні їм права самостійності і вирішення свого майбутнього - розробці власних програм розвитку; претендуванні на бюджетні кошти та залученні коштів сторонніх інвесторів, гарантуючи отримання від цих інвестицій доходу; фінансовій самостійності; формуванні дійсно дієвих органів управління сільською територією через конкурсні виборчі процедури; створенні для населення комфортного і безпечного середовища для життя та праці. Таку можливість на сьогодні має надати адміністративно-територіальна реформа, яка відбувається на сільських територіях України.

Рис. 1.4. Необхідні умови сталого розвитку сільської території

Джерело: узагальнено автором на основі [18, с. 86; 46, с. 71; 111; 129, с. 11; 174, с. 21].

Проаналізувавши отримані результати проведених реформ в Польщі та країнах Балтії, слід констатувати, що їх успіх в економічному секторі напряду залежав від децентралізації владних повноважень. Позитивні зростання показників національної економіки і здійснення адміністративної реформи відбувалися взаємозалежно. Також, в зазначених країнах було налагоджене ефективне двостороннє співробітництво місцевого населення та наявних підприємницьких структур і приватних підприємців.

Вітчизняна модель державного управління побудована за принципом «з гори - до низу», тобто відбувається домінування центральної влади над органами місцевого самоврядування. Отже, існуюча система не забезпечує самостійності і незалежності у здійсненні розвитку території, що знижує ефективність виконання делегованих повноважень місцевим самоврядуванням.

Головною ж ідеєю адміністративно-територіальної реформи є вирішення даної проблеми. Найголовнішим в ній аспектом, являється забезпечення переходу до можливості розвитку «знизу – вгору», а не в зворотному напрямку. При здійсненні активізації потенціалу сільського населення, жителі стануть активними учасниками розвитку власної території. Отже, їм надаватиметься багато в чому вирішальна роль стосовно реалізації визначеної «зверху» загальної стратегії [174].

Адміністративно-територіальна реформа здійснюється на основі Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (№157-VIII від 05.02.2015) [42]. Урядом для забезпечення його реалізації затверджено Методику формування спроможних територіальних громад (постанова КМУ №214 від 08.04.2015) [125]. Саме ці нормативно-правові акти роз'яснюють та врегульовують механізм та законність даних трансформаційних процесів.

У відповідності до вище зазначеної Методики, спроможна територіальна громада - територіальні громади сіл (селищ, міст), які в результаті добровільного об'єднання здатні самостійно або через відповідні органи місцевого самоврядування забезпечити належний рівень надання послуг, зокрема у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, житлово-комунального господарства, з урахуванням кадрових ресурсів, фінансового забезпечення та розвитку інфраструктури відповідної адміністративно-територіальної одиниці [125].

Місцеве самоврядування отримає досить значні повноваження, які раніше не були притаманні сільським радам, і державну допомогу на забезпечення сталого розвитку. Це надасть змогу здійснювати: планування

та формування власного бюджету, залучення інвестицій, розвиток підприємництва, ефективне використання наявних земельних і інших природних ресурсів, покращення стану місцевої інфраструктури.

Таким чином, бачимо, що у вирішенні питань, пов'язаних з впровадженням основних засад сталого розвитку, значно зростає роль місцевого самоврядування і територіальної громади, ступінь зацікавленості якої вважається найвагомим фактором у вирішенні даного питання.

Внаслідок спричинених соціальною мобілізацією трансформаційних змін, формується концепція розвитку сільської території «знизу» (рис. 1.5), в якій основною рушійною силою є активно зорієнтоване місцеве населення [107].

В результаті реалізації заходів адміністративно-територіальної реформи, збільшиться ресурсна база об'єднаних громад [9, ст. 64, 69, 71], яка формуватиметься з:

- 60% податку на доходи фізичних осіб;
- 25% екологічного податку;
- 5% акцизного податку з реалізації підакцизних товарів;
- 100% єдиного податку;
- 100% податку на прибуток підприємств та фінансових установ комунальної власності;
- 100% податку на майно (нерухомість, земля, транспорт);
- і інші доходи.

Зазначаємо, що рівень забезпечення свого позиціонування і використання наявних власних ресурсів являється основним фактором сталого розвитку новостворених територіальних громад і сільських територій в їх складі.

Рис. 1.5. Базові концепції розвитку сільських територій

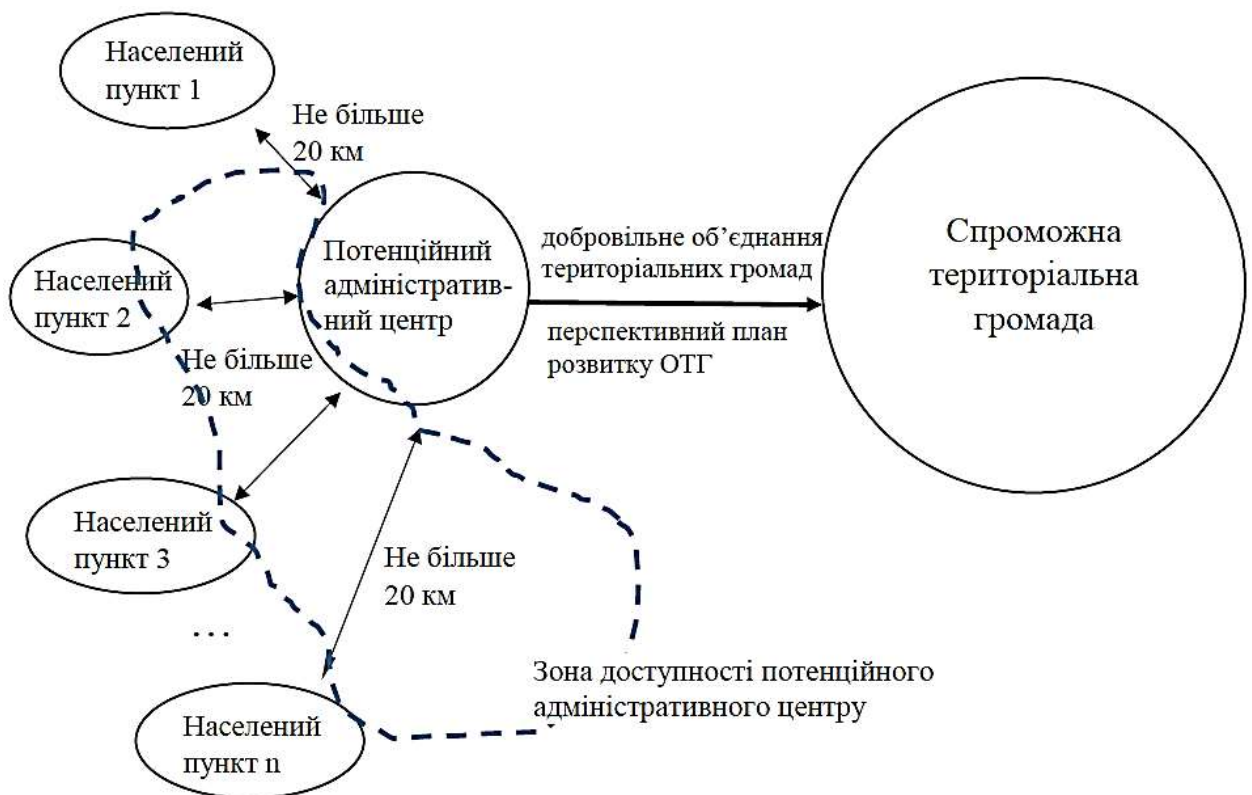
Джерело: [107]

У відповідності до Закону України [42] та Методики формування спроможних територіальних громад [125], добровільне об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст здійснюється з дотриманням таких умов:

- у складі ОТГ не може існувати іншої територіальної громади, яка має свій представницький орган місцевого самоврядування;
- територія ОТГ має бути нерозривною, межі об'єднаної територіальної громади визначаються по зовнішніх межах юрисдикції рад територіальних громад, що об'єдналися;
- при прийнятті рішень щодо добровільного ОТГ беруться до уваги історичні, природні, етнічні, культурні та інші чинники, що впливають на соціально-економічний розвиток об'єднаної територіальної громади;
- якість та доступність публічних послуг, що надаються в ОТГ, не можуть бути нижчими, ніж до об'єднання.

Отже, сусідні міські, селищні, сільські ради можуть об'єднатися в одну громаду, яка матиме один спільний орган місцевого самоврядування. На рис. 1.6 нами узагальнений та відображений механізм формування спроможної територіальної громади.

Адміністративним центром об'єднаної територіальної громади визначається населений пункт, який має розвинуту інфраструктуру і, як правило, розташований найближче до географічного центру території об'єднаної територіальної громади.

Рис. 1.6. Схема формування спроможних об'єднаних територіальних громад на території України

Джерело: узагальнено автором на основі [42, 125].

Її назва, як правило, є похідним від його найменування. Статус населених пунктів як сільської чи міської місцевості в результаті проведених змін залишається сталим [42, 125].

Аналізуючи поточну інформацію від Офісу реформ в Сумській області ми узагальнили завдання адміністративно-територіальної реформи і проблеми, що виникають при вирішенні поставлених завдань [35]. Вважаємо, за необхідність вказати на обов'язковість перевірки відповідності здійснюваних заходів в процесі реалізації адміністративно-територіальної реформи, до моделі сталого розвитку сільських територій (табл. 1.3).

Таблиця 1.3.

**Основні завдання, які вирішує адміністративно-територіальна
реформа**

Завдання	Можливі проблеми	Відповідність моделі сталого розвитку
Децентралізації влади і реформування місцевого самоврядування	Ряд сільських та селищних громад виступили категорично проти якогось приєднання, вважаючи себе самодостатніми	Повна відповідність
Формування адміністративних центрів	Не готовність деяких голів сільських та селищних рад йти на об'єднання, ліквідуватися та втрачати власні владні повноваження	Повна відповідність
Спроможність громад та отримання преференцій	Не можливе об'єднання кількох бідних громад, які не спроможні будуть дати в результаті одну багату чи хоча б спроможну. Досить проблематичним є об'єднання малих сіл з великими містами - на думку сільських голів, це призведе до ще більшого їх послаблення.	Необхідні подальші дослідження
Упорядкування соціальної інфраструктури ОТГ	Соціальна напруженість у зв'язку із закриттям ФАПів, амбулаторій, шкіл із малою кількістю учнів	Часткова відповідність
Розробка перспективного плану розвитку	Побоювання, що "бідні" громади можуть так і залишитися бідними	Повна відповідність

Джерело: узагальнено автором на основі [35].

Слід зазначити, що виникаючим проблемним ситуаціями в процесі децентралізації та проведення запланованих реформ необхідно приділяти максимальну увагу. Будь яка помилка чи нерегульована конфліктна ситуація здатна нівелювати всі затрачені ресурси. Держава повинна надати

всю необхідну підтримку сільським територіям, і не лише фінансову, так як, бачимо з проведеного аналізу, що головною проблемою є недовіра населення щодо затверджених урядових рішень стосовно даних трансформаційних змін.

Проте, не зважаючи на певні аспекти вважаємо, що вже започатковані і напрацьовані напрямки та отримані результати реформи сприятимуть стимулюванню економічного зростання і загальному покращенню розвитку сільських територій.

Слід наголосити на тому, що вирішення проблем соціально-економічного розвитку сільських територій характеризується використанням несистемного підходу і обмеженою теоретичною та практичною базами для їх аналізу. Відповідно, вважаємо, що одним із найважливіших елементів забезпечення розвитку новоствореної територіальної громади і сільських територій в їх складі, є розробка власного плану дій з врахуванням всіх індивідуальних особливостей. Такий план являє собою основу бізнес-плану для окремого взятого підприємства, але є набагато ширшим та ціннішим, так як повинен враховувати дуже багато компонентів соціально-економічного, екологічного, ресурсного, культурного, історичного і навіть релігійного характеру, що відносяться до цілей сталого розвитку.

Для координації та контролю сталого розвитку сільських територій ми пропонуємо впровадити планову систему забезпечення сталого розвитку сільських територій, яка являє собою модульну інформаційно-аналітичну систему (МІАС), націлену на виконання запланованих цілей сталого розвитку сільських територій, базується на прийнятих та затверджених планах розвитку об'єднаних територіальних громад, містить інформацію про заплановані кількісні та якісні їх показники, механізми забезпечення, виконавців та термінів реалізації.

Основна мета МІАС – забезпечити виконання та контроль запланованих показників соціально-економічного розвитку сільських територій, надання достовірної інформаційно-аналітичної та фінансової інформації зацікавленим особам через визначені механізми доступу.

Перелік можливих видів інформації, що міститься в МІАС, її зміст та потенційні споживачі (користувачі) нами відображені в табл. 1.2.

Таблиця 1.2.

Види інформації та користувачі МІАС

№ п/п	Вид інформації	Користувач інформацією	Зміст інформації
1	Управлінська	Органи місцевого самоврядування	1. Заплановані заходи по забезпеченню виконання цілей сталого розвитку 2. Виконавці заходів 3. Терміни виконання заходів
2	Соціальна	Жителі сільських територій – потенційні виробники с.г. продукції та супутніх посліг	1. Перспективні напрямки виробництва сільськогосподарської продукції 2. Потреби у визначених видах сільськогосподарської продукції
3	Інвестиційна	Потенційні інвестори	1. Наявні ресурси сільської території 2. Перспективні інвестиційні проекти
4	Фінансова	Органи місцевого самоврядування, Виробники сільськогосподарської продукції, інвестори	1. Надходження в місцевий бюджет від виконання запланованих заходів 2. Прибутковість виробництва та ціни реалізації сільськогосподарської продукції 3. Прибутковість інвестиційного проекту
5	Екологічна	Органи місцевого самоврядування Державні служби та інспекції	1. Наявні екологічні проблеми сільської території, шляхи їх вирішення, відповідальні особи, терміни виконання запланованих заходів на ліквідацію проблеми

Джерело: дослідження автора

Очікуваними результатами функціонування МІАС будуть:

- створення сприятливого бізнес-середовища;
- підвищення рівня доходів мешканців сільської території;
- підвищення конкурентоспроможності підприємств та економіки території в цілому;
- створення ефективної системи управління соціально-економічними процесами розвитку сільської території на довгострокову перспективу;

- створення системи ефективної взаємодії органів представницької та виконавчої влади;
- збільшення надходжень до бюджету території;
- покращення організації надання населенню адміністративних послуг;
- створення нових високотехнологічних виробничих потужностей та робочих місць;
- покращення соціальних стандартів якості життя громадян території;
- покращення демографічного стану сільської території;
- функціонування програм зі збереження навколишнього середовища, покращення екологічного стану сільської території;
- інші.

Розробка компонентів МІАС потребує комплексного підходу, і повинна стосуватися вирішення майже всіх проблем розвитку сільських територій: економічних, соціальних, екологічних, демографічних тощо.

Враховуючи все вище зазначене, вважаємо, що розробка основних компонентів МІАС базуватиметься на синтезі пріоритетних цілей, завдань, механізмів та інструментів реалізації, що структуровані і збалансовані між різними секторами державної політики – аграрною, інвестиційною, бюджетною, податковою, митною, соціальною, пенсійною, демографічною, екологічною, земельною, містобудівною, інформаційною, кадровою, регіональною тощо.

Загальний механізм функціонування МІАС як правило, складається із таких компонентів (залежно від індивідуальності окремо взятої території перелік та зміст компонентів може відрізнятись, плани розвитку можуть бути коротко-, середньо- та довгостроковими), які нами відображені на рис. 1.7.

Розроблені, затверджені та прийняті до виконання цільові програми, міжгалузеві програми, проекти розвитку на основі конкурентних переваг, що здійснюються та корегуються в МАІС, повинні забезпечити вирішення таких завдань:

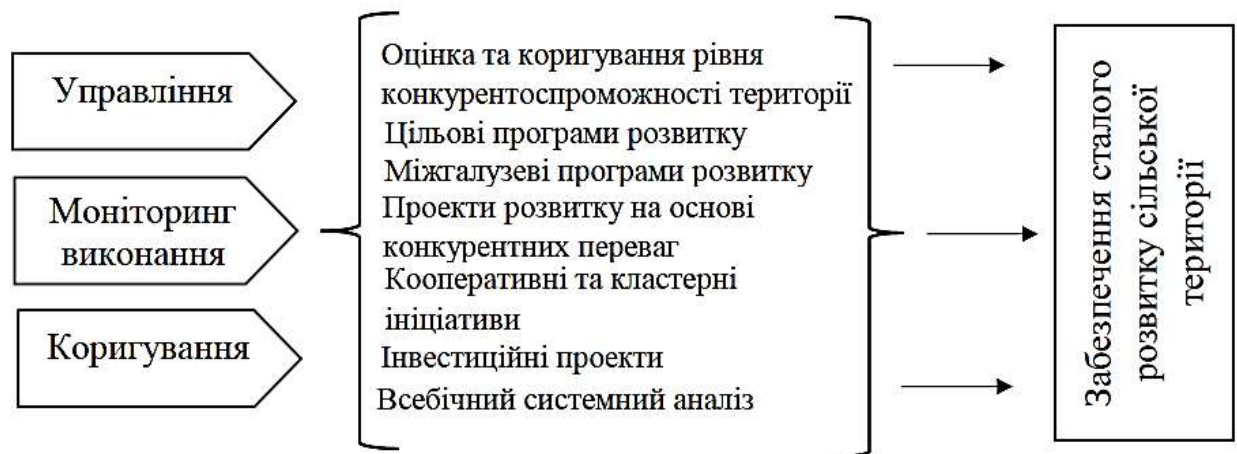
Рис. 1.7. Модульна інформаційно-аналітична система забезпечення сталого розвитку сільських територій

Джерело: розроблено автором

- сформувати сталий розвиток території та забезпечити якісне життя населення;
- здійснити промоцію території, відкритої для міжрегіональної і міжнародної співпраці;

– об’єднати діяльність і забезпечити концентрацію зусиль місцевих органів влади, населення, підприємців на ключових пріоритетах, що забезпечать даній території прогрес і процвітання в майбутньому.

В основі функціонування МІАС лежить системний аналіз, при якому будь-який її компонент розглядається як системна сукупність взаємопов’язаних елементів у зовнішньому і внутрішньому середовищі (рис. 1.8).

Рис. 1.8. Мета та зміст функціонування модульної інформаційно-аналітичної системи забезпечення сталого розвитку сільських територій

Джерело: розроблено автором

При розробці перспективних програм розвитку сільських територій, слід провести їх системне обстеження. Воно повинно бути націлене на отримання чіткої та достовірної інформації про наявні земельні, виробничі, трудові, ресурси; історичні, культурні, туристичні, економічні та географічні переваги території; об’єми власного виробництва товарів, робіт та послуг та рівень їх конкурентоспроможності; необхідні та перспективні напрямки виробництва продукції та послуг; поточний та перспективний фінансовий стан сільської території.

При цьому необхідно враховувати наявні обмеження та негативні чинники. До таких ми можемо віднести несприятливі умови та недостатні обсяги виробництва продукції, невирішені екологічні проблеми, низький

рівень якості товарів, послуг, віддаленість від логістичної інфраструктури, і недостатній розвиток останньої на території, що обмежує інвестування і створення нових робочих місць, і ін. Всі обмеження і негативні чинники досить вагомо впливають на потенційні можливості сталого розвитку сільської території, а тому повинні в обов'язковому порядку бути враховані МІАС.

Отже, з вищепроведених досліджень, бачимо, що існує необхідність розглядати управління сталим розвитком сільських територій як складну і багаторівневу систему із визначеними об'єктами, суб'єктами і умовами її реалізації. Забезпечення послідовного виконання визначених умов, головними з яких є завершеність адміністративно-територіальної реформи та децентралізації владних повноважень, вважається одним із головних аспектів раціональної соціально-економічної розбудови місцевості, що здійснюється на основі загальноприйнятих концепцій розвитку сільських територій «зверху» і «знизу». Внаслідок реалізації заходів адміністративно-територіальної реформи, формується напрям розвитку «знизу», в якому основною рушійною силою є активно зорієнтоване місцеве населення.

Забезпечення ефективного переходу розвитку сільських територій на засади сталості, при визначених умовах, неможливо здійснити без розробки та запровадження відповідної модульної інформаційно-аналітичної системи, націлену на виконання запланованих цілей сталого розвитку сільських територій, яка базується на прийнятих та затверджених планах розвитку об'єднаних територіальних громад, містить інформацію про заплановані кількісні та якісні їх показники, механізми забезпечення, виконавців та термінів реалізації.

1.3. Розвиток сільських територій на засадах підприємництва сімейних ферм

В сучасних умовах здійснення трансформаційних процесів

децентралізації, все більшого поширення набуває системна криза, яка характерна для більшості сільських територій. Її основа полягає у відсутності економічного інтересу до праці, особливо у молоді. Це призводить до значного зростання рівня безробіття, трудової міграції та руйнування соціальної інфраструктури, що вкрай негативно відображається на рівні сталого розвитку. Важливим стратегічним заходом для сучасних сільських територій повинно стати підвищення рівня соціальної мобілізації населення в сфері підприємництва.

Формування нового бізнесу, передусім малого, а вже потім і середнього, має бути в центрі уваги територіальної громади. Зростання кількості приватних підприємців, фермерів, кооперативних та інших об'єднань, і як результат створення нових робочих місць зі зростанням доходів населення сільської території – це і є найкращий показник діяльності місцевої влади, що повністю відповідає цілям сталого розвитку.

Враховуючи проведені дослідження наукових праць закордонних вчених Алсоса А. [195], Берклі Х. [187], Брокфілда Г. [197], Картера С. [195], Карлссона Ч. [188], Кемпбела Д. [187], Клока П. [209], Кумара Д. [202], Лендстрома Г. [196, 192], МакЕлві Дж. [206], Марлоу С. [215], Мантіно Ф. [90], Моселі М. [205], Чамберса Р. [210], і проаналізований ними позитивний досвід ведення бізнесу в сільській місцевості, можемо з впевненістю стверджувати про виправданість звернення до теорії й практики аграрного підприємництва як інструменту системного розв'язання проблем розвитку сільських територій. Проте підкреслимо про існування ряду ризиків, пов'язаних із незбалансованою вітчизняною державною економічною політикою, а саме скороченням бюджетної підтримки і стимулюванням підприємництва. Це може сприяти загостренню соціально-економічних проблем в даній сфері бізнесу.

В сучасних трансформаційних умовах, розвиток сільських територій практично повністю залежить від сфери аграрного виробництва. Аналізуючи наукові роботи із даного питання Бородіної О., Борщевського В., Булавки О.,

Маліка М., Прокопи І., Пуліми В. і ін., дійшли висновку про необхідність все ж подальшого дослідження таких форм господарювання, які являтимуться головним чинником забезпечення економічного зростання та сталого розвитку сільських територій. Зокрема, концептуальне бачення сутності «селозберігаючих» підприємств і визначення їх форм господарювання як фактору розв'язання продуктивності аграрного виробництва представили Гадзало Я., Жук В., Месель-Веселяка В., Саблук П., Пасхавер Б. і ін. науковці [16, 79, 89, 112, 115, 141].

Для активізації розвитку підприємництва, формуванні засад підтримки прагнень і зусиль груп підприємців забезпечити власне економічне зростання і відповідної сільської території, а також формування локальної спільноти виробників сільськогосподарської продукції, які борються за визнання серед населення своєї сільської території, ми пропонуємо зосередитися на підтримці розвитку приватних сімейних ферм.

Слід наголосити на великій значимості такої форми агропромислового бізнесу на сільських територіях, як сімейні фермерські господарства. Така форма господарювання в розвинутих країнах вважається чи не найголовнішою, так як дозволяє здійснювати підприємницьку діяльність багатьом верствам населення та підвищувати їх загальний соціально-економічний рівень життя, стимулює розвиток обслуговуючих сфер агробізнесу, переробку, кооперацію.

В своїх наукових працях Зось-Кіор М. зазначає про вагомий внесок малих форм господарювання в розвиток сільської економіки зарубіжних країн. Так, науковець наводить приклад аграрної політики Болгарії. У цій країні розвиток сільських територій відбувається шляхом створення міцних селянських господарств на базі приватної власності на землю. Результатом проведеної земельної реформи стала нова структура сільськогосподарських товаровиробників. Одним із прикладів приватних підприємств і є сімейні ферми [169].

Також, вищезазначений науковець приводить досвід Угорщини, в якій ще за часів соціалізму однією з принципових особливостей структури сільськогосподарського виробництва було те, що великі підприємства, а таких було майже 1500 кооперативів і держгоспів із середньою площею 4,5 тис. га, тісно інтегрувалися приблизно з 1,4 млн. особистих підсобних господарств громадян з середньою площею 0,5 га. Подібна взаємодія великих і малих господарств ще тоді забезпечувала в угорських умовах досить високу ефективність аграрного виробництва [169, с. 153].

Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО) провівши великомасштабні дослідження в 93 країнах світу, в своєму звіті наголошує на тому, що із загальної кількості наявних ферм (близько 570 млн.) більше 500 млн. створені саме сім'ями. Фермами саме сімейної форми власності виробляється біля 56% продукції сільського господарства. Так, у вище зазначених дослідженнях ФАО, у Північній і Центральній Америці сімейними фермами виробляється 83% сільськогосподарської продукції, у країнах Азії – 85%, у країнах Європі – близько 68%, та 62% загальної кількості сільськогосподарської продукції у країнах Африки. Також, у США 78% сільгоспугідь країни знаходяться в обробітку у сімейних ферм, виробляючи при цьому 84% усієї сільськогосподарської продукції [113, 190].

Крім того, встановлено, що для багатьох економічно розвинутих країн дрібні ферми є ефективними виробниками сільськогосподарської продукції та виконують низку інших важливих функцій - сприяють життєвості сільських громад, і місцевої економіки, істотно впливають на раціональне використання земельних ресурсів, відіграють ключову роль у забезпеченні продовольчої безпеки, що контрастує із ситуацією в Україні [84, с. 99].

Отже, ми бачимо переважаючу пріоритетність сімейних ферм над іншими формами господарювання на міжнародному рівні, що свідчить про їх ефективну діяльність. Звертаючись до відповідних наукових досліджень провідних вітчизняних науковців-аграріїв [50, 82, 84, 89, 91], ми ще раз підтвердили аргументованість нашої пропозиції.

В своїх наукових розробках Заяць В. та Малік М. ще в 2013 році наголошували на таких вірогідних напрямках розвитку особистих селянських господарств, що здійснюють свою діяльність у відповідності до положень Земельного кодексу України та Закону України «Про особисте селянське господарство». Вченими зазначено, що господарства, що мають у користуванні більше 2 га земельних угідь за наявності відповідних законодавчих норм можуть трансформуватися у підприємницьку форму без створення юридичної особи. Однією з форм такої трансформації можуть бути сімейні ферми м'ясо-молочного напрямку, ферми по вирощуванню свиней, птиці тощо [89, с. 92].

Збарський В. підкреслює, що більш стійкою до трансформаційних змін економіки і суспільства в цілому являється саме дана форма господарювання. Ця особливість забезпечується через сімейну власність і сімейний характер підприємництва і відображається у масовому масштабі високої зацікавленості членів фермерських господарств (поєднання в собі функцій господарів-власників підприємств, менеджерів – директорів підприємства і працюючих-безпосередніх виконавців технологічних операцій) у роботі без браку та повній економічній відповідальності за помилкові рішення [50, с. 150].

На думку Маренич Т., забезпечення продовольчої безпеки України, якісного харчування і благополуччя людей не можливе без внеску господарств населення. Поява сімейних ферм має позитивно вплинути на ситуацію в аграрному секторі України та розвиток сільських територій.

Погоджуємося з тим, що запровадження стимулів до розвитку сімейної форми ведення сільського господарства вимагає дієздатної і ефективної системи сільськогосподарської обслуговуючої кооперації та дорадництва, поліпшення інформаційно-консультативного обслуговування діяльності. Здійснення цих заходів надасть змогу посилити соціальний та економічний захист членів сімейних фермерських господарств, підвищить здатність селян до самостійного господарювання. Крім цього, вимагають перегляду заходи

державного регулювання в галузі забезпечення якості та безпеки харчових продуктів (сертифікація, стандартизація), підготовки кваліфікованих кадрів, які здатні здійснювати виробництво на сімейних засадах [91, с. 30].

На сьогодні у вирішенні даних питань з'явилися певні позитивні зрушення. Нещодавно прийнятий Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» [41]. У відповідності до цього закону, сімейні ферми набувають прав юридичної особи шляхом їх державної реєстрації, або без створення юридичної особи але через реєстрацію керівника сімейного фермерського господарства як фізичної особи-підприємця. За цим законом дане господарство, яке організовується без створення юридичної особи, організовується фізичною особою - підприємцем самостійно або спільно з членами його сім'ї на підставі договору. Він укладається всіма членами однієї родини в письмовій формі і повинен бути нотаріально засвідченим. Головою такого сімейного фермерського господарства є член родини, який зареєстрований як фізична особа – підприємець. Таким чином, первинним об'єктом сімейної ферми є сільське домогосподарство.

Слід також зазначити, що на сьогодні чинна і актуальна додаткова державна підтримка у відповідності до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» для даних форм господарювання.

На основі опрацювання наукових праць і нормативно-правових актів з вирішення питання сутності і аспектів діяльності сімейних ферм, обґрунтовано авторське визначення даного поняття, під яким розуміємо, що сімейна ферма – як соціальне утворення (первинний осередок суспільства), де власником є сім'я на базі сільських домогосподарств, у формі фізичної чи юридичної особи, що за рахунок власної праці на присадибній або/і пайовій земельних ділянках, втілює в життя економічні цінності і цілі, виробляє товарну продукцію та отримує підприємницький дохід.

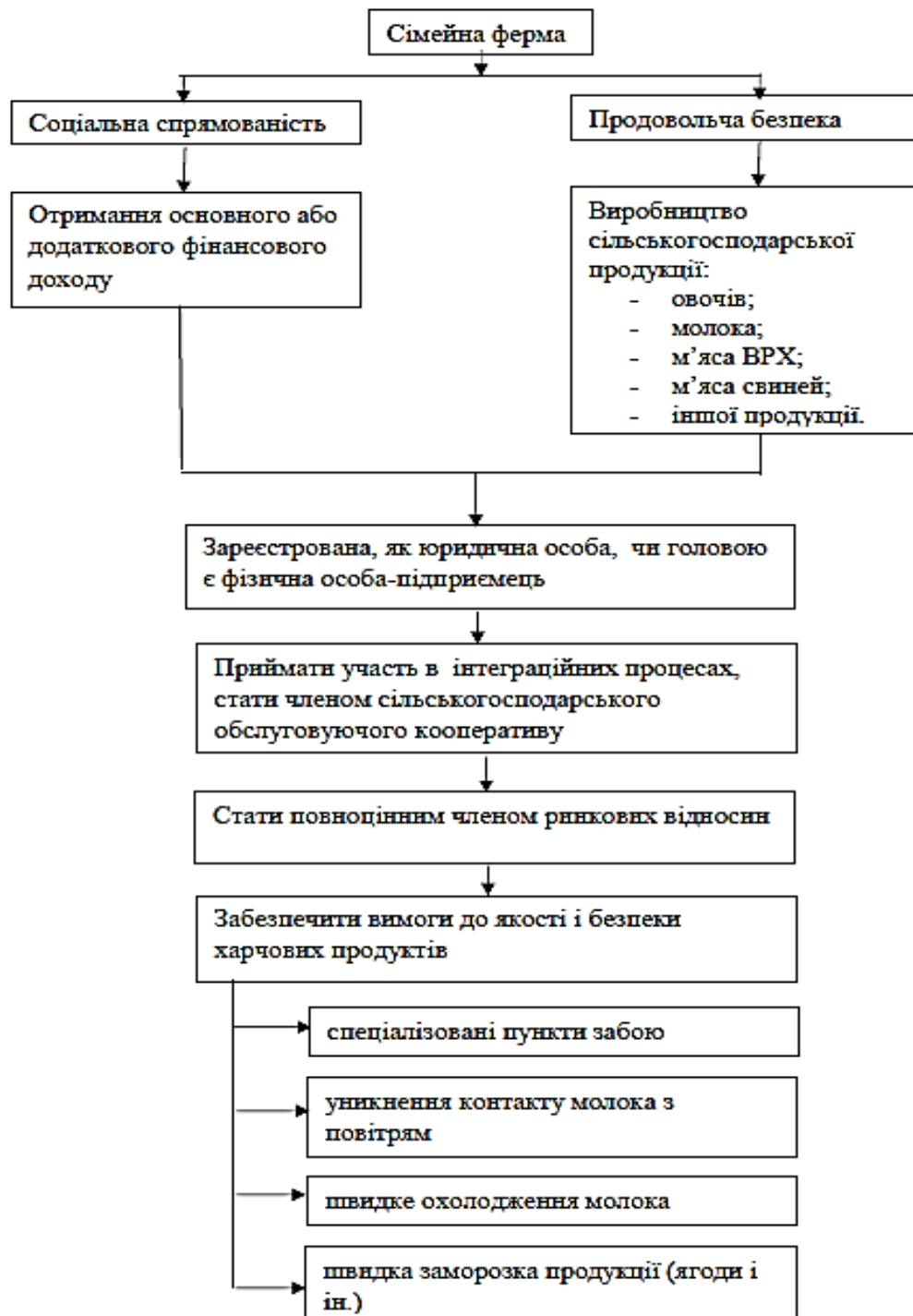
Сімейне фермерське господарство, або сімейна ферма, на наше переконання, за умови державної фінансової підтримки та підтримки на рівні органів місцевого самоврядування, може стати тим драйвером розвитку сільської території (рис. 1.9), який допоможе зорганізувати вмотивоване місцеве населення навколо ідеї приватного бізнесу та розвитку власної сільської території.

Слід також наголосити на тому, що на сьогодні малі сільськогосподарські товаровиробники, до яких відносяться і сімейні ферми, являються досить важливим гравцем на внутрішньому ринку агропродовольчої продукції і значущою частиною сільської економіки.

Вони забезпечують виробництво майже половини продукції сільського господарства, створюють нові робочі місця для населення, а також є постачальниками сировини для місцевих товаровиробників та переробників сільськогосподарської продукції.

Інший видатний вітчизняний вчений Макаренко П. наголошує, що з метою концентрації виробництва та формування великих партій сільськогосподарської продукції, індивідуальні, або сімейні, ферми нерідко об'єднуються в більші ринкові структури. Обґрунтовуючи доцільність таких процесів, автор звертає увагу на досвід США, в яких корпоративні ферми або ферми, власники яких делегують право оперативного управління найманому управлінському персоналу, мають найвищі показники обсягів реалізації продукції в розрахунку на одне господарство [82, с. 70].

Потенціал сімейних ферм, особливо при їх залученні до сучасних інтеграційних процесів, може бути використаний на забезпечення виробництва високоякісної, конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції. Такі інтеграційні структури, наприклад сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, можуть надати можливість забезпечити виробництво сучасними засобами виробництва (спеціалізовані пункти забою,

Рис. 1.9. Організаційно-економічне функціонування сімейних ферм, створених на базі сільських домогосподарств

Джерело: розроблено автором

уникнення контакту молока з повітрям, швидке охолодження молока тощо). Самостійно такі технології селянські ферми, враховуючи фінансові витрати на їх запровадження, вирішити не в змозі.

Необхідно наголосити на необхідності поліпшення рівня взаємодії малих форм господарювання з великими по всьому ланцюжку «виробництво – зберігання – переробка – збут сільськогосподарської продукції». Поділяємо думку, що важливу роль у цих процесах відіграють кооперація й інтеграція як форми організаційно-економічного об'єднання суб'єктів малого, середнього і великого підприємництва. Проте вони призводять, як правило, до створення нової бізнес-структури і втрати незалежності суб'єктів, що входять до об'єднання. Зарубіжною практикою доведено, що формування раціональної системи взаємодії всіх суб'єктів господарювання забезпечує саме кластерна організація виробництва і територій. Але багато теоретичних і методологічних проблем формування кластерів в аграрному підприємстві не знайшли наукового вирішення [92, с. 47].

Особливу увагу при розвитку підприємництва на сільських територіях необхідно приділити мотиваційному моменту. Так, при створенні сімейної ферми основним мотиваційним фактором є збільшення фінансових надходжень для родини через інтеграцію у ринковий простір.

На сьогодні практично на будь-якій сільській території існує достатня кількість населення, яке не здійснює ніякої економічної активності. Але, при створенні оптимального підприємницького середовища, правильній мотивації, таке населення може перетворитися в бізнесменів, виробників сільськогосподарської продукції, надавачів послуг, кооператорів, фермерів, торговців, посередників та провайдерів інноваційних технологій і т.д.

Загалом уся підприємницька діяльність пов'язана із задоволенням в першу чергу власних, а вже потім і суспільних потреб. Тобто, головним спонукальним мотивом для здійснення підприємницької діяльності є задоволення власних матеріальних бажань, а ресурсом при цьому виступає отриманий прибуток.

Досить вагомий внесок у формування мотиваційного механізму щодо започаткування підприємницької діяльності повинні здійснювати вищі навчальні заклади України. При закінченні навчання у ВНЗ, особливо

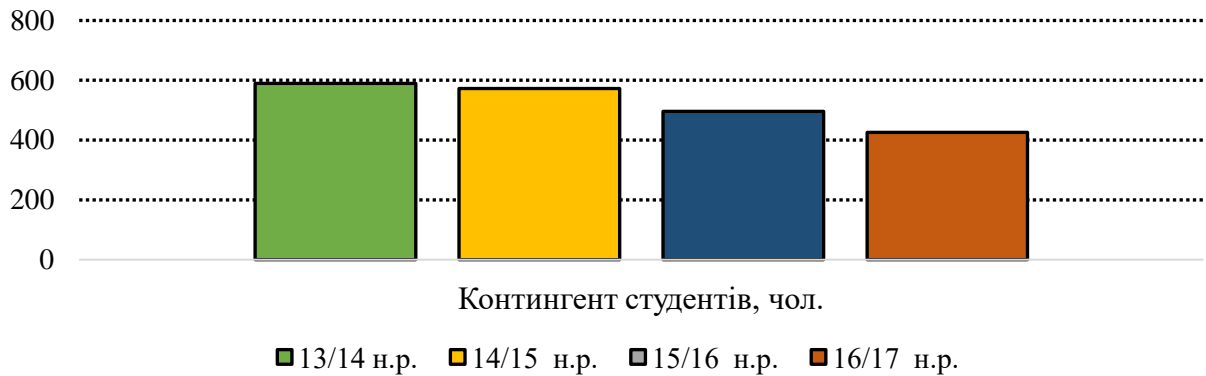
аграрного спрямування, переважна кількість випускників повертається до власної оселі, а це переважно сільські території, і починає пошук робочого місця. Але, на жаль, на сьогодні не всі ВНЗ України можуть виступати ефективними осередками розвитку підприємницьких здібностей серед студентства через значні проблеми та виклики, до яких, в першу чергу, можемо віднести відірваність освіти та науки від потреб бізнесу та законсервованість знань, а також досить низький рівень культури підприємництва серед молоді.

ВНЗ України на сьогодні повинні бути вкрай зацікавленими у створенні власної інфраструктури для започаткування та розвитку власної справи серед студентів та випускників, тому що це є найкращою промоцією та найефективнішою профорієнтаційною роботою. На базі власних бізнес-інкубаторів та стартап-шкіл університет має змогу забезпечувати ефективне навчання, здійснювати наукову підтримку різних інвестиційних проектів, надавати необхідну допомогу вже функціонуючим підприємцям, налагоджувати міжнародне партнерство з університетами та інноваційними інкубаторами, співпрацювати з технологічними корпораціями в Україні та світі, бути провайдером технологій та інновацій.

Щодо визначення мотиваційного стану до здійснення підприємницької діяльності в майбутньому, тобто після закінчення навчання в університеті, нами були проведені власні дослідження. Так, в Сумському НАУ під час вивчення таких дисциплін, як «Сільськогосподарська кооперація» та «Кооперація в підприємницькій діяльності» протягом останніх чотирьох навчальних років проводилося дослідження серед студентів 4-х курсів рівня підготовки «бакалавр» (рис. 1.10) щодо можливості започаткування ними власної справи (бізнесу) в майбутньому (додатки Б, В).

При вивченні вище зазначених дисциплін, студенти мають змогу розробити інвестиційні проекти для сільських територій, на яких вони проживають, обґрунтувати доцільність їх реалізації та розрахувати економічний ефект від запропонованого проекту та ефект, який отримає

сільська територія під час його реалізації (створені нові робочі місця, надходження додаткових коштів до місцевого бюджету, зменшення собівартості товарної продукції та наданих послуг і ін.).

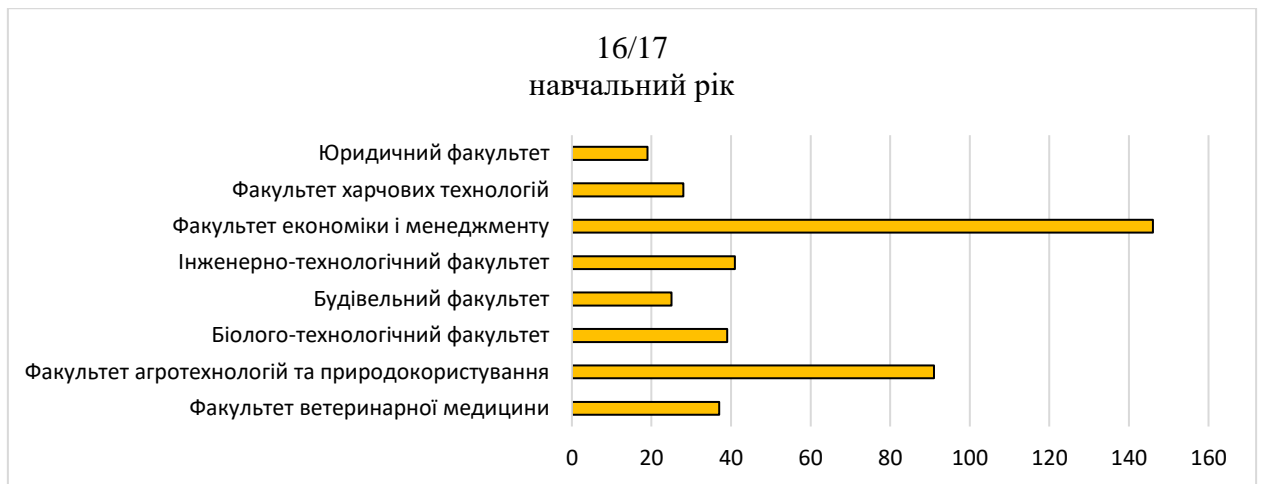

Рис. 1.10. Чисельність студентів, що прийняли участь у дослідженні, щодо можливості започаткування ними власної справи (бізнесу) в майбутньому, чол.

Джерело: власні дослідження автора

Якщо досліджувати контингент студентів за фаховим спрямуванням, слід зазначити, що найбільша кількість студентів, які вивчають дисципліни, спрямовані на підприємницьку діяльність, розвиток економічної кооперації, припадає на факультет економіки та менеджменту та факультет агротехнологій та природокористування (рис. 1.11).

Слід також наголосити на тому, що розвиток підприємницьких здібностей та мотивації до започаткування власної справи практично не залежить від напряму фахової підготовки (але все ж таки деякі аспекти простежуються, наприклад, загальна обізнаність щодо розвитку підприємництва більша серед студентів економічного фахового спрямування), а в більшій мірі залежить від індивідуальних особливостей, оточуючого середовища, наявних сімейних традицій та цінностей, готовності до власних змін.

Рис. 1.11. Фахове спрямування студентів, що прийняли участь у дослідженні, щодо можливості започаткування ними власної справи (бізнесу) в майбутньому.

Джерело: власні дослідження автора

В процесі навчання студентам на вибір пропонуються такі напрями розвитку власного бізнесу, як: бджільництво, розведення ставкової риби, вирощування раків в домашніх умовах, вирощування лікарських трав чи збирання дикоросів, міні-переробка молока та м'яса, міні-пекарня, виробництво та переробка продукції тваринництва (з врахуванням умов щодо якості та безпеки харчових продуктів), переробка та вироблення продукції з деревини, надання туристичних послуг (сільський, «зелений» туризм, агротуризм), розвиток придорожнього сервісу, розвиток народних промислів та інших. Досить актуальним є розвиток жіночого підприємництва у сільських регіонах, таким можуть бути центри денного догляду дітей, невеличкі ательє з пошиву одягу, виробництво сувенірної продукції ручної роботи і ін.

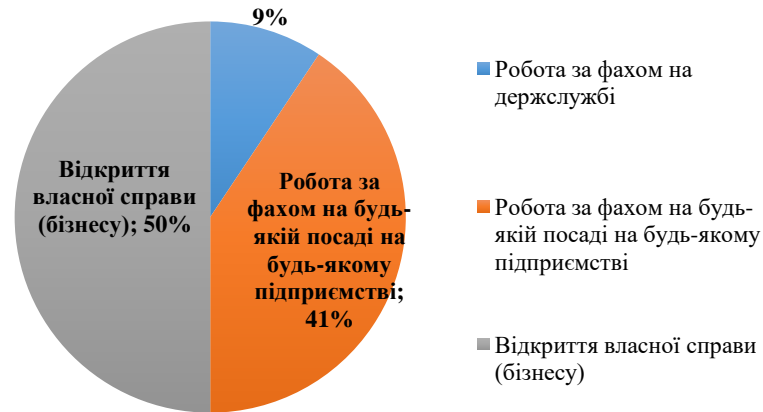
Також в останній час ефективним видом бізнесу, особливо якщо звернути увагу на західні області України – Івано-Франківську, Львівську, Закарпатську, є розвиток «зеленого» туризму та агротуризму. Ці види підприємництва сприяють розвитку готельного бізнесу, ресторанів, кафе,

придорожнього сервісу, народних промислів та надають змогу залучати додаткові кошти на розвиток власної сільської території.

В економічно розвинених країнах сфера послуг, ремісництво і мале підприємництво є основою соціальної стабільності. У цьому напрямі необхідне здійснення таких заходів: збереження і розвиток традицій і культури народів України, виховання у підростаючого покоління патріотизму, позитивного іміджу майстрової людини; насичення ринку послугами і товарами ремісничого виробництва; зниження рівня безробіття за допомогою зайнятості населення ремісничою діяльністю. У різних куточках України можна зустріти унікальні вироби народних промислів: виготовлення виробів з дерева і берести, ткацтво, гончарне виробництво, лозоплетіння, в'язання, вишивка, виготовлення швейних, ювелірних виробів, оброблення каменю, шкіри, шерсті [11, с. 122].

Першочерговим завданням, на наш погляд, для вищого навчального закладу є творче об'єднання студентів і наукових працівників. В такому поєднанні студенти матимуть змогу отримувати різні фахові компетенції, генерувати нові ідеї та мати змогу розробляти спільні бізнес-моделі. Також слід зазначити, що таке підприємництво сприятиме вирішенню проблеми відтоку кадрів, оскільки, виходячи з власного дослідження, переважна більшість випускників, які б вдало розпочали власний бізнес, залишилися б жити на власній сільській території, а не виїхали на заробітки за кордон.

Провівши подальші дослідження слід зупинитися на такому запитанні, яке було поставлене студентам: «Якою я бачу власну перспективу у працевлаштуванні після закінчення ВУЗу» з можливими варіантами відповідей (рис. 1.12) (додаток В).

Рис. 1.12. Вибір прийнятних шляхів власного працевлаштування студентами ВУЗу

Джерело: власні дослідження автора

Отже, як бачимо із проведеного нами дослідження, практично 50% студентів, які приймали участь в опитуванні, хотіла б відкрити власну справу при сприятливому підприємницькому середовищі.

Але також досить важливим є і інше запитання: «Основні перепони, що можуть завадити мені займатись власною справою (бізнесом)?» з можливістю надання власного бачення (додатки В, Г). Сегментація отриманих нами відповідей зображена на рис. 1.13.

Звертаючи увагу на отримані від опитуваних студентів відповіді, слід зазначити, що найбільшою перепорою для розвитку власного бізнесу є невпевненість молодого людини у своїх силах. Отже, адаптація навчальних програм у ВНЗ, спрямованих на розвиток бізнесових навичок; експертна та менторська підтримка від успішних бізнесменів і тренерів є вкрай актуальними для підтримки розвитку підприємництва в Україні, і, зокрема, на сільських територіях.

Рис. 1.13. Основні перепони, що можуть заважати займатися власною підприємницькою справою (бізнесом)

Джерело: власні дослідження автора

На основі проведених досліджень, нами узагальнено та виділено наступні напрями впливу сімейних ферм на розвиток сільських територій:

- надання додаткових фінансових доходів для селянських сімей, що сприяє загальному підвищенню рівня їх життя;
- забезпечення наповнення місцевих бюджетів сільських територій;
- вирішення питання продовольчої безпеки та продовольчого забезпечення сільського населення;
- забезпечення переробної промисловості якісною сировиною.

Слід також акцентувати увагу на тому, що багато видів неаграрного підприємництва на селі нездатні розвиватися без розвитку сільської інфраструктури. Але, даний має бути забезпечений шляхом збільшення економічної активності підприємців, відповідними надходженнями до місцевих бюджетів, обов'язками місцевого самоврядування щодо реалізації програм розвитку сільських територій [65, 120].

Деякі аспекти розвитку підприємництва все ж таки на сьогодні вирішуються. Головним з них є здійснення адміністративно-територіальної реформи. Спричинені зміни повинні надати можливість росту загальної

кількості підприємців на сільських територіях. Крім того, органи місцевого самоврядування нарешті отримали досить широкі владні повноваження щодо перерозподілу фінансових ресурсів, підтримки власних підприємницьких проектів, розширені можливості роботи з внутрішніми та зовнішніми інвесторами, активізації несільськогосподарських видів сільського підприємництва, наприклад, зеленого туризму.

Таким чином, інструментом системного розв'язання проблем розвитку сільських територій є аграрне підприємство. В умовах розвитку дрібнотоварного сільськогосподарського виробництва має активізуватись підприємницька діяльність створених, на базі сільських домогосподарств, сімейних ферм. Дана форма господарювання визнається більш стійкою до трансформаційних змін економіки і суспільства в цілому. Основними напрямками бізнесу сімейних ферм можуть бути виробництво продукції тваринництва, рослинництва, бджільництва, розведення ставкової риби і ін. З метою концентрації виробництва, забезпечення сучасними технологічними засобами та формування великих партій сільськогосподарської продукції, відбувається процес об'єднання сімейних ферм в більші інтеграційні структури (сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, кластерні об'єднання), тобто здійснюється створення ланцюжку «виробництво – зберігання – переробка – збут сільськогосподарської продукції». Мотиваційний фактор (збільшення фінансових надходжень для родини через інтеграцію у ринковий простір) відіграє одну із вирішальних ролей в активізації підприємницької діяльності (створенні сімейних ферм) в сільській місцевості. Вищі навчальні заклади України, та галузеві наукові установи є основними об'єктами формування даного мотиваційного механізму і соціальної мобілізації населення. Відповідно, сімейні ферми в процесі свого розвитку і за умови державної фінансової підтримки та підтримки на рівні органів місцевого самоврядування, матимуть беззаперечний позитивний вплив на стан сільських територій, на яких вони розташовані та місцеву економіку через ряд важливих визначених факторів.

ВИСНОВКИ ДО 1 РОЗДІЛУ

Провівши дослідження теоретичних засад формування і розвитку сільських територій, дійшли даних висновків:

1. Узагальнено, що сільська територія подає собою визначену у просторі історично сформовану територію із чітко окресленими адміністративними межами, наявними в ній природними та людськими ресурсами з притаманною лише їй аграрною виробничо-господарською системою та відповідною соціальною інфраструктурою. Сталий розвиток сільських територій забезпечується сукупністю економічних, соціальних, демографічних, виробничих, природно-екологічних, культурно-історичних, управлінських та організаційних чинників. Останні, через кооперацію та кластеризацію, в умовах децентралізації владних повноважень сільських громад, набувають особливого значення.

2. Запропонована модульна інформаційно-аналітична система базується на прийнятих та затверджених планах розвитку об'єднаних територіальних громад, містить інформацію про заплановані кількісні і якісні показники їх розвитку, механізми і інструменти реалізації цілей сталого розвитку сільських територій. Це дозволяє більш ефективно управляти локальним галузевим кластером, вирішити завдання щодо формування сталого розвитку території і якісного життя населення, здійснити сучасний імідж (промоцію) території для міжрегіональної та міжгалузевої співпраці, об'єднати діяльність та забезпечити концентрацію зусиль місцевих органів влади, населення підприємств на ключових пріоритетах, що забезпечить процвітання в майбутньому.

3. В умовах розвитку дрібнотоварного сільськогосподарського виробництва має активізуватись підприємницька діяльність створених, на базі сільських домогосподарств, сімейних ферм. Останні подають собою юридичну особу чи головою є фізична особа-підприємець, де сім'я є власником, що особистою працею здійснює товарне виробництво

сільськогосподарської продукції на присадибній і/або пайовій земельній ділянці і отримує підприємницькій дохід.

Основними напрямками бізнесу сімейних ферм можуть бути виробництво овочів, фруктів, ягід, продукції тваринництва бджільництва, розведення ставкової риби, вирощування раків в домашніх умовах, вирощування лікарських трав та збирання дикоростів, міні-переробка молока та м'яса, міні-пекарні, перобка та вироблення продукції з деревини, сільський «зелений» туризм, розвиток природохоронного сервісу, розвиток народних промислів та інших. Досить актуальним є розвиток сфери послуг на сільських територіях (центри денного догляду дітей, невеличке ательє з пошиву одягу, виробництво сувенірної продукції ручної роботи) та інше.

РОЗДІЛ 2

РІВЕНЬ РЕСУРСОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ РОЗВИТКУ ВИРОБНИЧО-ГОСПОДАРСЬКОЇ СИСТЕМИ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

2.1. Моніторинг виробничого і наукового потенціалу ресурсів сільських територій

Сільські території Сумської області являють собою багатофункціональну систему, яка об'єднує природно-географічні та виробничо-господарські зони адміністративно-територіальних утворень сільської місцевості. Вони характеризуються визначеною системою показників, до яких відносяться такі, як: площа земельних угідь; чисельність місцевого населення; кількість працівників, зайнятих у виробництві сільськогосподарської продукції; обсяги виробництва сільськогосподарської продукції; існування об'єктів соціальної і виробничої інфраструктури; наявність юридичних осіб, що мають юридичну адресу та виробничі потужності на сільській території і інші показники.

Усі елементи сільських територій доцільно об'єднувати в природну, економічну, соціальну та управлінську підсистеми. Як самостійна система сільська територія включає сільську поселенську мережу, природні та людські ресурси, добробут, соціальну й виробничу інфраструктуру на селі. Основним системоутворюючим елементом є сільське населення [117, с. 2].

Ресурсозабезпечення сільських територій являє собою джерело і засіб їх відтворення, а також відіграє ключову роль у забезпеченні функцій, спрямованості та динаміки розвитку. Оцінка ресурсного потенціалу здійснюється шляхом комплексного аналізу внутрішніх складових, на основі якої виокремлено його класифікаційні підходи. Так, у сучасній науковій літературі вживаються різні категорії потенціалу села, зокрема:

поселенський, демографічний, природний, трудовий, кадровий, економічний (виробничий) та соціальний, що характеризують компонентну структуру сукупного потенціалу сільського поселення [117, с. 3].

Також автори наголошують на потребі диференціювання потенціалу сільських територій за походженням, а саме: поселенський, природний, людський, економічний та соціальний [117, с. 3].

Моніторинг ресурсозабезпечення Сумської області сприяє визначенню реальної можливості реалізації засад сталого розвитку сільських територій на основі аграрного підприємництва, за рахунок формування максимально можливої кількості суб'єктів малого підприємництва (сімейних ферм), та відповідно становлення сільськогосподарської кооперації. З даною метою нами виокремлено основні напрямки моніторингу ресурсозабезпеченості: дослідження виробничих ресурсів сільських територій (наявність та стан людських і земельних ресурсів, енергетичних потужностей та організаційно-правових форм господарювання); аналіз інноваційних ресурсів (наявна кількість науково-дослідних установ, наукових кадрів, випускників вищих навчальних закладів); оцінка інвестиційних ресурсів (динаміка інвестицій в галузі виробництва; наявність фінансово-кредитних установ тощо).

Вагомий вплив на розвиток сільських територій здійснює сучасна державна політика, яка стимулює розвиток визначених галузей сільського господарства та промисловості, через Державні цільові програми розвитку.

Характеризуючи стан розвитку сільських територій слід зазначити, що сільська територія є елементом поселенської мережі, і поєднує всю сукупність сільських населених пунктів, що перебувають під управлінням місцевих органів самоврядування.

Аналізуючи Сумську область, слід зазначити, що на початок 2017 року у її складі знаходяться 18 адміністративних районів, 15 об'єднаних територіальних громад, що утворилися шляхом об'єднання під час здійснення адміністративно-територіальної реформи, 7 міст обласного та 8 –

районного значення, 2 внутрішньоміських райони – у м. Суми, 20 селищ міського типу та 1455 сільських населених пунктів (додаток Д) [143, с. 24].

Останнім часом відбувається подрібнення та вимирання малих поселень, що зумовлено соціально-економічними процесами, що відбувались у сільському господарстві в 60-х рр. минулого століття. Концентрація аграрного виробництва та його індустріалізація спричинили втрату виробничих функцій, призвели до звуження виробничої сфери, зменшення потреби в трудових ресурсах. Однак останнє було завуальовано випереджаючими щодо обсягів зменшення зайнятих у сільському господарстві темпами міграційного руху сільського працездатного населення. За таких умов значна частина малих сіл опинялась поза виробничим процесом і навіть без додаткових зусиль була приречена на поступове вимирання [117, с. 4].

Більша частина території Сумської області знаходиться в межах Придніпровської низовини. Сумщина розташована в межах двох природно-кліматичних зон – Полісся і Лісостеп.

Характеризуючи розподіл земель за характером їх використання слід зазначити, що землі сільськогосподарського призначення становлять 73% земельного фонду (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Функціональне використання земельного фонду області станом на 01.01.2017 р., %

Джерело: побудовано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

Провівши дослідження розподілу земельної площі та сільськогосподарських угідь (табл. 2.1.) слід зазначити, що сільськогосподарські угіддя становлять практично 71,2% від загальної земельної площі Сумської області, з них рілля становить 72,2% від загальної кількості сільськогосподарських угідь, а площа сіножатей та пасовищ в сумі становить близько 26,3%, відповідно 0,5% належить невказаним багаторічним насадженням та перелогам

Сільськогосподарські угіддя є найголовнішим виробничим ресурсом для здійснення сільськогосподарського виробництва, що вимагає більш детальної характеристики даних.

Досліджуючи розподіл сільськогосподарських угідь, слід зазначити, що 51% знаходяться у володінні сільськогосподарських підприємств, 34% - у володінні громадян, та 15% - у володінні користувачів інших категорій (рис. 2.2). У власності сільськогосподарських підприємств знаходиться 65% рілля, 21% наявних площ сіножатей та 9% пасовищ.

Таблиця 2.1

**Розподіл земельної площі та сільськогосподарських угідь станом на
01.01.2017 р., тис. га**

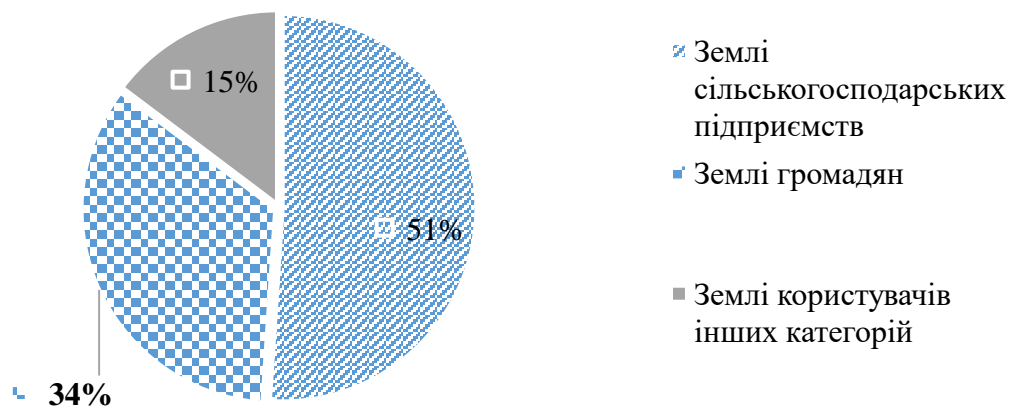
Показник	Загальна земельна площа	Сільсько-господарські угіддя	У тому числі		
			Рілля	Сіножаті	Пасовища
Усього земель	2383,2	1698	1226,3	280,4	166,8
Землі сільськогосподарських підприємств і громадян	1481,3	1447,9	1159,7	181,3	86,9
Землі сільськогосподарських підприємств	879	866,9	792	59,3	14,6
державних	41,8	35,4	28,6	4,6	2,1
недержавних	837,2	831,5	763,4	54,7	12,5
Землі громадян	623	581	367,7	122	72,3
Землі користувачів інших категорій	901,9	250,1	66,6	99,1	79,9

Джерело: розраховано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

Такий розподіл свідчить про те, що сільськогосподарські підприємства в своїй переважачій кількості здійснюють виробництво продукції галузі рослинництва та садівництва, а галузі тваринництва приділяють мінімальну увагу, про що свідчить кількість земель зайнятих під сіножатями та пасовищами.

Площа ріллі, що є у власності громадян, становить 30% сільськогосподарських угідь. Загальна площа сіножатей та пасовищ у загальному підсумку становить 87%, що говорить про те, що сільське населення в переважній більшості здійснюють виробництво продукції галузі тваринництва, на відміну від сільськогосподарських підприємств.

Землі користувачів інших категорій розподілені наступним чином: володіння ріллею становить на рівні 10% від її загальної кількості, сіножатями – на рівні 35%, пасовищами – на рівні 55% від загальної наявної площі сільськогосподарських угідь.

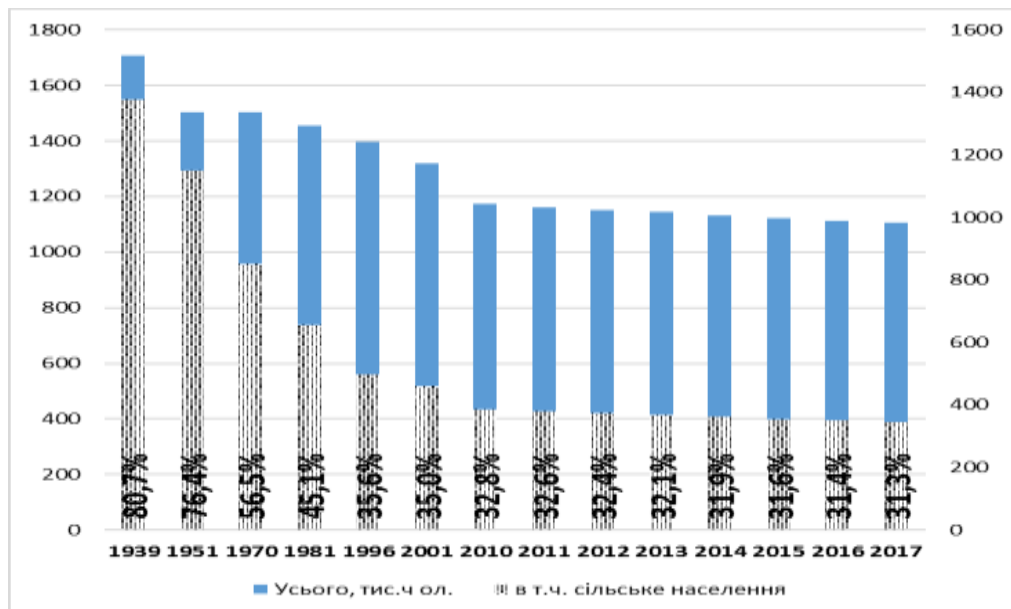
Рис. 2.2. Розподіл сільськогосподарських земель в залежності від власника станом на 01.01.2017 р., тис.га

Джерело: побудовано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

Наявне населення Сумської області станом на 01.01.2017 р. становило 1104,5 тис. осіб, у тому числі міське населення – 759,1 тис. осіб (68,7 %),

сільське – 345,4 тис. осіб (31,3%) [143, с. 34]. Середня щільність населення складає 47,5 осіб на 1 кв. км.

Враховуючи динаміку чисельності наявного населення, слід акцентувати увагу на тому, що чисельність сільського населення за останні десятиріччя, починаючи з 1996 року практично не змінилась. Якщо проаналізувати відповідну динаміку за весь період статистичних спостережень, починаючи з 1939 року, бачимо стрімку урбанізацію та міграцію сільського населення в міста (рис. 2.3). Проте, це швидше не виключення, а загальна світова тенденція – у більшості країн світу міське населення становить переважаючу більшість від загального населення країни.

Рис. 2.3. Розподіл наявного населення за кількістю та місцем проживання, тис.чол.

Джерело: побудовано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

Питома вага населення Сумської області становить 2,5% від населення України, відповідно за чисельністю жителів займає 20 місце. В цілому за визначений період моніторингу спостерігається тенденція скорочення населення, починаючи з 2001 року даний показник складав 213,3 тис. чол. (в

середньому за рік базується в межах 10 тис. чол.), що є досить негативним показником і свідчить про незадовільний соціально-економічний рівень життя в області. У сільській місцевості загальне скорочення населення дещо більше, ніж аналогічний показник у міських поселеннях. За підсумками 2016 року кількість сільських жителів скоротилась на 6,5 тис. осіб, міських – на 3,7 тис. осіб.

Протягом останніх років в області спостерігається від’ємний природний приріст населення, що свідчить про перевищення рівня смертності населення над рівнем народжуваності.

Таблиця 2.2

Розподіл постійного населення за віковими групами станом на 2016 р.

Групи населення	Чисельність населення, осіб		
	Усього	В т.ч сільське населення	
		Осіб	до загальної кількості у %
Усе населення	1102337	347653	32
Із загальної чисельності населення у віці, років			
0–14	146283	43893	30
15–64	763328	228382	30
65 і старшому	192726	75378	40

Джерело: розраховано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

Провівши дослідження розподілу постійного населення за віковими групами (табл. 2.2), ми можемо наголошувати на такому висновку, що, нажаль, на сільських територіях переважають групи населення, що або вже не спроможні здійснювати підприємницьку діяльність (група 65 років і старше) – 40%, або ще не мають змоги займатись підприємництвом (група 0-14 років) – 30%. Отже, в сумі майже 70% від загальної кількості сільського

населення проживають жителі, що вже потенційно не здатні здійснювати ефективну підприємницьку діяльність (створення сімейних фермерських господарств).

На території Сумської області реалізуються заходи політики розвитку трудових ресурсів, які спрямовуються на ліквідацію прихованого безробіття та формування повної продуктивної зайнятості; запровадження дієвих стимулів створення нових робочих місць; забезпечення гарантій зайнятості у процесі приватизації та реструктуризації підприємств; підтримку підприємництва та самозайнятості населення; розширення практики громадських робіт; підвищення гнучкості ринку праці; удосконалення цільових регіональних програм з точки зору їх впливу на умови зайнятості у галузях, містах та районах області [143].

За загальною класифікацією Державної служби статистики України економічно неактивне населення (поза робочою силою) - це особи, які не можуть бути класифіковані як «зайняті» або «безробітні».

До складу цієї категорії населення включають незайнятих осіб, які належать до таких соціальних груп: пенсіонери; студенти (учні) денної форми навчання; особи, які виконують домашні (сімейні) обов'язки; особи працездатного віку, які зневірилися знайти роботу; особи, які вважають, що немає підходящої роботи та не знають де і як її знайти; інші особи, які не мали необхідності у працевлаштуванні, а також ті, діяльність яких не відноситься до економічної (виконання неоплачуваної чи добровільної роботи тощо) [143].

Чисельність економічно активного населення області віком 15-70 років у 2016 році складала 527,3 тис. осіб, з яких 91% були зайняті економічною діяльністю. Так, економічно активне населення сільської місцевості становить 32% від загальної кількості. Але слід наголосити на тому, що 55% зайнятого населення старше працездатного віку, а 26% сільського населення не є економічно активними (табл. 2.3.). Все ж таки економічно неактивне населення працездатного віку становить досить значну кількість людей –

199,5 тис. чоловік, а це досить значна частина населення області, частка якої в майбутньому, при створенні сприятливого ринкового середовища, зможе здійснювати власну підприємницьку діяльність.

Рівень зайнятості населення у категорії віком від 15 до 70 років зріс у порівнянні з 2000 році до 56,8 % у 2016 році (на 3,5 в.п.). Відсоток зайнятого населення у віці 15-70 років на сільських територіях також зріс і становить 61,8% (зростання відбулося на 9,5 в.п у порівнянні з 2000 роком) (рис. 2.4).

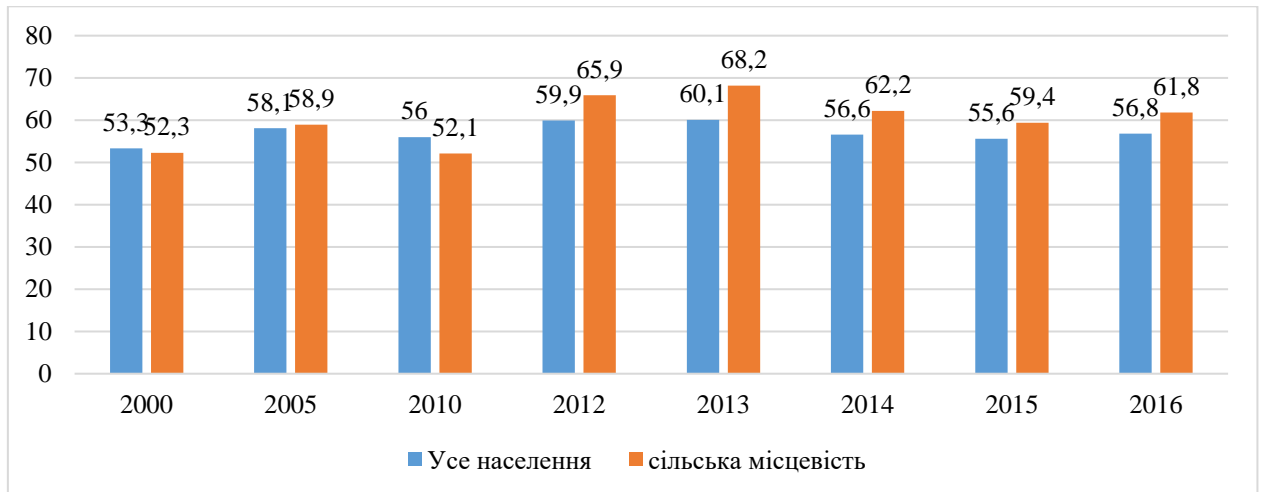
Таблиця 2.3.

**Населення за економічною активністю та місцем проживання у 2016 р.
(у віці 15–70 років; тис.осіб)**

Категорії населення	Усього	У тому числі		
		міські поселення	сільська місцевість	
			тис. чол.	до загальної кількості, у %
Економічно активне населення	527,3	357,4	169,9	32
працездатного віку	497,3	343,9	153,4	31
старше працездатного віку	30	13,5	16,5	55
Зайняті	478,5	322,4	156,1	33
працездатного віку	448,5	308,9	139,6	31
старше працездатного віку	30	13,5	16,5	55
Безробітні	48,8	35	13,8	28
працездатного віку	48,8	35	13,8	28
старше працездатного віку	–	–	–	
Економічно неактивне населення	314,8	232,3	82,5	26
працездатного віку	199,5	144,5	55	28
старше працездатного віку	115,3	87,8	27,5	24

Джерело: розраховано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

Узагальнюючи отриману інформацію про кількість безробітних на території Сумської області, слід зазначити (табл. 2.4), що цей показник має тенденцію до зменшення і станом на 2016 рік становить 9% від загальної кількості економічно активного населення області.

Рис. 2.4. Динаміка рівня зайнятості населення, %

Джерело: побудовано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

Досить позитивним є свідчення того, що практично всі безробітні (в середньому 97,5 % від загальної кількості безробітних досліджуваної нами Сумської області) намагались організувати власну підприємницьку справу. Негативним є показник часу, який витрачають безробітні на пошук нового місця роботи. Так відбувається збільшення практично по всім категоріям, найбільше зросла категорія «від 3 до 6 місяців» - на 25,7 % у 2016 р. порівняно з 2010 р, тобто безробітні на сьогодні набагато довше знаходять нове робоче місце, ніж раніше. Але позитивний є той факт, що кількість безробітних, які шукали нове робоче місце 12 міс. і більше, за останні роки зменшилась, і на сьогодні становить 5,4% в порівнянні з 24,3 % у 2010 році.

Досліджуючи виробничі потужності Сумської області слід зупинитися на наявній кількості юридичних осіб (рис. 2.5). Відповідно в найбільших

секторах економіки: сільському, лісовому та рибному господарстві; переробній промисловості; оптовій та роздрібній торгівлі; ремонті автотранспортних засобів і мотоциклів сконцентровано 23,4% ю/о від загальної їх кількості (додаток Е), які забезпечують 53,4% валової доданої вартості досліджуваної нами області [143, с.221].

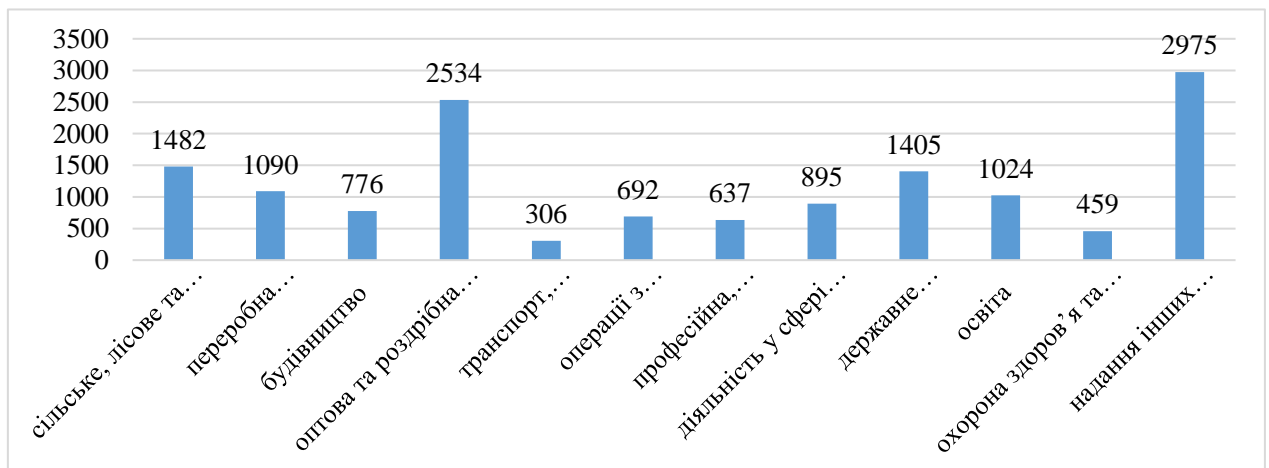
Таблиця 2.4.

**Безробітні (за методологією МОП) за тривалістю пошуку роботи
(у віці 15–70 років; тис. чол.)**

Показник	Роки					
	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Усього безробітних, тис.	59,2	49	42,8	50,6	52,8	48,8
у тому числі особи, які шукали роботу, намагались організувати власну справу	57,3	47,7	40,9	50,2	51,4	48,3
з них за тривалістю пошуку роботи, %						
до 3 міс	32,5	37,2	49,3	40	37,4	23,2
від 3 до 6 міс	21,6	27,7	30,1	30,1	34,9	47,3
від 6 до 9 міс	12,6	17,2	5,4	16,3	11,9	14,9
від 9 до 12 міс	9	9,6	2,4	9,9	8,6	9,2
12 міс і більше	24,3	8,3	12,8	3,7	7,2	5,4
Середня тривалість пошуку роботи, міс	7	6	5	5	5	6

Джерело: розраховано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

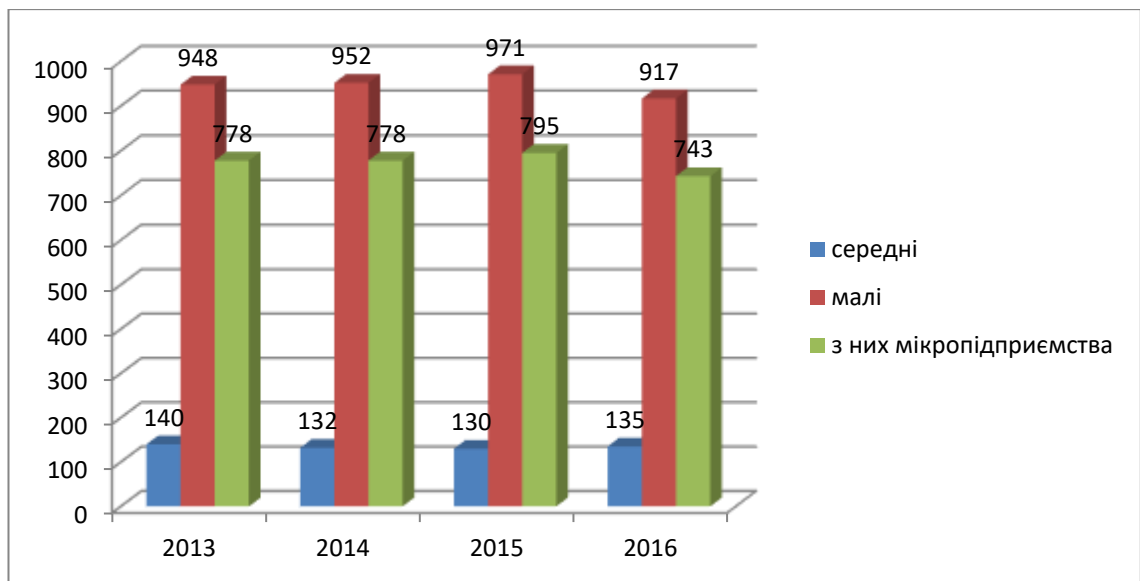
У сільському господарстві станом на початок 2017 року працює 1482 юридичних особи.

Рис. 2.5. Динаміка кількості юридичних осіб за видами економічної діяльності, осіб

Джерело: побудовано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

Поводячи моніторинг стану сільськогосподарських товаровиробників, існує необхідність у визначенні їх розмірів, що відіграє важливу роль у формуванні структури суб'єктів господарювання (рис. 2.6).

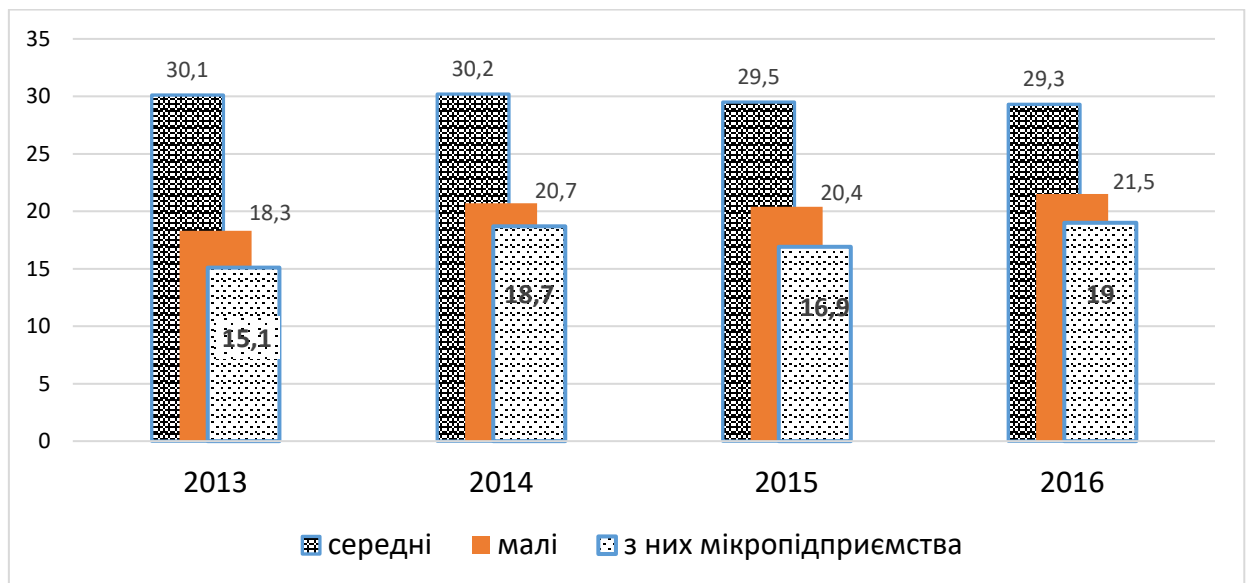
Рис. 2.6. Динаміка кількості юридичних осіб за їх розміром станом, од.

Джерело: побудовано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

Великі підприємства на території Сумської області не зареєстровані, а тому у загальній статистичній звітності їх немає. Станом на 2016 р. найбільшу кількість сільськогосподарських товаровиробників становлять малі підприємства 917 од., в тому числі, 72% від їх загальної кількості становлять мікропідприємства (743 од.), що говорить про досить значний потенціал малих та мікропідприємств у виробництві сільськогосподарської продукції та забезпеченні продовольчої безпеки населення Сумської області.

Кількість середніх підприємств залишається практично незмінною, і становить на рівні 13% від загальної кількості (135 од.)

Кількість працівників середніх підприємств у сільському господарстві складає 29,3% від загальної кількості зайнятого населення (рис. 2.7). В малих підприємствах працюють на рівні 21,5% зайнятого населення, в тому числі в мікропідприємствах - близько 19% зайнятого населення, що є досить значним показником і в останній період часу має тенденцію до збільшення.

Рис. 2.7. Динаміка кількості зайнятих працівників підприємств в залежності від їх розмірів у сільському господарстві, %

Джерело: побудовано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

Як ми вже раніше зазначали, сталий розвиток напряму пов'язаний з інноваціями. Лише використання сучасних інноваційних технологій надає можливість більш ощадливо використовувати джерела енергії, мати мінімальний вплив на навколишнє середовище та бути більш економічно ефективними.

Існує необхідність наголосити на суттєвому збільшенні запровадження сучасних інноваційних розробок у вітчизняну економіку держави. Загальна

сума інвестицій в інновації збільшилась майже у 8 разів (з 1760,1 млн.грн у 2000 р. до 13813,7 млн.грн. у 2015 р.), а кількість таких підприємств становить 20% від загальної кількості підприємств [88]. Це говорить, що український аграрний сектор вже працює над забезпеченням власного виробництва високоефективними, ресурсозберігаючими технологіями.

Зауважимо, що доступність таких технологій можлива лише при достатньо потужному фінансовому стані вітчизняних товаровиробників. У сільському господарстві протягом 7-10-ти останніх років спостерігається значне зростання високоінтегрованих структур, що об'єднали в собі досить багато окремих суб'єктів господарювання з їх капіталом та земельними ресурсами, а також змогли залучити зовнішній інвестиційний капітал

Рис. 2.8. Джерела та об'єми фінансування інноваційної діяльності, тис. грн.

Джерело: побудовано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

Моніторинг витрат підприємств на виконання інноваційних досліджень і розробок (рис.2.8), показав, що вони проводилися власними коштами (45,5% від загальної суми витрат на інноваційну діяльність), за кошти

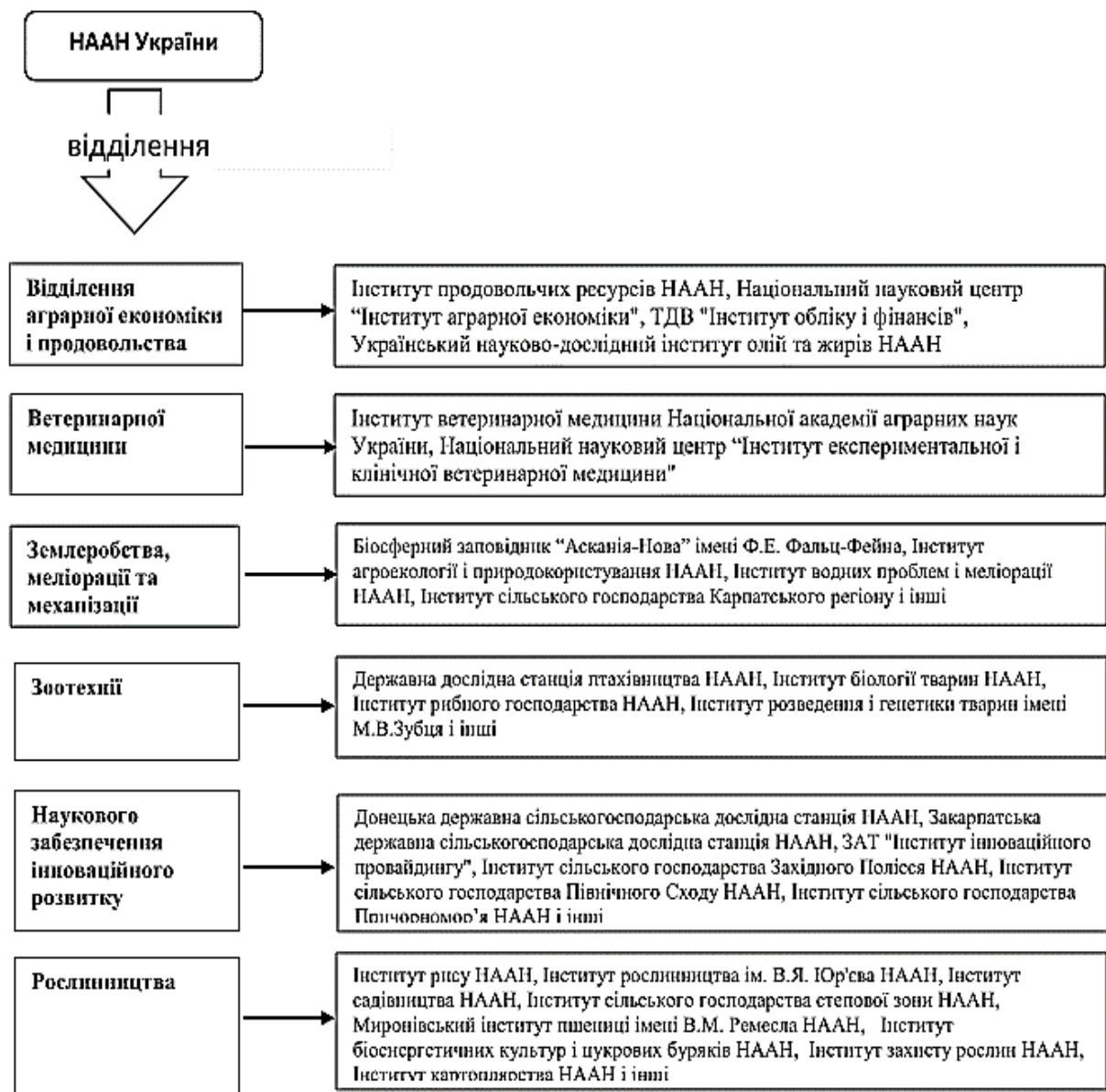
обласного бюджету (18,9% від їх загальної суми) та за кошти організацій підприємницького сектору (21%), що є досить непоганим показником, який свідчить, що вітчизняні підприємства намагаються підтримувати конкурентоспроможність власної продукції за рахунок впровадження у власне виробництво вітчизняних наукових розробок.

Звичайно, науково-інноваційна сфера діяльності в сучасних умовах не обмежується якимись адміністративно-територіальними кордонами, тобто перепон для отримання та запровадження інновацій немає, тому даний моніторинг стосується всієї науково-дослідної сфери держави.

До основних установ, що забезпечують науково-інноваційну підтримку аграрного сектору економіки, відносяться: Національна академія аграрних наук України (НААН); галузеві наукові установи; аграрні ВНЗ; наукові підрозділи аграрних компаній - наукова робота, в яких фінансується цими компаніями, і, відповідно, результати досліджень належать цим компаніям.

Найбільші наукові та дослідницькі потужності сконцентровані у системі НААН (рис. 2.9). Станом на 01.01.16 р. функціонує 48 науково-дослідних установ, в яких працюють 4,4 тис. науковців, в т.ч. 336 докторів наук та 1670 кандидатів наук. Експериментальна база НААН складається з 141 державних підприємств - дослідних господарств, де працюють 12,5 тис. співробітників. НААН володіє 449 тис. га, у т.ч. 364 тис. га ріллі. Академія володіє потужною базою племінних тварин: 32,8 тис. голів великої рогатої худоби, 22,9 тис. голів свиней та 9,9 тис. голів овець. Частка НААН на вітчизняному ринку інноваційних продуктів становить: на ринку круп'яних культур на рівні 95%, озимої пшениці - 67%, племінних тварин в молочному скотарстві- 90%, свиней -75 %. Академія щорічно забезпечує координацію та проведення майже 1,5 тис. перспективних наукових досліджень за 44 програмами наукових досліджень у галузях АПК, а також підтримує функціонування 11 наукових об'єктів національного надбання, що мають світове значення [172].

До центрів розвитку науково-інноваційної діяльності НААН України відносяться [172]: Інститут тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова»; Національний науковий селекційно-генетичний центр з вівчарства Національної академії аграрних наук України; Волинський інститут агропромислового виробництва Національної академії аграрних наук України.

Рис. 2.9. Структурні підрозділи Національної академії аграрних наук України

Джерело: розроблено автором на основі джерела [172].

Узагальнивши основні напрямками діяльності відділень НААН України (додаток Є), наголошуємо на наданні провідної ролі даним структурним науково-дослідним підрозділам Національної академії аграрних наук України в забезпеченні суб'єктів АПК новітніми інноваційними розробками, пошуком та залученням інвестицій, нарощуванням вітчизняної аграрної науки. Це безпосередньо впливає на позитивний розвиток сільських територій нашої держави.

Підготовку фахівців для аграрного сектора економіки здійснюють 22 вищих навчальних заклади, в тому числі з правом юридичної особи – 19, з них 17 університетів, з яких 12 мають статус національного та 2 академії (рис. 2.10.). В структурі університетів знаходяться 3 інститути, 66 коледжів та 24 технікуми.

Рис. 2.10. Мережа вітчизняних ВНЗ аграрного спрямування

Джерело: розроблено автором на основі джерела [172].

Загальний контингент студентів вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації становить 111,1 тис. осіб, із них 62,4 тис. осіб (56,2%) навчаються на денній формі та 48,7 тис. осіб (43,8%) – на заочній формі навчання [172].

Така кількість студентів, майбутніх молодих фахівців за різним фаховим спрямуванням, на нашу думку, спроможна забезпечити поступальний, сталий розвиток підприємств аграрного спрямування, а, отже, і сільські території належним рівнем інноваційного забезпечення.

Аналізуючи динаміку фактичних та перспективних показників кількості підготовки фахівців аграрного спрямування в Сумському національному аграрному університеті (табл. 2.5), стверджуємо про повний обсяг забезпечення потреби в молодих спеціалістах агропродовольчих підприємств Сумської області та сільських територій.

Таблиця 2.5

Фактичні та перспективні показники кількості студентів, що здійснюють професійну підготовку у Сумському національному аграрному університеті

Показники	Роки				
	2015-2016	2016-2017	2017-2018	2018-2019	2019-2020
Контингент студентів, всього, чол.	3865	3870	3925	3960	3990
В т.ч. по факультетам:					
Факультет агротехнологій і природокористування	700	690	680	670	660
Факультет ветеринарної медицини	665	630	635	640	650
Біолого-технологічний факультет	350	370	390	390	390
Юридичний факультет	220	230	250	270	290
Інженерно-технологічний факультет	590	600	600	600	600
Факультет харчових технологій	250	260	270	280	290
Факультет економіки та менеджменту	730	730	730	730	730
Будівельний факультет	360	360	370	380	380

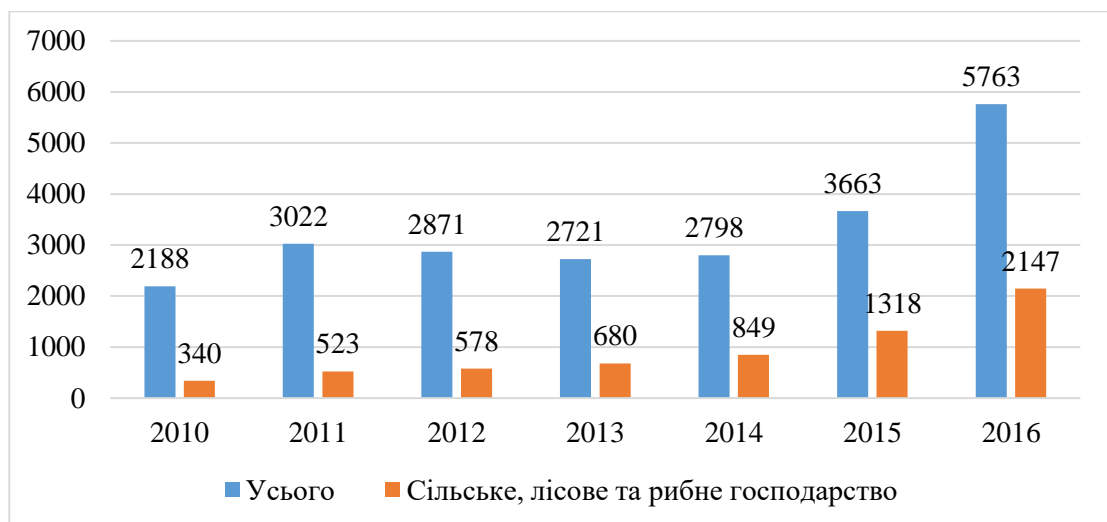
Джерело: побудовано автором за даними [145].

У Сумському національному аграрному університеті здійснюється підготовка за 27 спеціальностями, що охоплюють всі сфери соціально-економічного забезпечення розвитку агропродовольчого виробництва та сільських територій.

Трансфер інновацій в першу чергу здійснюється шляхом міжнародного обміну науковими кадрами, навчанням у закордонних навчальних закладах, виробничих поїздках, навіть шляхом відкриття туристичних потоків. Для цього необхідно на державному рівні запровадити програми підтримки інноваційних впроваджень, розвитку аграрних старт-апів, бізнес-інкубаторів, науково-технічних, сучасних дослідницьких та конструкторських центрів, що надасть змогу як залучити, так і закріпити та впровадити сучасні технології у власне виробництво. У країна повинна досить активно позиціонувати себе на міжнародній інтелектуальній арені, щоб мати доступ до новітніх інноваційних розробок.

Для здійснення сільськогосподарськими товаровиробниками інноваційного, ресурсоощадливого, конкурентоспроможного виробництва необхідна достатня кількість інвестиційних коштів.

Аналізуючи об'єми інвестиційних вкладень у сільськогосподарську галузь Сумської області (рис. 2.11), визначили зростаючу тенденцію кількості інвестиційних ресурсів, що за останні три роки.

Рис. 2.11. Динаміка та об'єми інвестиційних вкладень у сільськогосподарську галузь Сумської області, млн. грн.

Джерело: побудовано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

На початок 2010 р. частка інвестиційних ресурсів в сільське господарство становила лише 16% від загальної кількості інвестиційних вкладень в національну економіку, то починаючи з 2013 р., загальна сума інвестицій стрімко зростає і на кінець 2016 р. вона вже становить 37%, що підтверджує про привабливість сфери аграрного бізнесу для внутрішніх та зовнішніх інвесторів та дає змогу покращити загальний рівень соціально-економічного стану сільських територій.

Отже, моніторинг ресурсозабезпечення Сумської області дозволив визначити існування реальної можливості реалізації засад сталого розвитку сільських територій на основі розвитку аграрного підприємництва, за рахунок формування максимально можливої кількості суб'єктів малого підприємництва (сімейних ферм), та відповідно становлення сільськогосподарської кооперації.

2.2. Стан сільського господарства в контексті розвитку сільських територій

Враховуючи наявний виробничий потенціал: земельні ресурси, людські ресурси, різні організаційно-економічні форми підприємництва, наукове та інноваційне забезпечення, інвестиційні ресурси, необхідно проаналізувати фактичні фінансово-економічні показники діяльності сільськогосподарських підприємств та домогосподарств, які розміщені на території Сумської області.

Для загального розуміння економічної ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств Сумської області по відношенню до загальнонаціональних виробничих показників проведемо порівняння питомої ваги області в економіці України (додаток Ж).

Внутрішній валовий продукт становить 2,1% від валового національного продукту України, що говорить про досить незначну частку Сумської області в економіці України. Здійснюючи дослідження за

галузевим принципом, слід зазначити, що частка валової продукції сільського господарства області становить 4% у загально-національному показнику. При цьому частка продукції рослинництва становить 4,4%, продукції тваринництва – 3% відповідно.

Показники виробництва за видами сільськогосподарської продукції, показали, що: частка області в загальнонаціональному виробництві становить по виробництву зернових та зернобобових культур – 5,8%, по виробництву цукрових буряків – 0,6%, соняшнику – 3,6%, картоплі – 4,9%, овочів – 2,1%, плодів та ягід – 0,8%, м'яса різних видів – 2,1%, молока 4%, яєць – 2,7%. Найбільші об'єми виробництва забезпечуються при виробництві молока – 4%, та при виробництві зернових та зернобобових культур – 5,8%.

Показник валового регіонального продукту характеризує загальний фінансово-економічний стан досліджуваної нами області (табл. 2.6). Характеризуючи динаміку змін показників, визначили, що загальний об'єм вироблених товарів та наданих послуг за період дослідження зріс на 213%.

Таблиця 2.6

Валовий регіональний продукт та валова додана вартість, млн. грн.

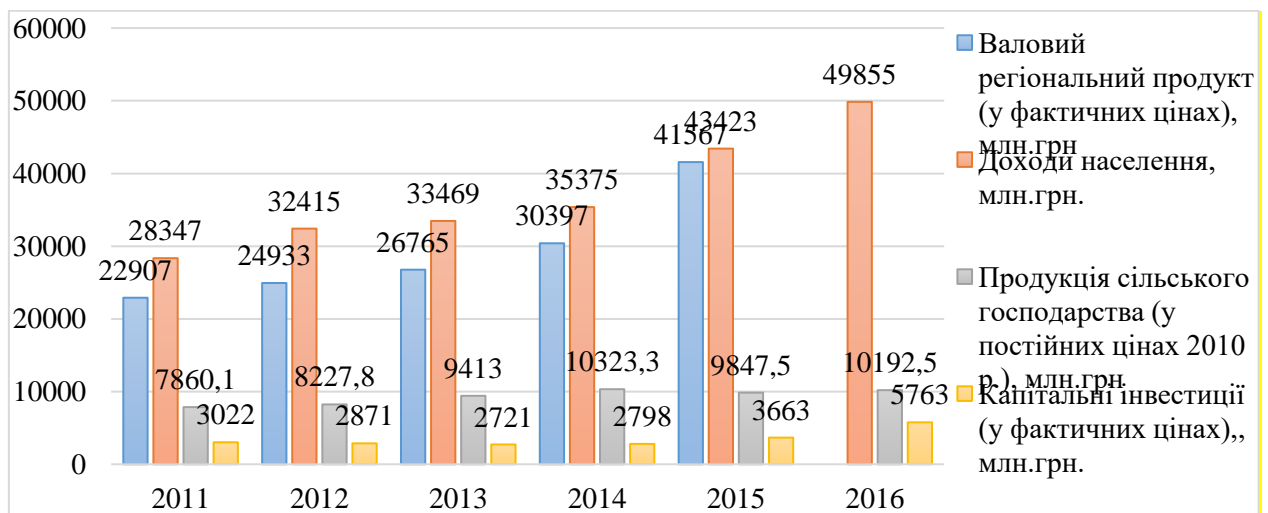
Показник	Роки						2016 р. до 2010 р. у %
	2010	2011	2012	2013	2014	2016	
Випуск товарів та послуг в основних цінах, млн.грн	40114	51097	53855	58044	64873	85620	213
Проміжне споживання, млн.грн	23633	30961	31851	34073	37740	49521	210
Валова додана вартість в основних цінах, млн.грн	16481	20136	22004	23971	27133	36099	219
Валова додана вартість у розрахунку на одну особу, грн	14802	18115	19171	21062	24050	32280	218
Податки за виключенням субсидій на продукти, млн.грн	1852	2771	2929	2794	3264	5468	295
Валовий регіональний продукт, млн.грн	18333	22907	24933	26765	30397	41567	227
Валовий регіональний продукт у розрахунку на одну особу, грн	15711	19800	21722	23517	26943	37170	237

Джерело: розраховано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

На початок дослідження об'єм випуску товарів та послуг становив 40114 млн. грн. в основних цінах (станом на 2010 рік), на кінець досліджуваного періоду - становив 85620 млн. грн.

Показник внутрішнього споживання виробленої продукції та наданих послуг становить в середньому 59%, тобто зазначена кількість продукції споживається внутрішнім населенням. Об'ємом валової доданої вартості є різниця між загальним об'ємом виробництва та об'ємом продукції, що була спожита на внутрішньому ринку, його зростання з 2010 р. по 2015 р. дорівнює 219%, а загальна частка - в середньому 41% за аналізований період у загальному об'ємі виробленої продукції та наданих послуг. Податки, що були отримані від валової доданої вартості, за виключенням субсидій, склали в загальній сумі від 11% у 2010 році до 15% у 2015 році. Показник валового регіонального продукту за період дослідження зріс на 227% і становив в середньому 46% від загального об'єму вироблених товарів та наданих послуг за період дослідження.

Проведені дослідження динаміки таких показників: валового регіонального продукту, доходів населення, виробництва продукції сільського господарства, та капітальних інвестицій (рис. 2.12).

Рис. 2.12. Динаміка основних соціально-економічних показників Сумської області, млн. грн.

Джерело: побудовано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

Отже, існує позитивна тенденція зростання показників з 2011 по 2016 роки включно: валового регіонального продукту, на 181 % або на 18660 млн.грн, і становить 41567 млн. грн.; доходів населення - на 176% і дорівнюють 49855 млн. грн.; виробництва продукції сільського господарства - на 130% і складає 10192 млн. грн. (при цьому виробництво продукції рослинництва за період дослідження зросло на 241% у 2016 році у порівнянні з 2011 роком, а виробництво продукції тваринництва за період дослідження навпаки зменшилось на 20% у 2016 році по відношенню до 2011 року); об'ємів капітальних інвестицій - на 191% і дорівнюють 5763 млн. грн.

Таблиця 2.7.

**Продукція сільського господарства за категоріями господарств
(у постійних цінах 2010 р.; млн.грн)**

	Роки				до загального підсумку у %
	2010	2014	2015	2016	
Господарства усіх категорій					
Продукція сільського господарства	5751,8	10323,3	9847,5	10192,5	100
Продукція рослинництва	3798,5	8226,3	7779,5	8122	79,7
Продукція тваринництва	1953,3	2097	2068	2070,5	20,3
Сільськогосподарські підприємства					
Продукція сільського господарства	2785	6770,6	6596,3	6849,1	67,2
Продукція рослинництва	2174,1	5984,2	5799,7	6079,6	74,9
Продукція тваринництва	610,9	786,4	796,6	769,5	37,2
Домогосподарства					
Продукція сільського господарства	2966,8	3552,7	3251,2	3343,4	32,8
Продукція рослинництва	1624,4	2242,1	1979,8	2042,4	25,1
Продукція тваринництва	1342,4	1310,6	1271,4	1301	62,8

Джерело: розраховано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

Вивчення об'ємів виробництва продукції за галузями сільського господарства та видами її виробників вимагає більш точного моніторингу. Нами проведений аналіз виробництва продукції сільського господарства за категоріями господарств (табл. 2.7).

Розподілення об'ємів виробництва за галузевим принципом має такі відповідні показники: продукція рослинництва становить 79,7% від загального об'єму виробництва, продукція тваринництва – 20,3%. Із загального об'єму виробництва продукції рослинництва сільськогосподарські підприємства виробляють 74,9%, домогосподарства – 25,1% від загальних об'ємів виробництва. Показники виробництва продукції тваринництва розподілені таким чином: сільськогосподарські підприємства виробляють 37,2%, а домогосподарства – 62,8% від загальних об'ємів виробництва.

Дослідження собівартості сільськогосподарської продукції є одним із найважливіших напрямів моніторингу ефективності виробництва підприємств. Дана економічна категорія характеризує повний аспект виробничо-фінансового стану їх господарської діяльності. Аналізуючи динаміку собівартості по основним видам сільськогосподарської продукції в залежності від категорії господарства за останні два роки (2015 р. у порівнянні з 2016 р.), отримали відповідні результати, які характеризуються наявною тенденцією до подорожчання (зростання витрат) виробництва таких видів сільськогосподарської продукції у 2016 році в порівнянні з 2015 роком (табл. 2.8): зернових: в господарських товариствах - на 22%, в приватних підприємствах (включаючи фермерські) - на 23%, у виробничих кооперативах - на 5%, а в державних підприємствах відбулося зменшення собівартості на 2% у 2016 р. у порівнянні з 2015 р.; цукрового буряку: у господарських товариствах – на 36%, у приватних підприємствах – на 29%, у державних підприємствах – на 39%; соняшнику: у господарських товариствах та приватних підприємствах - на 31%, у виробничих кооперативах – на 9%, і залишилась на рівні минулорічних показників у державних підприємствах; плодівих культур: в господарських товариствах - на 11%, в приватних

підприємствах відбулося її зростання в 3,5 рази, що говорить про досить високі затрати для малих форм господарювання; продукції тваринництва: для господарських товариств та приватних підприємств зростання собівартості відбулося на рівні 8% від показників 2015 року, для виробничих кооперативів – на 16%, для державних підприємств – на 35%; продукції свинарства: по

Таблиця 2.8

Собівартість виробництва 1 ц продукції сільського господарства за категоріями господарств, грн.

	Господарські товариства		Приватні підприємства (включаючи фермерські)		Виробничі кооперативи		Державні підприємства	
	2015	2016	2015	2016	2015	2016	2015	2016
Культури зернові та зернобобові	164,01	200,58	168,30	206,46	207,26	218,10	193,97	190,82
Буряк цукровий фабричний	48,57	66,24	36,27	46,67	–	–	42,99	59,90
Соняшник	336,52	442,16	345,84	453,81	410,52	446,32	564,16	561,81
Картопля	226,03	175,31	105,43	133,77	272,73	–	373,26	359,09
Культури овочеві відкритого ґрунту	294,24	284,28	242,20	478,43	227,59	–	76,27	131,03
Культури плодові	406,76	449,63	200,44	703,48	–	–	–	–
Приріст худоби та птиці на вирощуванні, відгодівлі та нагулі								
великої рогатої худоби	3136,21	3399,09	2338,45	2527,13	3075,10	3567,16	2621,57	3543,57
свиней	2092,66	2502,74	2593,97	2603,06	3194,39	4444,51	2809,42	2876,97
Овець	3300,37	3694,64	2614,04	4214,78	1166,67	1200,00	–	1660,00
Птиці	2163,98	2214,49	–	–	–	–	–	–
Молоко	345,31	433,76	354,59	418,04	241,25	231,66	297,41	362,27
Яйця курячі (1000 шт)	1002,79	1219,81	–	–	–	–	–	–
Вовна	1136	1633	600	688	–	–	–	–

Джерело: складено автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].групі господарських товариств – на 20%, по групі приватних

підприємств – залишилося на рівні 2015 року, по групі виробничих кооперативів – на 39%, по групі державних підприємств – на 2%; яєць: в господарських товариствах зросла на 22% у 2016 році в порівнянні з 2015 роком.

Тенденція здешевлення собівартості виробництва спостерігається за такими видами продукції: картоплі - в господарських товариствах на рівні 78% від показників собівартості 2015 року, в приватних підприємствах відбулося її збільшення на 27%, виробничі кооперативи виробництво картоплі у 2016 році не здійснювало, в державних підприємствах відбулося здешевлення виробництва картоплі на 4% від показників 2015 року.

Коливання собівартості в залежності від категорій господарств відбулося за такими видами продукції з 2015 по 2016 роки: овочів відкритого ґрунту: в господарських товариствах відбулося здешевлення на 3%, і, навпаки, зросло в приватних підприємствах – на 98%, та на 72% – в державних підприємствах; молока по всім групам, окрім виробничих кооперативів, відбулося зростання: собівартість у виробничих кооперативах зменшилась на 4%, у господарських товариствах собівартість збільшилась на 26%, приватних підприємствах – на 18%, державних підприємствах – на 22%.

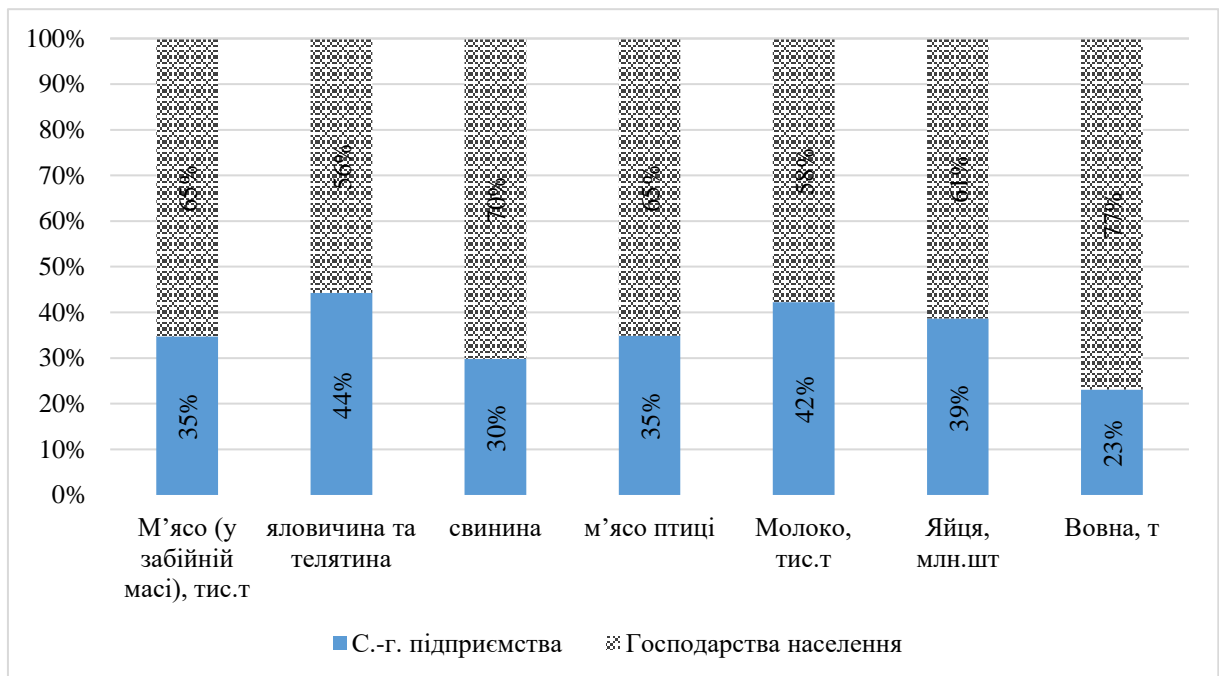
Отже, показник собівартості має тенденцію до зростання, що вважається негативним явищем у діяльності підприємства будь-якої форми власності, вказуючи на недостатній рівень інноваційних, ресурсощадних технологій.

Слід зазначити, що домогосподарства відіграють важливу роль в забезпеченні населення України і області продукцією тваринництва і мають значний вплив на формування продовольчої безпеки. Досліджуючи тенденцію виробництва різних видів сільськогосподарської продукції слід зазначити, що дані домогосподарства є потужним виробником та постачальником на внутрішній ринок споживання (рис. 2.13).

Під час вивчення рівня виробництва продукції тваринництва господарюючими суб'єктами Сумської області, нами було визначено, що

переважна її кількість виробляється домогосподарствами. М'яса різних видів виробляється від 70% (свинина) до 56% (яловичина та телятина), інших видів тваринницької продукції також в переважаючій кількості виробляється домогосподарствами населення: молока на рівні 58%, яєць – 61%, вовни – 77% від загального їх виробництва.

Узагальнивши проведені дослідження, можемо зробити висновок, що локальні домогосподарства населення забезпечують в переважаючій кількості виробництво продукції тваринництва для внутрішнього споживання.

Рис. 2.13. Виробництво основних видів продукції тваринництва за категоріями господарств станом на 01.01.2017 р., %

Джерело: побудовано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

Також домогосподарствами практично повністю забезпечується виробництво такої продукції галузі рослинництва, як картопля, овочеві культури, плоди та ягоди (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Виробництво окремих видів продукції сільського господарства у господарствах населення, (тис.т)

Види продукції	2005 р.	2010 р.	2015 р.	2016 р.	
				усього	у % до загального виробництва
Картопля	912,6	976,1	1056	1057,2	99,2
Культури овочеві	133,8	149,9	183,2	196,1	97,8
Плоди та ягоди	7,6	12,3	15,5	14,3	91,8

Джерело: розраховано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

Для більш детального вивчення виробничих можливостей Сумської області, досліджено динаміку кількості підприємств за їх розмірами, на основі якої проведено групування підприємств в залежності від їх розмірів (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Кількість підприємств за їх розмірами, що здійснюють виробничу діяльність в сільському господарстві

Галузь виробництва	Рік	Усього від заг. кільк.	У тому числі			
			великі підприємства, %	середні підприємства, %	малі підприємства, %	з них мікропідприємства, %
Сільське, лісове та рибне господарство	2010	19,9	–	34,4	18,6	19,6
	2012	19,2	–	34,4	18	18,1
	2013	18,7	–	36,6	17,5	17,5
	2014	18,6	–	36	17,5	17,2
	2015	18,8	–	36,4	17,7	17,1
	2016	19,9	–	36,9	18,7	18,3

Джерело: розраховано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

Нажаль, великі підприємства, що здійснюють свою діяльність на даній

локальній території, відсутні, тобто не мають юридичної адреси на території Сумської області. Відстеження фактичної наявності виробничих потужностей, показує присутність достатньо великої кількості як об'єктів логістичної інфраструктури так і земельних площ в обробітку відомих вітчизняних агрохолдингів, таких як група компаній «Райз», «Українські аграрні інвестиції», «Миронівський хлібопродукт».

Середні підприємства становлять в середньому 36% від загальної їх кількості. Малі підприємства за період дослідження також в загальній кількості практично не змінні, і становлять в середньому за період дослідження 18%, та мікропідприємства, що є частиною малих підприємств, становлять також 18% від загальної кількості сільськогосподарських підприємств області.

Провівши аналіз ефективності виробництва основних видів сільськогосподарської продукції різними групами виробників, що зазначена рівнем рентабельності виробництва, отримали відповідні результати (додаток 3).

За підсумками двох останніх років при виробництві продукції сільського господарства, господарські товариства дещо погіршили свої фінансово-економічні показники - загальний рівень рентабельності виробництва склав 38,7% у 2016 році в порівнянні з 45,7% у 2015 році (тобто зменшився на 7 в.п.). На зменшення загального рівня рентабельності вплинули негативні показники рентабельності по таким видам продукції: буряк цукровий фабричний – збитковість склала 7,7%; велика рогата худоба на м'ясо – рівень збитковості 23,3%; свині на м'ясо – рівень збитковості склав 5,5%; вівці на м'ясо - рівень збитковості 36,4%; птиця на м'ясо – рівень збитковості 50,3%; яйця курячі – рівень збитковості 6,8%. Продукція тваринництва по групі господарських товариств має загальний показник збитковості 1,7%, що є досить негативним показником фінансово-економічного стану суб'єктів господарювання.

По групі приватних підприємств (включаючи фермерські господарства)

загальний рівень рентабельності становив на 2016 рік 49,6% в порівнянні з 2015 роком 66,8% (рівень рентабельності зменшився на 17,2 в.п.). Зменшення відбулося в основному за рахунок рентабельності виробництва картоплі – показник збитковості склав 25% та плодівих культур, по виробництву яких рівень збитковості становив 29,1%. Загальний рівень рентабельності виробництва тваринницької продукції по групі приватних підприємств мав позитивні значення (2015 р. – 7%, та 2016 р. 11,4% відповідно). В даній групі виробників досить ефективно здійснювалось виробництво м'яса птиці (рівень рентабельності склав 363,8%), молока (рівень рентабельності склав 18,7%).

Рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції виробничими кооперативами мав позитивну динаміку до зростання. Загальний рівень рентабельності зріс на 44,8 в.п. з 25,2% у 2015 році до 70% у 2016 році відповідно. Ефективність виробництва продукції рослинництва зросла з 30,6% у 2015 році до 47,5% у 2016 році. Збільшення показника рівня рентабельності по виробництву продукції рослинництва відбулося за рахунок збільшення рентабельності виробництва соняшнику з 32,1% у 2015 році, до 76,1% у 2016 році, тобто приріст рентабельності склав 44 в.п. По продукції тваринництва ріст показника рентабельності відбувся за рахунок підвищення ефективності виробництва молока з 28,2% до 126,6% у 2016 році.

Ефективність виробництва в державних підприємствах була найгіршою. Рівень рентабельності виробництва продукції рослинництва склав 25,1% у 2016 році проти 23,7% у 2015 році. Виробництво продукції тваринництва було збитковим. Рівень збитковості виробництва продукції тваринництва становив 7,7% у 2016 році.

Продукція сільського господарства є основним видом сировини для вітчизняних переробних підприємств. У повній залежності від виробників сільськогосподарської сировини залежать м'ясопереробні підприємства, хлібопекарські підприємства, молокозаводи, виробники соків та напоїв і інші. Для дослідження обсягів реалізованої продукції в залежності від розмірів підприємств здійснено групування (табл. 2.11), на основі якого отримано

відповідні результати: середні за розміром підприємства збільшили об'єми власного виробництва в 1,7 рази (у 2010 р. рівень реалізації становив 16,8%, у 2016 р. цей показник становив 28,5%); малі підприємства також збільшили обсяги реалізованої продукції майже 2,8 рази. Цей показник у 2010 році становив 11,8%, а в 2016 році – 32,4%, що говорить про досить позитивну тенденцію, і підтверджує, що малі підприємства мають всі можливості стати досить вагомими виробниками сільськогосподарської продукції, та забезпечувати загальний рівень продовольчої безпеки області і держави. В тому числі, мікропідприємства також збільшили загальні об'єми реалізованої продукції з 11% у 2010 році до 27,7% у 2016 році, тобто зростання відбулося у 2,5 рази.

Узагальнивши результати розподілу обсягів реалізованої продукції в залежності від розмірів товаровиробників, слід зазначити про позитивну динаміку показника рівня товарної продукції (додаток II).

Таблиця 2.11

Розподіл обсягів реалізованої продукції (товарів, послуг) підприємств в залежності від їх розмірів, %

	Рік	Усього	У тому числі			
			великі підприємства	середні підприємства	малі підприємства	з них мікропідприємства
Сільське, лісове та рибне господарство	2010	10,3	–	16,8	11,8	11,0
	2012	15,4	–	29,4	18,8	14,0
	2013	15,9	–	28,6	19,2	18,5
	2014	20,9	–	32,8	24,9	21,0
	2015	27,4	–	36,6	34,3	29,2
	2016	24,0	–	28,5	32,4	27,7

Джерело: розраховано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

Значна увага в області приділяється розвитку великотоварного виробництва. Поряд з цим необхідним аспектом є надання підтримки фермерським господарствам (сегменту малих ферм, сімейних ферм).

Недостатнім є рівень розвитку галузі перероблення сільськогосподарської продукції, зокрема, продукції овочівництва, картоплярства та садівництва. Важливо забезпечити подальший розвиток та функціонування сільськогосподарської обслуговуючої кооперації.

Важливим є залучення сільських територіальних громад області до загальних економічних процесів, що дасть можливість поліпшити умови проживання на селі, зменшити масову урбанізацію та економічно мотивувати повернення людей до села.

2.3. Характеристика розвитку сільських домогосподарств

Домогосподарства являючись первинним суб'єктом господарювання, є одним із найвагоміших сегментів сільської економіки. Це пояснюється тим, що вони були і залишаються невід'ємною частиною ключової для села виробничої галузі – сільського господарства, разом з іншими господарствами населення забезпечуючи виробництво понад 32,8 % її валової продукції. На відміну від інших суб'єктів господарювання в галузі, особливо великих глибоко інтегрованих сільськогосподарських структур, що відмежовуються від потреб сільських спільнот, діяльність домогосподарств пов'язана з усіма сферами сільського середовища. Вони повніше, ніж інші, виконують багатофункціональну роль сільського господарства, продукуючи суспільні блага, важливі насамперед для місцевих громад. Ідеться про продовольче самозабезпечення і сферу трудової діяльності сільського населення.

Домогосподарства виробляють передусім трудомістку продукцію: приблизно 97% картоплі, 97% овочів, 92% плодів і ягід, майже 80% молока, приблизно 65% м'яса. Значна її частина використовується як самими виробниками, так і іншими місцевими жителями, до яких вона надходить

через систему внутрішньо-сільського обігу, купівлю у роздрібній мережі, на локальних ринках чи у формі допомоги родичам і знайомим тощо. Дані суб'єкти господарювання є місцем більшого чи меншого прикладання праці практично всіх дорослих жителів сіл: у 2014 р. 98% сільських домогосподарств мали земельні ділянки, майже 77% утримували худобу, птицю, бджіл. Вартість виробленої і спожитої сільськогосподарської продукції та грошових доходів від її продажу досягає 20% сукупних ресурсів сільських домогосподарств [143].

У відповідному розділі (підпрограмі) програми розвитку аграрного сектора економіки на середньострокову перспективу, доцільно передбачити підрозділи, присвячені заохоченню домогосподарства до набуття статусу фермерських та стимулюванню розвитку сімейного селянсько-фермерського укладу: полегшенню сімейним домогосподарствам доступу до виробничих і фінансових ресурсів та ринків готової продукції; запровадженню спеціальних проектів (програм) підтримки, спрямованих на диверсифікацію діяльності сімейних домогосподарств, розвиток ними органічного виробництва, тваринницьких галузей, підвищення безпечності та якості продукції; оновлення людського капіталу тощо; стимулюванню інтеграції домогосподарств та фермерських господарств в ланцюги доданої вартості на основі партнерства, колективних дій та кооперації.

У комплексі взаємопов'язаних заходів з інституціалізації домогосподарств як важливих суб'єктів аграрної та сільської економіки області і країни вцілому, окремої уваги потребує актуалізація посилення функцій забезпечення їх підтримки у діяльності органів державного регулювання сільського господарства та сільських територій, а також сприяння становленню мережі необхідних громадських та інших форм організацій і об'єднань, з метою захисту і забезпечення інтересів домогосподарств і економічних прав територіальних громад.

Ідеться про внесення змін до типових положень управлінь (і відділів)

агропромислового розвитку на місцях в частині конкретизації завдань щодо організаційної підтримки домогосподарств, фахову підготовку (перепідготовку) працівників зазначених управлінських підрозділів, формування механізмів їх роботи з господарствами. Доцільно створити мережу локальних і регіональних об'єднань сімейних господарств: цьому могли б посприяти відповідні структури Всеукраїнської асоціації сільських і селищних рад та Національної асоціації сільськогосподарських дорадчих служб. На національному рівні інтереси дрібних виробників в органах виконавчої влади могла б представляти група експертів, сформована регіональними об'єднаннями домогосподарств, яку доцільно ввести до складу Громадської ради при Мінагрополітики України.

З метою визначення фактичного стану індивідуального підприємництва в сільській місцевості (виробництво молока в зоні впливу Шосткинського молокозаводу), виявлення можливості підвищення якості готової продукції, що виробляється в домогосподарствах та реалій розвитку обслуговуючої кооперації та кластеризації на базі створених сімейних ферм, було обрано і досліджено локальні сільські території Сумської області з наявними в них домогосподарствами і відповідним ресурсним потенціалом: Ображіївська сільська рада Шосткинського району (с.Ображіївка); Білицька сільська рада Ямпільського району (с.Білиця); с. Білогриве Кролевецького району.

В Ображіївській сільській раді Шосткинського району Сумської області для дослідження ресурсного потенціалу з метою виявлення потенційної можливості розвитку індивідуального підприємництва нами було обране село Ображіївка.

Загальна демографічна характеристика села нами відображена в табл. 2.12.

Таблиця 2.12

Демографічна ситуація с. Ображіївка станом на 01.01.2015 р., ос.

Населений пункт сільської ради	Чисельність жителів	Працездатного віку	з них зайняте
с. Ображіївка	1257	610	566

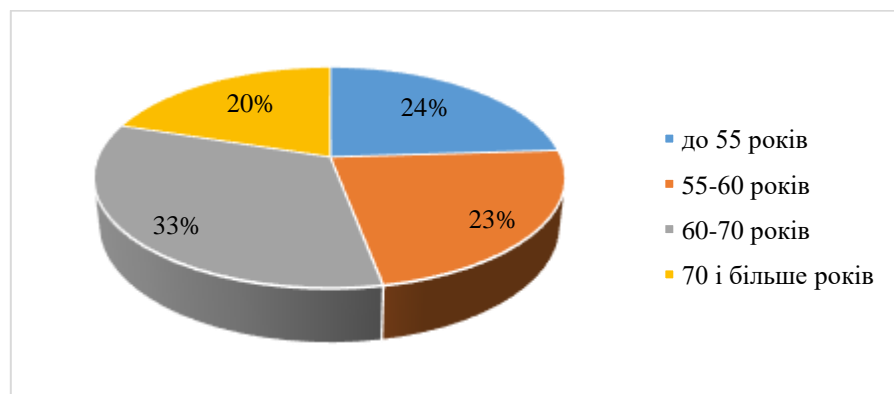
Джерело: власні дослідження автора

Аналізуючи демографічну ситуацію в селі Ображіївка слід зазначити, що працездатна частина становить 49% із загальної кількості жителів.

Встановлено, що чисельність приватних виробників, які задіяні у виробництві молока становить 104 людину або 18% від загальної чисельності зайнятого населення.

Загальне число корів по селу - 133 корови. Динаміка вікового складу виробників молока в домогосподарствах має такий вигляд (рис. 2.14).

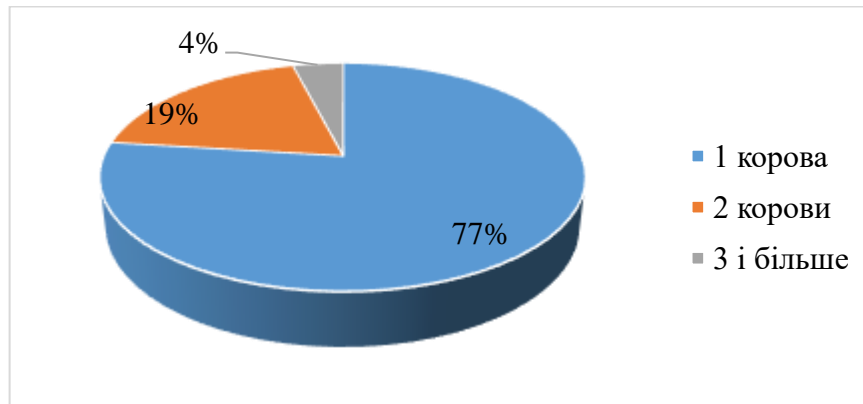
Аналізуючи віковий склад членів домашніх господарств, які займаються виробництвом молока, слід зазначити, що вікові групи 55-60 і 60-70 років становлять 23% і 33% відповідно, вікова група 70 і більш років - більш 20%, група виробників молока у віці до 55 років - 24%.

Рис. 2.14. Вікова динаміка працівників молочних господарств

Джерело: власні дослідження автора

Якщо скласти групи пенсійного віку, то в сумі вони дають 76% від загального числа виробників молока, що є вкрай негативним показником, який буде впливати на перспективу збільшення виробництва молока в даному населеному пункті.

Враховуючи вікові показники виробників молока в домашніх господарствах, нами було здійснено групування за кількістю корів. Результати розподілилися таким чином (рис. 2.15):

Рис. 2.15. Групування домогосподарств с. Ображіївка за кількістю корів, що в них утримуються

Джерело: власні дослідження автора

Отже, бачимо, що 77% загальної кількості домашніх господарств, які виробляють молоко, мають 1 корову, 2 корови мають 19%, і 3 і більш корів мають 4% таких господарств.

Для більш точного відображення ситуації, як по демографії, так і за кількістю корів у цих групах нами було здійснено наступне групування (табл. 2.13)

Таблиця 2.13

Співвідношення чисельності виробників молока по вікових групах і кількості корів в с. Ображіївка, на 01.01.2015 р

Вікова група виробників, що утримує корів	% по групі, чол.	% по групі, корів
до 55 років	24	26
55-60 років	23	23
60-70 років	33	32
70 і більш років	20	20
Усього:	100	100

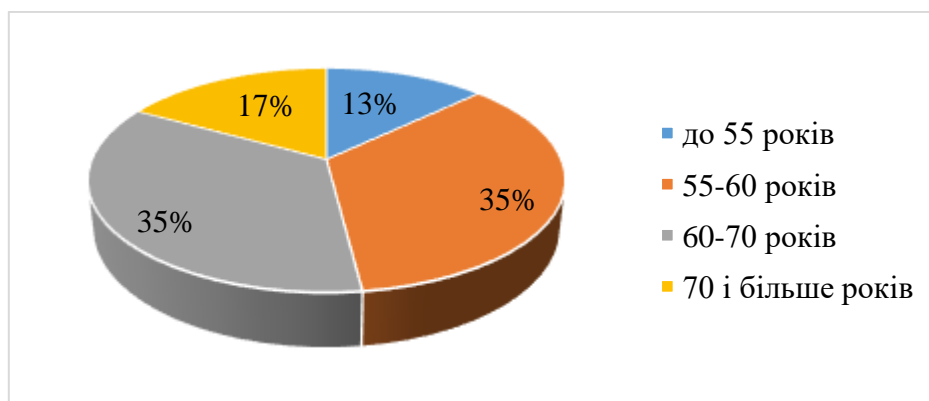
Джерело: власні дослідження автора

Таким чином, найбільш перспективна вікова група фермерів до 55 років у загальній кількості становить 24%, і в ній утримується 26% корів, групи фермерів у віці 60-70 і 70 і більш років - 53% і в них утримується 52% корів від загальної кількості. Переважна кількість фермерів вже далеко пенсійного віку, відповідно потенційна можливість поліпшення якісних показників молока зведена до мінімуму, що є негативним показником діяльності домогосподарств.

У ході проведення по даній локації аналітичної роботи, нами був відібраний 21 респондент (або 20% від загального числа господарств, які займаються виробництвом молока), який виявив бажання пройти анкетування й надати більш широку інформацію про свої домашні господарства (додаток І).

Результати проведеного анкетування керівників господарств, що виробляють молочну продукцію, є такими:

1. За віком керівників домашніх молочних господарствах ситуація виглядає так (рис. 2.16)

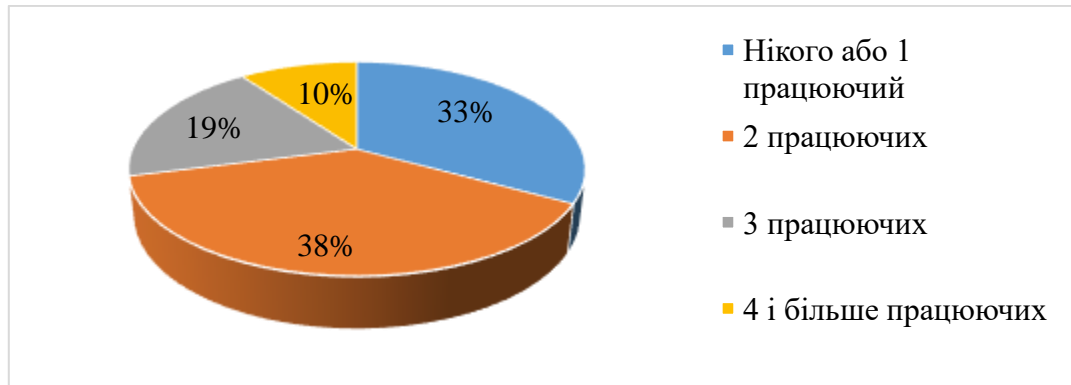
Рис. 2.16. Групування домогосподарств респондентів с. Ображіївка за віком їх керівників

Джерело: власні дослідження автора

У порівнянні з вище наведеними віковими характеристиками фермерів домашніх господарств, на етапі анкетування 21 респондента, кількість у різних вікових групах змінилося. Найбільш перспективна група для подальшого збільшення виробництва молока, до 55 років у даних

респондентів становить лише 13%, замість 24% раніше наведених. Група респондентів у віці 55-60 років і 60-70 років у загальній чисельності складає 70 % від загального їх числа.

2. Динаміка кількості працездатних членів родини нами наведена на рис. 2.17.

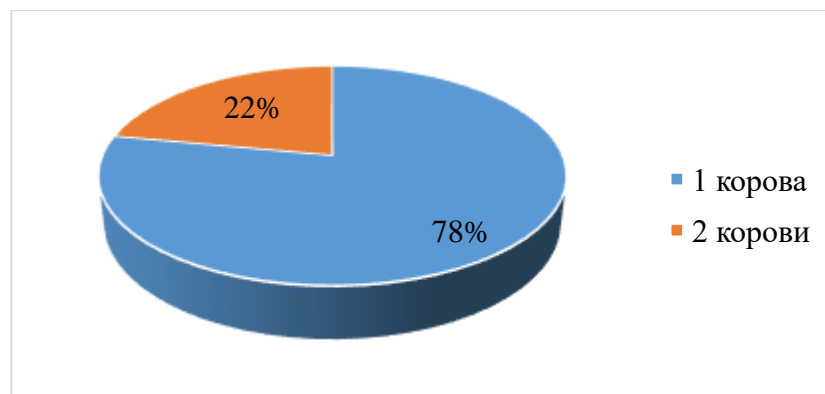

Рис. 2.17. Групування домогосподарств респондентів с. Ображіївка за кількістю працездатних членів родини

Джерело: власні дослідження автора

За результатами проведеного дослідження можемо констатувати, що найбільш вагомими групами виступають господарства, у яких працює тільки один член господарства (33%), а також 2 працюючих (38%). Господарств, у яких працюють 3 людини, від загальної їхньої кількості лише 19%.

3. Також слід звернути увагу на угруповання респондентів по кількості корів у молочних господарствах (рис. 2.18)

Рис. 2.18. Групування домогосподарств респондентів с. Ображіївка за кількістю корів

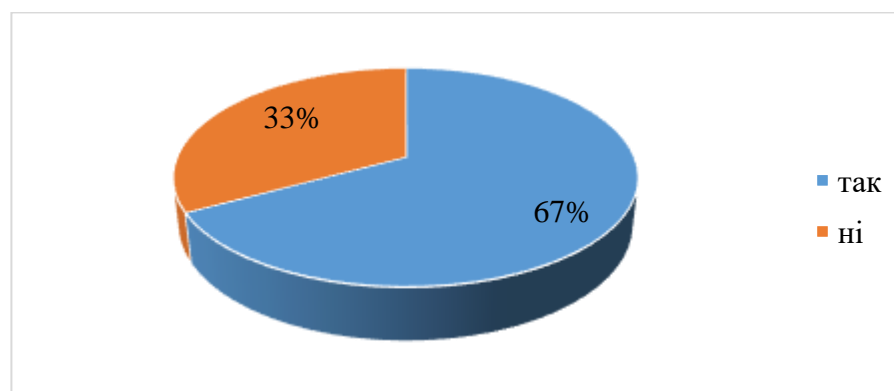
Джерело: власні дослідження автора

Отже, переважна кількість домогосподарств містить усього одну корову (78%), 2 корови містять усього 22%, 3-х корів немає в жодному з домашніх господарств.

Провівши аналітичні дослідження демографічного аналізу по даній локації, можна зробити загальний висновок, що у виробництві молока задіяні фермери пенсійного віку, які містять одну корову без перспектив подальшого збільшення поголів'я.

Для більш повної характеристики домашніх господарств села Ображіївка, які займаються молочним виробництвом, проаналізуємо ресурсне забезпечення даних господарств (використання власних земельних ділянок для виробництва кормів, каналів надходження зелених рослинних і концентрованих кормів).

За кількістю молочних домогосподарств, які використовують власні земельні ділянки (паї) для кормовиробництва нами здійснене таке групування (рис. 2.19)

Рис. 2.19. Групування домогосподарств с. Ображіївка за використанням земельних ділянок (паїв) для кормовиробництва

Джерело: власні дослідження автора

З вище наведеного групування видно, що власні земельні ділянки використовують 67% респондентів, що є досить непоганим показником, а також слід зазначити, що поки що взагалі ніхто не віддав землю в оренду третім особам.

За кількістю молочних домогосподарств, які використовують різні види малої механізації результати відображені на рис. 2.20.

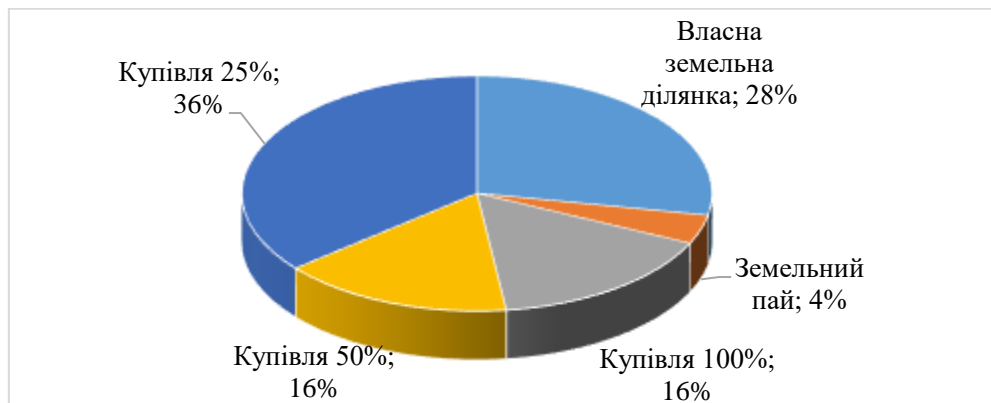

Рис. 2.20. Використання малої механізації в молочних домогосподарствах с. Ображіївка

Джерело: власні дослідження автора

Провівши аналіз наявних засобів малої механізації, що використовуються при виробництві молока, ми одержали такий результат: 48% респондентів взагалі нічого не мають і не використовують, 9% респондентів мають трактор, 13% - крупорушку, 13% - холодильні установки, 17% мають і використовують інші засоби малої механізації.

За каналами надходження рослинних кормів у молочні домогосподарства (рис. 2.21)

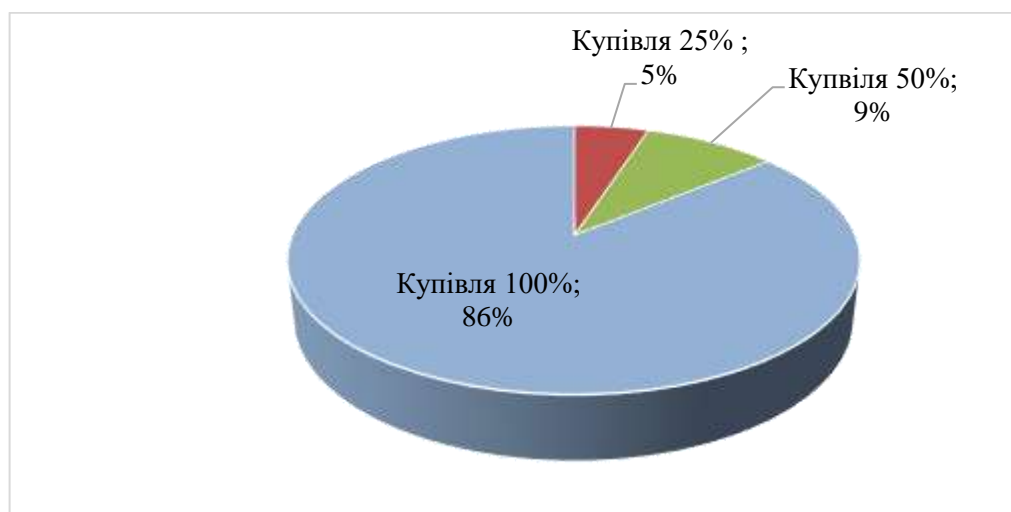
Рис. 2.21. Канали надходження рослинних кормів у молочні домогосподарства с. Ображіївка

Джерело: власні дослідження автора

Ситуація, що склалася із надходженням рослинних зелених кормів у домашні господарства, свідчить про те, що віковий склад виробників молока вже не має можливостей самостійно заготовлювати зелені корми самостійно. В загальному обсязі покупні корми становлять 68% від всієї кількості кормів. Із власних земельних ділянок і земельних паїв виробництво кормів здійснюється у 32% від їхнього загального обсягу, що є підтвердженням про вікові обмеження фермерів і недостатній рівень механізації виробництва.

По каналах надходження концентрованих кормів у молочні господарства (рис. 2.22) встановлено 100% їх купівлю всіма суб'єктами.

У якості висновків слід зазначити, що 47,6 % опитаних по даній локації респондентів, господарюють. У виробництві молока задіяні як мінімум 2 людини домашнього господарства (38%), 66,7 % використовують власні земельні ділянки для виробництва зелених кормів. Основним фактором для збільшення кількості кормів у домашніх господарствах виступає ціна на його закупівлю (52,4 %). Негативним показником є те, що вік фермерів, які займаються виробництвом та постачанням молока на Шосткінський молокозавод у середньому становить 61 рік, при цьому за межами 70 років працює 17 % респондентів.

Рис. 2.22. Канали надходження концентрованих кормів

Джерело: власні дослідження автора

Аналогічні дослідження нами проведені і по 2-х інших населених пунктах: с. Білиця Ямпільського району та с. Білогриве Кролевецького району (додаток Л).

У Білицькій сільській раді для дослідження ресурсного потенціалу з метою виявлення потенційної можливості розвитку індивідуального сільськогосподарського підприємництва нами було обране центральне село Білиця. Загальну демографічну характеристику с. Білиця представлено в таблиці 2.14.

Таблиця 2.14

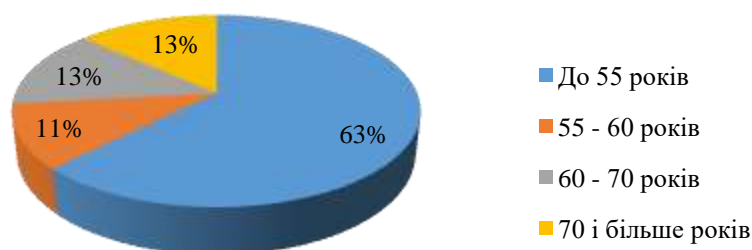
Демографічна ситуація села Білиця станом на 2016 р.

Населений пункт сільської ради	Чисельність жителів	Працездатного віку	з них зайняте
с. Білиця	624	112	63

Джерело: власні дослідження автора

Проаналізувавши демографічну ситуацію в селі Білиця, встановлено, що працездатна частина становить 50% із загальної кількості жителів села. Загальна кількість домашніх господарств, які утримують корову, становить 112, у них разом утримується 133 корови.

Віковий склад керівників домогосподарств – виробників молока має таку динаміку (рис. 2.23).

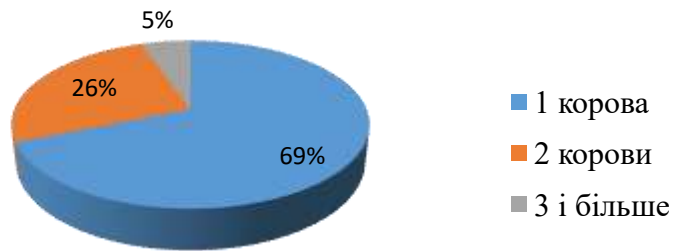

Рис. 2.23. Вікова динаміка керівників домогосподарств с. Білиця

Джерело: власні дослідження автора

Віковий склад керівників домашніх господарств, які займаються виробництвом молока, свідчить, що найбільш ваговою є вікова група до 55 років (63%). Усі інші вікові групи в загальній чисельності становлять 37% і між собою практично однакові.

Також нами було проведено групування домогосподарств за кількістю корів, що у них утримуються, результати якого відображені на рис. 2.24.

Рис. 2.24. Кількість корів у господарствах населення

Джерело: власні дослідження автора

Виходячи із проведених нами досліджень, слід зазначити, що 69% загальної кількості домашніх господарств, які виробляють молоко, мають 1 корову, 2 корови мають 26%, і 3 і більш корів мають 5% таких господарств.

Для більш точного відображення ситуації як по демографічному стану виробників молока, що утримують корів, так і по кількості корів у цих групах було проведено наступне групування (табл. 2.15)

Таблиця 2.15

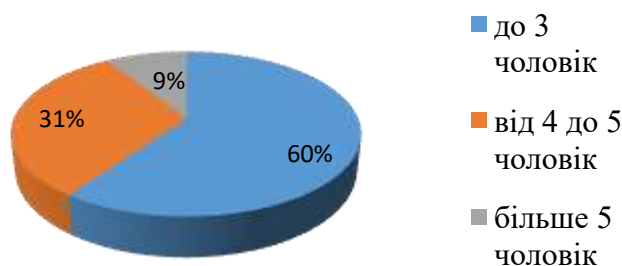
Співвідношення чисельності фермерів і кількості корів по вікових групах с. Білиця

Вікова група фермерів, що утримують корів	% по групі, чол.	% по групі, корів
до 55 років	63	66
55-60 років	11	8
60-70 років	13	11
70 і більш років	13	15
Усього:	100	100

Джерело: власні дослідження автора

Отже, найбільш перспективна вікова група виробників у віці до 55 років у загальній кількості становить 63%, і нею утримується 66% корів, групи виробників у віці 60-70 і 70 і більш років разом складають 37% і в них утримується 34% корів від загальної кількості. Таким чином, 2/3 виробників молока мають змогу поліпшити якісні показники молока при формуванні прийнятної ціни, яка буде покривати додаткові видатки, пов'язані з покращенням якості молочної продукції.

Нами проаналізована ситуація за кількістю працездатних членів у домогосподарствах, які утримують корів (рис. 2.25)

Рис. 2.25. Кількість працездатних членів домогосподарств с. Білиця, у яких є поголів'я корів

Джерело: власні дослідження автора

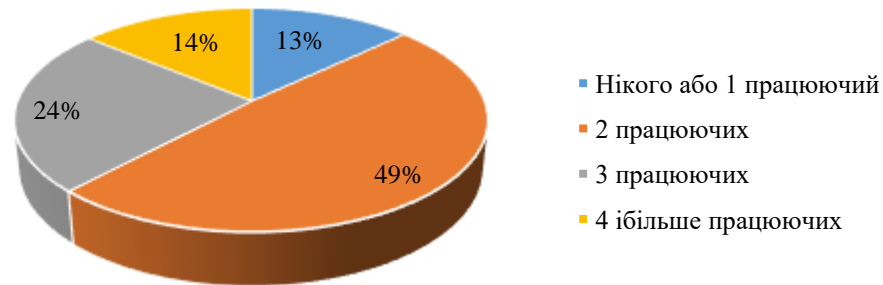
Відповідно, найбільш чисельною представлена група до 3 людей у домогосподарствах (її частка становить 60%), друга група із чисельністю від 4 до 5 людей складає 31 %, і третя – більше 5 людей дорівнює 9%.

Отже, ми можемо стверджувати про достатній потенціал для поліпшення якості молока, і про можливість затратити більше фізичної сили й часу, які будуть із цим пов'язані.

У ході проведеної аналітичної роботи нами були відібрано по даній локації 54 респондента (або близько 50% представників від загального числа домогосподарств, які займаються виробництвом молока), що виявили бажання пройти анкетування й надати більш детальну інформацію про свої господарства (додаток К).

Результатами проведеного анкетування приватних виробників молока у власних домогосподарствах є такі:

1. За кількістю працюючих у домогосподарствах виробників молочної продукції (рис. 2.26)

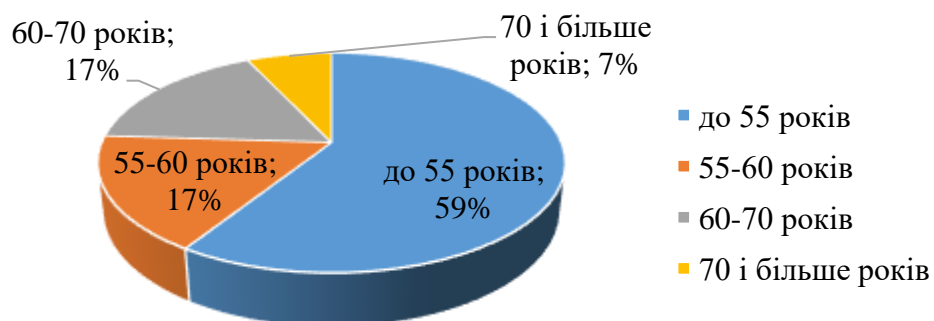

Рис. 2.26. Кількість працюючих членів домогосподарств респондентів с. Білиця

Джерело: власні дослідження автора

Результати проведеного анкетування розподілилися в такий спосіб: в 49% від загальної кількості домогосподарств, які виробляють молоко, є 2 працюючих, в 24% родин – 3, 4 і більш працюючих людей є в 14% домогосподарств. Суб'єкти господарювання, у яких працює 1 людина або взагалі ніхто, становлять 13% із загальної кількості.

2. За віком керівників домашніх господарств ситуація є такою (рис. 2.27)

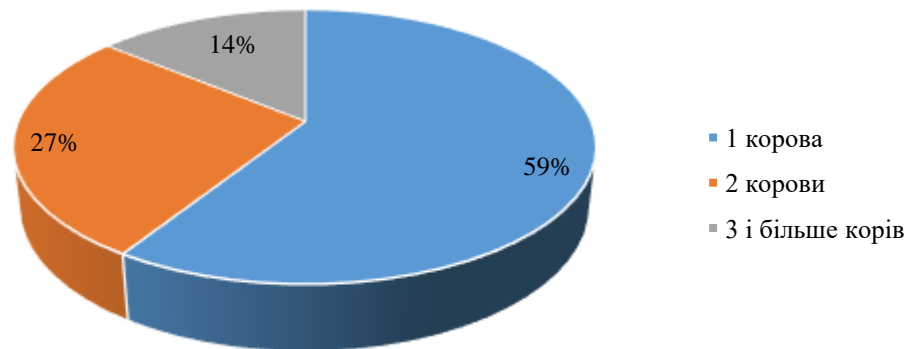

Рис. 2.27. Вік керівників домогосподарств респондентів с. Білиця

Джерело: власні дослідження автора

За віком керівників домашні господарства розподілені також досить сприятливо для виробництва більш якісного молока. 59% фермерів у віці до 55 років, і 55-60 років мають 17% фермерів, що в загальній кількості становить 76%.

3. За кількістю корів у молочних домогосподарствах (рис. 2.28)

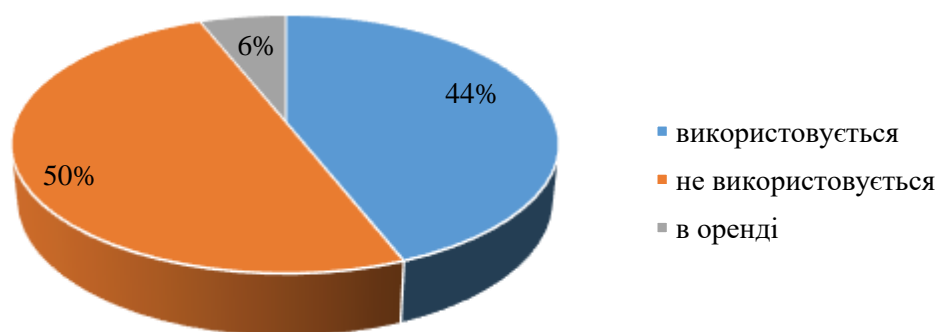
Рис. 2.28. Кількість корів у молочних домогосподарствах респондентів с.Білиця

Джерело: власні дослідження автора

Групування за кількістю корів у молочних домогосподарствах дало такі результати: 59% респондентів у своєму господарстві утримують 1 корову, 27% - дві корови, і 14% - 3 і більш корови. Слід зазначити, що головним стримуючим фактором збільшення поголів'я корів у домашніх господарствах є ціна закупівлі молочної сировини молокозаводом (чи посередниками).

Для більш повної характеристики домашніх господарств по с. Білиця, які займаються виробництвом молока, проаналізуємо їх ресурсне забезпечення (використання власних земельних ділянок для виробництва кормів, каналів надходження зелених рослинних і концентрованих кормів).

4. За кількістю домогосподарств, які використовують власні земельні ділянки (паї) (рис. 2.29)

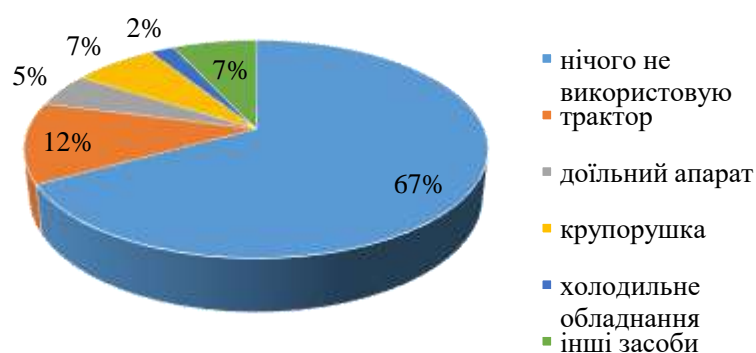

Рис. 2.29. Використання земельних ділянок (паїв) у виробництві домогосподарства респондентів с.Білиця

Джерело: власні дослідження автора

Отже, власні земельні ділянки використовують 44% респондентів, що є досить непоганим показником, але також слід врахувати, що половина із усіх респондентів не використовують власну землю, хоча при більш сприятливій ціновій ситуації на молоко цей земельний резерв може бути цілком задіяний, зазначаємо, що 6% респондентів віддали свою землю в оренду третім особам.

5. За кількістю домогосподарств, які при виробництві молока використовують різні види малої механізації (рис. 2.30).

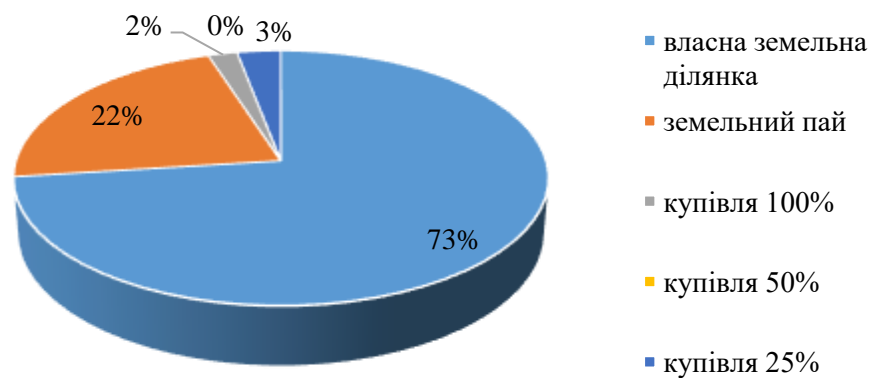

Рис. 2.30. Використання малої механізації в домогосподарствах респондентів с. Білиця

Джерело: власні дослідження автора

Слід констатувати той факт, що 67% респондентів взагалі нічого не мають і не використовують ніяких засобів малої механізації, 12% респондентів використовують трактор, 7% - крупорушку, 2% - холодильні установки, 7% використовують інші засоби малої механізації, що є негативним показником діяльності суб'єктів господарювання.

6. За каналами надходження рослинних кормів, домогосподарства розподілилися наступним чином (рис. 2.31):

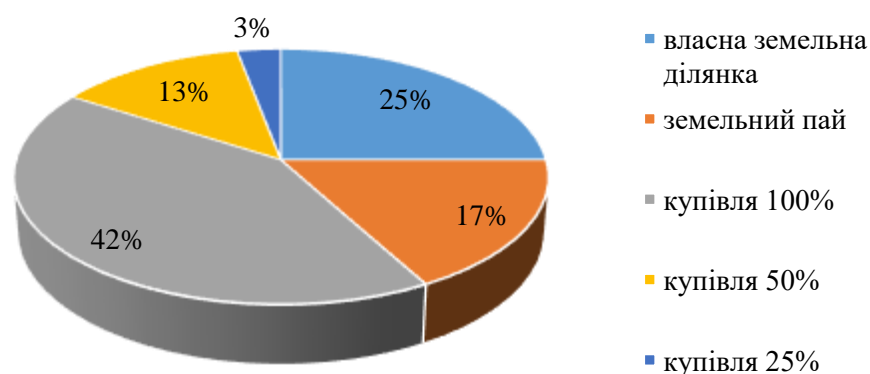

Рис. 2.31. Канали надходження рослинних кормів домогосподарств респондентів с. Білиця

Джерело: власні дослідження автора

Отже, ми бачимо, що в загальному обсязі покупні корми становлять 5% від усіх кормів. Із власних земельних ділянок і земельних паїв виробляється кормів у розмірі 95% від їхнього загального об'єму. Така ситуація ще раз говорить про те, що при більш високому рівні механізації домашніх господарств можна одержувати й більш високі надої й більш високу якість молока.

7. По каналах надходження концентрованих кормів у молочні домогосподарства (рис. 2.32):

Рис. 2.32. Канали надходження концентрованих кормів домогосподарств респондентів с. Білиця

Джерело: власні дослідження автора

Аналізуючи канали надходження концентрованих кормів, визначили, що велика кількість домашніх господарств їх виробляють самостійно (42%), але також ми бачимо, що й купують такі види кормів більше половини респондентів (58%).

У якості висновків слід зазначити, що чисельність фермерів домогосподарств респондентів, які задіяні в виробництві молока, становить 48% від загальної кількості виробників молока, і які у своїх господарствах містять 133 корови. Найбільш ваговою віковою групою є група анкетованих фермерів у віці до 55 років (59%). 59% респондентів, які виробляють молоко у своїх домогосподарствах утримують 1 корову, 27% - дві корови, і 14% - 3 і більш корови. Власні земельні ділянки використовують 44% респондентів, при цьому половина із усіх респондентів не використовують власну землю для кормовиробництва. Також слід зазначити, що 6% респондентів віддали свою землю в оренду третім особам.

На жаль слід констатувати той факт, що 67% респондентів не мають і не використовують ніяких засобів малої механізації. Із власних земельних

ділянок і земельних паїв виробляється зелений корм у розмірі 95% від їхнього загального обсягу, і 42% концентрованих кормів.

Загалом, можна зробити висновок, що с. Білиця має достатній віковий, фізичний і в деяких категоріях ресурсний потенціал для поліпшення як кількісних, так і якісних показників виробленого в цих домашніх господарствах молока, але за умови вигідної цінової політики на молоко від молокопереробного заводу.

Згідно проведеного аналізу в обраних для нашого дослідження сільських територіях (с. Ображіївка, с. Білиця, с. Білогриве) склалася наступна демографічна ситуація (табл. 2.16).

Таблиця 2.16

**Демографічна ситуація локальних досліджуваних сільських територій
на 01.01.2015 р.**

Населений пункт	Чисельність жителів	Працездатного віку		З них зайняте		Учасники домогосподарств задіяних в виробництві молока		З них непенсійного віку	
		ос.	% до загал. кільк. Населена	ос.	% до загал. кільк. працезд. віку	ос.	% до загал. кільк. працезд. віку	ос.	% до загал. кільк. учасників
Ображіївка	1257	610	49	566	93	104	17	25	24
Білиця	624	312	50	73	23	112	47	71	63
Білогриве	227	129	57	68	53	68	78	48	70

Джерело: власні дослідження автора

Загальна кількість учасників діяльності домогосподарств по локальним досліджуваним сільським територіям складає 284 ос. У с. Ображіївка - 104 жителі, що становить 17% від загальної чисельності населення працездатного віку. Також слід звернути увагу, що тільки 24% з них є не пенсійного віку. У

с. Білиця загальна чисельність населення 624 ос., 50% з них є працездатного віку і 112 жителів задіяні в діяльності домогосподарств (47%) у виробництві молока. Частка виробників молока, що є працездатного віку, становить 63 %. У с. Білогриве загальна чисельність населення – 227 людей, при цьому 57% - це працездатне населення, 68 ос. (78%) задіяні у виробництві молока, 70% виробників молока є працездатного віку. Важливо відзначити низький рівень зайнятості населення в цих селах. Так, у с. Білиця він становить лише 23 % від працездатного населення, у с. Білогриве – 53 %, і лише в с. Ображіївка відзначається високий рівень зайнятості 93%, але на це впливає близькість до районного центру м. Шостка.

Для більш точного аналізу локальних домогосподарств, у яких виробляється молоко, було проведене анкетування. Слід зазначити, що кількість сільських жителів, що прийняли участь в анкетуванні, є репрезентативною для подальшої оцінки вірогідності отриманих результатів (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

**Рівень репрезентативності при проведенні анкетування
представників домогосподарств, у яких здійснюється виробництво
молока**

Населений пункт	Задіяні у виробництві молока		
	Усього власників корів	у т.ч. взяли участь в анкетуванні	
		ос.	ос.
Ображіївка	104	21	20
Білиця	112	54	48
Білогриве	68	23	34

Джерело: власні дослідження автора

Узагальнені результати проведеного анкетування нами представлені в додатку (додаток М).

У с. Ображіївка число корів становить 133 гол. 47,6% опитаних респондентів працюють винятково в особистому підсобному господарстві. В 62% респондентів у виробництві молока задіяні як мінімум 2 члена родини, 66,7% - самостійно використовують за різними напрямками власні земельні ділянки, що свідчить про існуючий потенціал розвитку виробництва основних кормів. Частка домогосподарств, що утримують 1 корову, становить 78% від загальної кількості домогосподарств, що займаються виробництвом молока, 2 корови утримують 19% домогосподарств, і 3 і більш корів - 4% домогосподарств. На думку респондентів, основним фактором для збільшення кількості корів у домашніх господарствах є підвищення ціни на його закупівлю (для 52,4% респондентів). Негативним показником є те, що вік респондентів домогосподарств, які займаються виробництвом і реалізацією молока на Шосткінський молокозавод у середньому становить 61 рік, при цьому за межами 70 років працює 17% респондентів, які у своїй більшості і є основними здавачами молока на Шосткінський молокозавод. Крім того рівень механізації домогосподарств дуже низький, і практично 50 % з них не використовують будь-які засоби механізації.

У с.Білиця чисельність домогосподарств, які задіяні у виробництві молока, становить 48% від загальної чисельності домогосподарств, кількість корів становить 153 голів.

Найбільш численною віковою групою серед респондентів власників корів є група у віці до 55 р. (59 % від загальної кількості власників). 59% респондентів у своєму господарстві утримують 1 корову, 27% - дві корови, і 14% - 3 і більш корови. Середній вік анкетованих виробників молока свідчить про наявний трудовий потенціал, і можливість розвитку галузі скотарства на індивідуальній підприємницькій основі. Власні земельні ділянки використовують 44% респондентів, при цьому на них виробляється 95% зелених і 42% концентрованих кормів. Однак, 67% респондентів не використовують ніяких засобів малої механізації, що є серйозною перешкодою для росту продуктивності праці й розвитку власного

кормовиробництва, але може стати основою для виникнення обслуговуючої кооперації.

Загалом, можна зробити висновок, що село Білиця має достатній трудовий потенціал для поліпшення як кількісних, так і якісних показників виробленого в цих домашніх господарствах молока.

У селі Білогриве працездатна частина населення становить 57% від загальної чисельності жителів. Загальне число корів, які утримуються в домогосподарствах, становить 57 голів і при цьому переважна більшість корів використовуються більш ніж 9 років.

За результатами проведеного дослідження можемо констатувати, що значну частку (близько 48%) становлять респонденти домогосподарства, у яких є два працездатні члени родини. Серед анкетованих власників корів найбільш перспективна вікова група (до 55 років) у загальній кількості становить 70%, і саме ці домогосподарств утримують 72% корів. По кількості, які утримуються в домогосподарствах корів слід зазначити, що половина респондентів (50%) мають 2 корови, а практично друга половина (44%) - одну, 3 і більш корови утримують 6% домашніх господарств.

Власні земельні ділянки для виробництва використовують 52% респондентів. У загальному обсязі кормів покупні корми становлять 60% і 40% виробляються на власних земельних ділянках. Практично всі домашні господарства (96%) концентровані корми купують. За рівнем механізації 52% респондентів не володіють засобами малої механізації.

На підставі аналізу демографічної ситуації даної сільської території, можна зробити висновок про позитивну перспективу розвитку молочного скотарства на підставі наявного трудового потенціалу, а також можливістю для розвитку обслуговуючої кооперації та їх подальшої кластеризації.

ВИСНОВКИ ДО 2 РОЗДІЛУ

Провівши дослідження рівня ресурсозабезпечення та результатів розвитку виробничо-господарської системи сільських територій, дійшли даних висновків:

1. Досліджувана нами Сумська область станом на 01.01.2017 р. структурно складається з 18 адміністративних районів. В процесі здійснення адміністративно-територіальної реформи на території області було створено 15 об'єднаних територіальних громад. Внутрішній валовий продукт області становить 2,1% від валового національного продукту України, частка валової продукції сільського господарства області становить 4% у загальнонаціональному показнику, при цьому частка продукції рослинництва становить 4,4%, продукції тваринництва – 3% відповідно.

2. Встановлено, що 71,2% від загальної земельної площі Сумської області становлять сільськогосподарські угіддя, у їх структурі рілля становить 72,2%, площа сіножатей та пасовищ в сумі становить близько 26,3%, та 0,5% земельних угідь знаходяться під багаторічними насадженнями та перелогами. Встановлено, що із загальної кількості сільськогосподарських угідь 51% знаходяться у володінні сільськогосподарських підприємств, 34% - у володінні громадян, та 15% - у володінні користувачів інших категорій.

3. Встановлено, що постійне сільське населення становить 347,6 тис. осіб, або 32% від загальної кількості постійного населення області. Визначено, що на сільських територіях працездатне населення (вікова група 14-65 років) становить 30% від загальної кількості, при цьому чисельність економічно активного дорівнює 32% від загальної кількості економічно активного населення, а кількість безробітних - 9% відповідно.

4. Встановлено, що малі підприємства становлять 84% від загальної кількості сільськогосподарських товаровиробників області, з них 72% становлять мікропідприємства. При цьому господарства населення

виробляють 25% продукції рослинництва та 63 % продукції тваринництва від загальних об'ємів виробництва області.

5. Встановлено, що аграрний сектор національної економіки України має досить потужний інноваційний потенціал, який представлений 48 науково-дослідними установами, в яких працюють 4,4 тис. науковців, підготовку фахівців для аграрного сектора здійснюють 22 вищих навчальних заклади, з них 17 університетів та 2 академії. Наявна кількість науково-педагогічних кадрів та молодих фахівців за різним фаховим спрямуванням спроможна забезпечити розвиток аграрного підприємництва та виробництва агропромислової продукції на інноваційній основі, що є базовою умовою для формування сталого розвитку сільських територій.

6. В досліджуваному періоді загальна сума інвестицій в аграрний сектор Сумської області зросла на 163% порівняно з 2015 р. і на кінець 2016 р. становить 2147 млн. грн або 37% від їх загальної суми. Така позитивна динаміка свідчить про привабливість сфери сільськогосподарського виробництва для внутрішніх та зовнішніх інвесторів. Наявні інвестиційні ресурси дозволяють здійснити перехід на інноваційне виробництво агропромислової продукції та забезпечують формування сталого розвитку сільських територій.

7. На підставі проведених досліджень доведено, що малі підприємства мають достатній ресурсний потенціал для виробництва переважної більшості тваринницької продукції від її потреби для населення області. Встановлено, що за підсумками двох останніх років, по групі приватних підприємств (включаючи фермерські господарства) загальний рівень рентабельності виробництва тваринницької продукції зріс з 7% у 2015 р. до 11,4% у 2016 р. відповідно. В даній групі виробників досить ефективно здійснювалось виробництво м'яса птиці (рівень рентабельності склав 363,8%) та виробництво молока (рівень рентабельності склав 18,7%).

8. Дослідження рівня рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських кооперативах

дозволяє зробити висновок про їх ефективність. Виявлено тенденцію до зростання ефективності виробництва продукції рослинництва з 30,6% у 2015 році до 47,5% у 2016 році, по продукції тваринництва відбулося підвищення ефективності виробництва молока з 28,2% до 126,6% відповідно.

9. З метою визначення фактичного стану індивідуального підприємництва на окремих сільських територіях, виявлення можливості підвищення якості готової продукції, що виробляється в домогосподарствах та перспектив розвитку обслуговуючої кооперації та кластеризації проведено дослідження трьох локальних сільських територій за наступними показниками: вікова динаміка виробників молока; кількість корів, що утримуються в господарствах населення; використання земельних ділянок (паїв) для кормовиробництва; використання малої механізації в молочних домогосподарствах; канали надходження рослинних та концентрованих кормів.

10. За результатами проведеного дослідження встановлено позитивну перспективу розвитку індивідуальних виробників молочної продукції, а також можливість для становлення та розвитку обслуговуючих кооперативів та їх подальшої кластеризації: 1) близько 45% досліджених домогосподарств становлять такі, у яких є два працездатні члени родини; 2) серед опитуваних власників корів найбільш перспективна вікова група (до 55 років) у середньому становить 47%; 3) близько 33% досліджених домогосподарств утримують 2 корови, майже 60% - одну, 3 і більш корови утримують в середньому 7% домогосподарств населення; 4) власні земельні ділянки використовують в середньому 54% респондентів; 5) у загальному обсязі кормів покупні корми в анкетованих домогосподарствах становлять близько 44% і майже 56% виробляються на власних земельних ділянках; 6) понад 84% опитуваних домогосподарств населення концентровані корми купують; 7) близько 56% респондентів не володіють засобами малої механізації.

РОЗДІЛ 3

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

3.1. Формування порядку виконання цілей сталого розвитку та етапів їх реалізації на сільській території

Сталий розвиток сільських територій являє собою складну, багатовекторну систему заходів, націлених на забезпечення якісного життя населення. Складність такого розвитку пояснюється тим, що він охоплює всі сфери життєдіяльності населення – соціальну, економічну, екологічну.

Сучасний стан сільських територій знаходиться в досить скрутному становищі. Використання державної моделі управління застарілого зразка, що базується ще на директивному плануванні, призводить до негативних наслідків в процесі перспективного планування власного розвитку.

Також слід наголосити на системній соціальній кризі, відсутності мотивації у місцевого населення до прийняття активної участі у розробці планів розвитку власної сільської території, незацікавленості у вирішенні екологічних проблем, відстороненість від участі у громадському житті та адміністративному управлінні власною територією.

На сьогодні державною владою прийнятий ряд рішень, метою яких є надання сільським територіям можливості змінити своє теперішнє становище, перевести вектор свого розвитку на засади сталості.

Одним із таких державних рішень є адміністративно-територіальна реформа, яка покликана «перезавантажити» стан справ на сільських територіях. В процесі здійснення реформи відбувається укрупнення адміністративних меж сільських територій, зменшується адміністративне втручання в напрямки розвитку, делегуються більші фінансові повноваження

та фінансова підтримка з боку держави на становлення новоствореної громади.

Україна на сьогодні досить активно інтегрується у глобальний економічний простір. Для того, щоб стати повноцінним гравцем в міжнародному економічному співтоваристві, держава повинна виконувати взяті на себе міжнародні зобов'язання. Одним із таких зобов'язань і є перехід на засади сталого розвитку сільських територій.

Даний процес є складним, багатограним та довготривалим, який вимагає досить значних фінансових інвестицій і наявності затвердженого чіткого планування дій щодо виконання кожної цілі сталого розвитку, а також порядку забезпечення їх реалізації, що є ваговою умовою успішного функціонування територіальних громад. В зв'язку з відсутністю останнього, сільські території фактично неспроможні запровадити виконання визначених цілей сталого розвитку на період 2016-2030 років (Додаток Н).

Вважаємо за потрібне, відпрацювати і визначити порядок виконання даних цілей та етапів їх реалізації на сільських територіях з метою забезпечення сталого розвитку.

Таким чином, існує необхідність чіткого виокремлення першочергових до виконання цілей і базових, тобто, які будуть виконані вже на базі попередньо реалізованих.

Для забезпечення такої поетапності виконання, ми пропонуємо розподілити всі цілі сталого розвитку сільських територій на глобальні, базові, взаємозалежні та забезпечуючі.

Глобальні цілі – це цілі, виконання яких можливе лише після виконання базових цілей.

Базові цілі – це цілі, без виконання яких, неможливе виконання інших цілей.

Взаємозалежні цілі – цілі, виконання яких можливе лише в комплексі (разом).

Забезпечуючі цілі – цілі, виконання яких дає можливість забезпечити виконання наступних цілей сталого розвитку.

Базовими, на нашу думку, є такі цілі, виконання яких дозволить забезпечити: розвиток сільських територій на інноваційних засадах; створення високотехнологічних, енергоефективних виробничих потужностей, що нададуть змогу запровадити екологічно чисте та безпечне виробництво; залучення додаткових фінансових внутрішніх та зовнішніх інвестицій; запровадження нових високоінтелектуальних та креативних напрямків виробництва; інтегрування у глобальний економічний простір. Також, слід зазначити, що виконання всіх вище перелічених факторів розвитку сільських територій неможливе без якісної системи освіти та інтеграції отриманих знань у вітчизняний виробничий сектор.

Отже, до базових цілей, тобто таких, без першочергового виконання яких неможливе поступове виконання інших цілей сталого розвитку ми віднесли такі:

- ціль 4 «Забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх»;
- ціль 7 «Забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх»;
- ціль 9 «Створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям».

На забезпечення виконання базових цілей, на нашу думку, і повинна бути націлена переважна кількість теперішніх державних цільових програм.

Ефективна реалізація базових цілей надасть змогу активізувати роботу в напрямку виконання наступних, виконання яких є основою для здійснення подальших системних перетворень на сільських територіях.

Ціль 8 «Сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх» є, на нашу думку, забезпечуючою для виконання інших цілей сталого розвитку. Тобто, активізація сільськими територіями дій в напрямку реалізації цілі 8, сприятиме їх економічному зростанню. Це надасть змогу накопичувати необхідні фінансові ресурси для забезпечення виконання і інших цілей сталого розвитку і як результат - підвищувати соціально-економічний рівень життя місцевого населення.

Вважаємо, що виконання базових цілей повинна забезпечити державна влада в переважній більшості за кошти державного бюджету, міжнародних грантових програм, донорських організацій, кредитних ресурсів, взятих під гарантії уряду України, та частково за кошти місцевих бюджетів (табл. 3.1). Реалізацію ж забезпечуючої цілі вже практично повністю повинні взяти на себе органи місцевого самоврядування.

Таблиця 3.1

Канали надходження фінансування для забезпечення виконання першочергових цілей сталого розвитку сільських територій

№ п/п	Назва цілі	Канали фінансування	Об'єкти фінансування
1	Ціль 4 «Забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх»	Державне фінансування	Реформування системи освіти
		Місцеві фінансові ресурси	Технічна модернізація закладів освіти всіх рівнів з метою використання сучасних інноваційних технологій у навчанні
2	Ціль 7 «Забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх»	Державне фінансування	Забезпечення цільових програм на впровадження енергоощадних технологій, розвитку альтернативних джерел енергії. Відшкодування % по кредитах, що взяті під запровадження енергоощадних технологій у власне виробництво.
		Місцеві фінансові ресурси	Переведення місцевих комунальних установ на енергоощадні технології; заходи по стимулюванню використання альтернативних джерел енергії;

продовження табл. 3.1. на стор. 137

продовження табл. 3.1

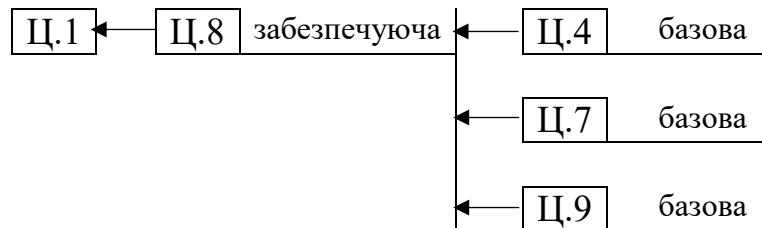
3	Ціль 9 «Створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям»	Державне фінансування	Фінансування державних програм, націлених на розвиток об'єктів інфраструктури, технопарків, стартап-центрів, наукових організацій та установ, що забезпечують трансфер інновацій у вітчизняний сектор
		Місцеві фінансові ресурси	Дуальне фінансування місцевих наукових установ для забезпечення трансферу необхідних інновацій для використання їх на власній території місцевими споживачами інноваційної продукції; Підтримка розвитку місцевих промислових підприємств, що забезпечують відхід від сировинної економіки
		Місцеві фінансові ресурси	Фінансування місцевих програм розвитку, націлених на створення та функціонування місцевих ефективних підприємницьких структур, т.з. точок зростання (сімейні фермерські господарства, комунальні підприємства, сільськогосподарські виробничі та обслуговуючі кооперативи, кластерні структури і інші), які забезпечать фінансову спроможність власної сільської території
		Фінансові ресурси міжнародних донорських організацій та підприємств	Розвиток власної сировинної бази та переробних потужностей транснаціональних компаній, їх представництв на території України.

Джерело: авторська розробка

У відповідності до вищенаведених положень пропонуємо реалізувати ціль 1 «Подолання бідності у всіх її формах та всюди», шляхом забезпечення виконання цілі 8 «Сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх», для виконання якої необхідно забезпечити виконання цілі 4 «Забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення

можливості навчання впродовж усього життя для всіх», цілі 7 «Забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх» та цілі 9 «Створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям».

Запропонована нами послідовність забезпечення виконання цілі 1, зображена на рис. 3.1.

Рис. 3.1. Порядок реалізації етапів забезпечення виконання цілі 1 сталого розвитку сільських територій

Джерело: власні дослідження

Отже, для цілі 1 - ціль 8, ціль 4, ціль 7, ціль 9 будуть забезпечуючими, тобто такими, без яких забезпечення виконання цілі 1 неможливе, або буде неповним чи частковим, а для цілі 8 - ціль 4, ціль 7, ціль 9 будуть базовими, тобто лише після забезпечення виконання яких можливе забезпечення виконання цілі 8.

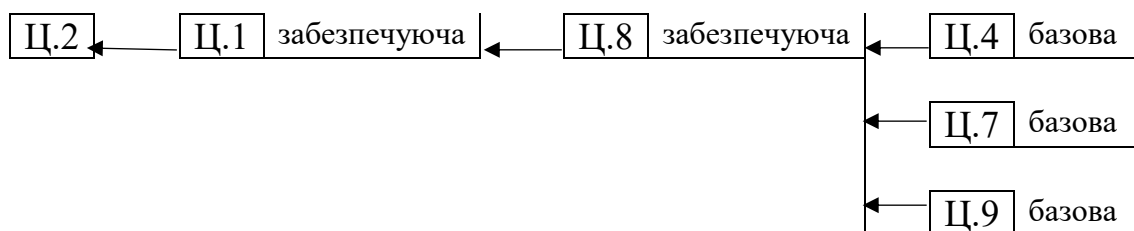
Індикаторами виконання етапів реалізації цілі 9 «Створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям», яка є базовою ціллю для цілі 8, на нашу думку повинні бути наступні:

- розвинута місцева інфраструктура з метою підтримки розвитку підприємництва та забезпечення соціально-економічного зростання місцевого населення;
- зростання підприємств промисловості;
- доступ дрібних підприємств до недорогих кредитних ресурсів, та можливість їх інтегрування до виробничо-збутової ринкової інфраструктури;

- модернізована виробнича та переробна інфраструктура, ефективне використання місцевих ресурсів, переважне використання екологічно безпечних джерел енергії та інноваційних технологій;
- розвинуті канали трансферу інновацій через наявні місцеві наукові установи, технопарки, стартап-центри;
- дієві засоби подолання екологічних проблем;
- забезпечена можливість використання недорогих інформаційно-комунікаційних технологій, доступу до Інтернету на всіх сільських територіях.

Під індикаторами виконання цілей сталого розвитку розуміють показники, що використовуються для оцінювання якості життя людей, впливу людської діяльності на стан здоров'я і довкілля. Вони вважаються інструментом планування та управління реалізації цілей сталого розвитку, і виконують комунікативну функцію (інформування громадськості). Індикатори використовуються для обґрунтування рішень, інтерпретації результатів та змін показників, спрощують обмін інформацією всіх груп користувачів та зацікавлених сторін [91, с. 67–72].

Також, за вищенаведеною аналогією, ми пропонуємо послідовність виконання етапів для забезпечення виконання цілі 2, зображену на рис. 3.2.

Рис. 3.2. Порядок реалізації етапів забезпечення виконання цілі 2 сталого розвитку сільських територій

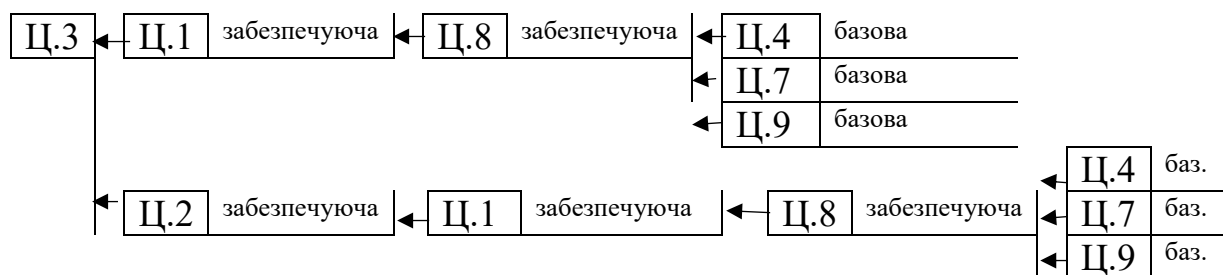
Джерело: власні дослідження

На нашу думку, для реалізації етапів забезпечення виконання цілі 2 «Подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення

харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства» необхідно забезпечити реалізацію етапів виконання цілі 1 «Подолання бідності у всіх її формах та усюди», для забезпечення реалізації яких необхідно забезпечити реалізацію виконання етапів забезпечення виконання цілі 8 «Сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх», для виконання якої необхідно забезпечити виконання базових цілей: цілі 4 «Забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх», цілі 7 «Забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх» та цілі 9 «Створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям».

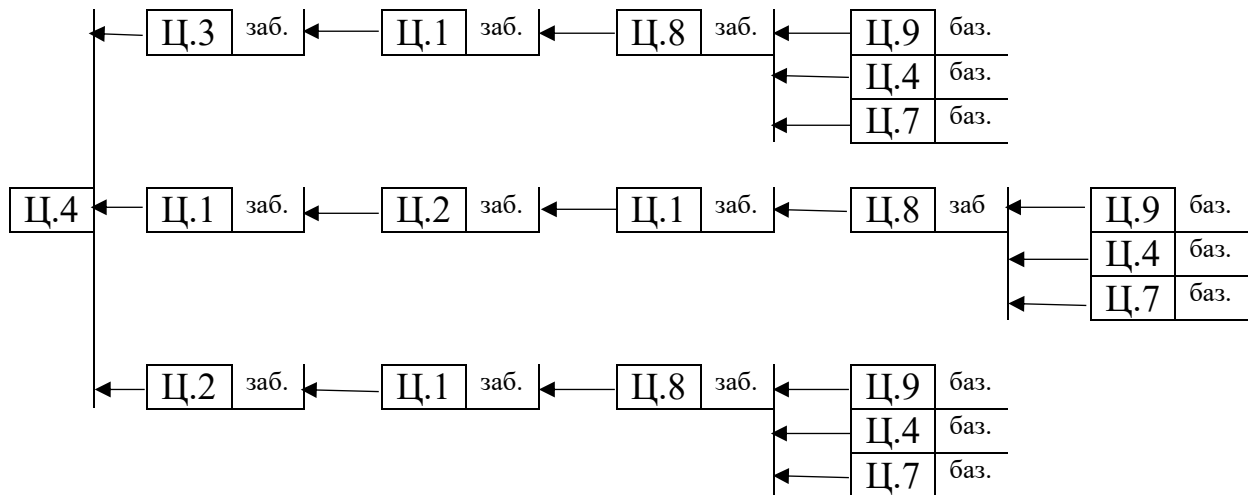
Тобто, для цілі 2 – ціль 1 та 8 будуть забезпечуючими тобто такими, без яких виконання цілі 2 неможливе або буде неповним (частковим), а ціль 4, ціль 7, ціль 9 будуть базовими, тобто лише після виконання яких можливе забезпечення виконання цілі 8 та цілі 1.

Порядок реалізації етапів забезпечення виконання цілі 3 (рис. 3.3), цілі 4 (рис. 3.4) і інших, аналогічний порядку реалізації етапів забезпечення виконання цілей 1 та 2.

Рис. 3.3. Порядок реалізації етапів забезпечення виконання цілі 3 сталого розвитку сільських територій

Джерело: власні дослідження

Рис. 3.4. Порядок реалізації етапів забезпечення виконання цілі 4 сталого розвитку сільських територій

Джерело: власні дослідження

Ми пропонуємо загальний підхід до порядку реалізації етапів забезпечення виконання цілей сталого розвитку сільських територій визначити наступним чином:

$$C_{1..n} = \sum_{j \in C} \sum_{j \in R} i_j \quad (1.1)$$

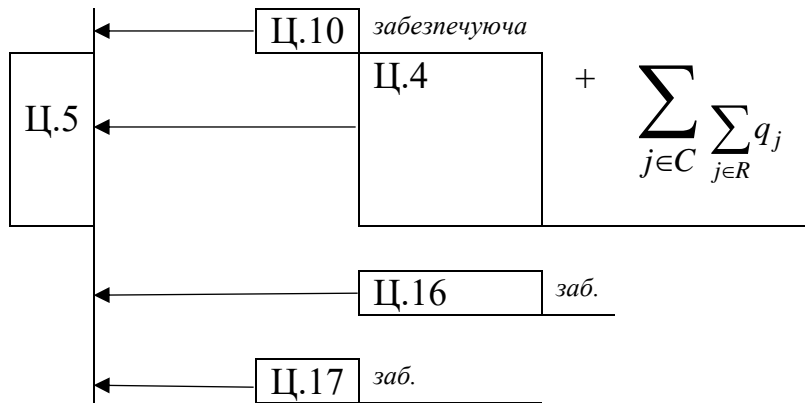
де, $C_{1..17}$ - ціль сталого розвитку

$j \in C$ - множина забезпечуючих цілей

$j \in R$ - множина складових забезпечуючої цілі C

i_j - результати виконання (індикатори) j -ї складової цілі

Використовуючи вище запропонований підхід до формування порядку реалізації етапів забезпечення виконання цілей сталого розвитку, здійснення цілі 5 матиме наступний вигляд (рис. 3.5)

де, $j \in C$ - множина забезпечуючих цілей

$j \in R$ - множина складових забезпечуючої цілі С

q_j - результати виконання (індикатори) j -ї складової цілі

Рис. 3.5. Порядок реалізації етапів забезпечення виконання цілі 5 сталого розвитку сільських територій

Джерело: власні дослідження

При визначенні порядку реалізації етапів забезпечення виконання наступних цілей сталого розвитку сільських ми пропонуємо використовувати запропонований раніше підхід, тобто порядок реалізації етапів забезпечення виконання цілей сталого розвитку з 6-ої по 17 буде виглядати таким чином:

$$\text{Ціль 6-17} = \sum_{j \in C} \sum_{j \in R} q_j \quad (1.2)$$

де, $j \in C$ - множина забезпечуючих цілей

$j \in R$ - множина складових забезпечуючої цілі С

q_j - результати виконання (індикатори) j -ї складової цілі

Грунтуючись на попередніх дослідженнях, пропонуємо такий порядок реалізації етапів забезпечення виконання цілей сталого розвитку сільських територій (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Порядок реалізації етапів забезпечення виконання цілей сталого розвитку сільських територій

	Етапи виконання					
	<i>I</i>	<i>II</i>	<i>III</i>	<i>IV</i>	<i>V</i>	<i>VI</i>
Цілі	4		1		11	13
	7	8	2	12	6	16
	9		3		15	17
					14	8 10
Стадії: <i>1</i>	Стартова	Базова	Головна (мета)	Коригування	Сталий розвиток	
	Розвиток					
<i>2</i>	Сталий розвиток			Коригування	Сталий розвиток	

Джерело: власні дослідження

На першому етапі повинно бути забезпечене виконання переважної кількості індикаторів наступних цілей сталого розвитку:

- ціль 4 «Забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх»;

- ціль 7 «Забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх»;

- ціль 9 «Створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям».

Ці цілі ми вважаємо базовими, тобто першочерговими до виконання. Забезпечення їх виконання надасть можливість почати виконувати етапи забезпечення виконання інших цілей сталого розвитку.

Щодо переліку індикаторів, які б говорили про ступінь виконання етапів забезпечення виконання визначеної цілі сталого розвитку, слід зазначити, що

офіційно затвердженого переліку на державному рівні немає. А тому ми пропонуємо використовувати перелік індикаторів, що був запропонований в рамках Цілей розвитку тисячоліття для України.

Індикаторами виконання етапів забезпечення виконання цілі 4 «Забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх», на нашу думку, будуть такі:

- запроваджена на всіх рівнях якісна система освіти (початкова, базова та повна середня освіта);
- наявний доступ до якісної професійно-технічної та вищої освіти;
- достатня кількість навчених людей, які володіють необхідними знаннями для подальшого працевлаштування на вітчизняних підприємствах, або для започаткування та розвитку власної підприємницької діяльності;
- спроможність молодими людьми здійснювати власний збалансований розвиток, тобто дотримуватися здорового способу життя, поважати права та свободи інших людей, дотримуватися гендерної рівності і інші питання.

Щодо переліку індикаторів, що підтверджують виконання етапів забезпечення виконання цілі 7 «Забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх», на нашу думку, вони будуть наступними:

- сформована інфраструктуру надійного та збалансованого енергопостачання для споживачів всіх категорій;
- запроваджене енергозабезпечення для затвердженого переліку суб'єктів господарювання та об'єктів територіальної комунальної інфраструктури на основі відновлювальних джерел енергії;
- забезпечення 20%-ої частки енергії, що виробляється з відновлюваних джерел;

- фінансування державних програм, що націлені на виробництво енергії з відновлюваних джерел енергії (сонце, вітер, вода тощо), та фінансування програм покращення енергоефективності;
- налагоджені зв'язки з міжнародними партнерами з метою залучення додаткових фінансових інвестицій та сучасних технологій у інфраструктурні об'єкти з виробництва альтернативних джерел енергії;
- модернізована інфраструктура енергопостачання;
- розроблені і впроваджені цільові компоненти державної політики, спрямовані на енергозбереження в галузях економіки, комунальному та приватному секторах;
- законодавчо закріплені економічні механізми стимулювання зменшення енергоспоживання та підтримки енергозбереження.

Щодо переліку індикаторів, що підтверджують виконання етапів цілі 9 «Створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям», на нашу думку, необхідно забезпечити виконання таких:

- наявні дороги загального користування з твердим покриттям на всій території держави;
- діючі проекти регіонального розвитку на основі інноваційного промислового розвитку з використанням ресурсо- та енергозберігаючих технологій, відновлювальних джерел енергії;
- розвинута інфраструктура підтримки підприємництва у вигляді технопарків, бізнес-інкубаторів, мереж надання послуг підприємствам, зокрема на засадах державно-приватного партнерства;
- відбувається розвиток кластерних мереж;
- модернізована інфраструктура базових галузей промисловості на основі енергоефективних і екологічно безпечних технологій виробництва та інтегрованих систем управління згідно з вимогами міжнародних стандартів;
- фінансова підтримка наукових досліджень та стимулювання інноваційної діяльності;

- витрати державного бюджету на фінансування науки на рівні 3%;
- створена національна інфраструктура геопросторових даних;
- забезпечений доступ до інформаційно-комунікаційних технологій, Інтернету, в т.ч. і у сільській місцевості.

Після забезпечення виконання вище зазначених етапів цілей сталого розвитку 4, 7 та 9 ми можемо перейти до наступного етапу, який буде націлений на забезпечення виконання етапів, пов'язаних із виконанням цілі 8 «Сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх».

В процесі здійснення адміністративно-територіальної реформи, велика кількість сільських територій будуть між собою об'єднані в одну громаду. Такі новостворені територіальні громади матимуть різні об'єктивні можливості щодо можливості виконання запропонованого нами порядку реалізації етапів забезпечення виконання цілей сталого розвитку. На спроможність об'єднаної територіальної громади забезпечити виконання нами запропонованих етапів будуть впливати такі об'єктивні чинники:

- здатність громади здійснити самоорганізацію, націлену на реалізацію запропонованих етапів виконання цілей сталого розвитку сільської території;
- наявність лідерів чи готових до запровадження змін на своїй території місцевих жителів, що можуть виступити драйверами подальших змін;
- зацікавленість громади у співпраці з державними та міжнародними суб'єктами фінансової допомоги;
- інтерес громади у поверненні на свою територію молодих науковців – випускників вищих навчальних закладів;
- бажання громади розробляти та забезпечувати виконання перспективних планів розвитку власної сільської території.

Але, звичайно ж, виконання цієї цілі повинно здійснюватися паралельно з виконанням попередніх цілей – 4, 7 та 9.

Результатом виконання етапів забезпечення цілі 8 сталого розвитку, на нашу думку будуть такі індикатори:

- рівень зайнятості сільського населення на рівні 65% за рахунок розвитку приватного підприємництва та створення нових робочих місць;
- постійно зростаюча структура експорту продукції з високою часткою доданої вартості;
- розвинуте виробництво високотехнологічних видів вітчизняної продукції;
- диверсифікована, технічно модернізована, спрямована на максимальне залучення інновацій, сільська економіка;
- розвинута система захисту прав та інтересів всіх працюючих на сільських територіях.

Після завершення, або виконання переважної кількості запланованих показників першого та другого етапів почне виконуватися і третій етап: Цілі 1, 2 та 3 – соціальні цілі, виконання яких без попередніх етапів неможливе.

На нашу думку, етапи 1, 2 та 3 є етапами розвитку, а 4 етап є перехідним етапом, який в подальшому забезпечує сталий розвиток.

До сталого розвитку ми відносимо етапи 5 та 6 під час проходження яких будуть досягатися Цілі 11, 6, 15, 14, 13, 16, 17, 5, 10 (табл. 3.2).

Перехід сільських територій на засади сталого розвитку повинен забезпечити їм оптимальний баланс між економічною, соціальною та екологічною складовою власного розвитку. Реалізація його моделі потребує формування та запровадження наскрізної системи управління сталим розвитком сільської території, яка може базуватися на запропонованому порядку реалізації етапів забезпечення виконання цілей сталого розвитку сільських територій.

Даний порядок націлений на забезпечення вирішення таких соціально-економічних завдань:

- поліпшення демографічної ситуації на сільських територіях;
- функціонування якісної системи освіти та охорони здоров'я;

- збільшення доходів сільського населення шляхом підтримки розвитку приватного підприємництва та державного партнерства;
- розвиток інфраструктурних об'єктів, об'єктів комунальної власності;
- вирішення екологічних проблем, покращення стану навколишнього середовища;
- загальне покращення життя сільського населення.

Вважаємо, розвиток сільських територій Сумської області не можливий без зростання сільської економіки і повинен включати в себе такі пріоритетні напрямки:

- створення та фінансова підтримка сімейних фермерських господарств (сімейних ферм), як суб'єктів малого підприємництва на сільській території;
- створення та фінансова підтримка розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, що будуть створені на базі сімейних ферм;
- створення та фінансова підтримка комунальних логістичних підприємств, що являються стимулом для забезпечення розвитку вище зазначених підприємницьких структур;
- створення та забезпечення функціонування локального галузевого агропромислового кластеру;
- підвищення енергозабезпечення та енергозбереження в середині кластерної структури;
- формування інноваційного забезпечення виробництва продукції кластером через співпрацю з вітчизняними та міжнародними науковими установами;
- забезпечення кластером транскордонного співробітництва;
- забезпечення кластером розвитку інфраструктури сільських територій, на яких він розміщений.

Таким чином, досягнення сталого розвитку сільських територій досить складний, багатогранний та довготривалий процес і вимагає значних фінансових ресурсів як з боку держави так і місцевого самоврядування.

Запровадити відразу всі цілі сталого розвитку на сільських територіях неможливо. Чіткий план дій щодо кожної цілі розвитку і оцінки її виконання відповідно до етапів реалізації та фінансування з боку держави і місцевого самоврядування передбачає виконання 17 цілей (Цілі сталого розвитку для України на період 2016-2030 рр.) в шість етапів. На перших трьох етапах передбачені стартова (3 цілі), базова (1 ціль) і головна (3 цілі) стадії, на четвертому етапі має реалізуватись коригувальна стадія (1 ціль), а на п'ятому і шостому етапах на стадії сталого розвитку мають виконуватись по 4 цілі і 5 цілей відповідно.

Зазначений порядок виконання Цілей сталого розвитку сільських територій дозволить покращити демографічну їх ситуацію, функціонування якісної системи освіти та охорони здоров'я, збільшити доходи сільського населення шляхом підтримки розвитку приватного підприємництва, зростання сільської економіки, розвиток інфраструктурних та об'єктів комунальної власності, вирішення екологічних проблем та покращити життя людей об'єднаних територіальних громад.

3.2. Розробка прогностичних сценаріїв сталого розвитку сільських територій

Дослідження порядку реалізації етапів виконання цілей сталого розвитку показало, що сільським територіям, для забезпечення вищезазначених системних дій, необхідно розробити практичні заходи, так званий прогностичний сценарій сталого розвитку сільської території, що надасть можливість формування довготермінових спроможностей об'єднаних територіальних громад самостійно справлятися з майбутніми викликами та загрозами, а також відкрити потенційні, приховані можливості.

Прогнозний сценарій, на нашу думку, це послідовність запланованих дій, у процесі виконання яких жителі сільських територій мають уявну картину майбутнього розвитку. При здійсненні виконання такого сценарію реалізуються власні ідеї щодо покращення життя на своїй сільській території. Це, в першу чергу, активізація діяльності місцевого населення для самих себе, через реалізацію підприємницьких можливостей задля покращення соціальних і екологічних умов проживання. Реалізація прогнозного сценарію повинна забезпечити сільській території системну зміну демографічної, економічної, екологічної ситуації, яка склалася на сільській території, і в перспективі, надати можливість щодо зростання рівня та якості життя місцевого населення. Але необхідно ще раз наголосити, що зазначені зміни можливі лише при участі самих жителів сільської території шляхом використання ними наявних природних ресурсів, виробничих потужностей, співпраці з різними гілками влади задля вирішення необхідних питань і інші дії, що необхідно вчинити для досягнення позитивного результату.

Ми погоджуємося з тим, що на розвиток сільських територій має значний вплив агропромисловий сектор економіки. Стан справ в агропромисловому секторі напряму впливає на рівень і якість життя сільського населення, на стабільну роботу локальних агропромислових підприємств, що використовують сільськогосподарську сировину та виготовляють готову продукцію, та на загальний експортний потенціал.

Відповідно, існує необхідність наявних основних проблем агропромислового комплексу Сумської області, вирішення чи не вирішення яких безпосередньо впливає на стан і розвиток сільських територій. До них ми відносимо такі:

- недосконала система ціноутворення на сільськогосподарську продукцію;

- недостатній рівень державної підтримки малого сільськогосподарського виробника;

- низький рівень інноваційного забезпечення підприємств, що виробляють сільськогосподарську продукцію;
- нераціональне використання наявних в області земель сільськогосподарського призначення;
- невідповідність сільськогосподарської продукції міжнародним стандартам якості та безпеки;
- недостатня забезпеченість висококваліфікованими кадрами;
- низький рівень розвитку логістичної інфраструктури.

На нашу думку, і на переконання значної кількості вітчизняних науковців-аграріїв, вирішення даних проблем, які впливають на розвиток сільських територій, можливе лише при активізації діяльності малих товаровиробників.

Виділяються два підходи до їх активізації. Перший – базується на укладанні договорів партнерства з виробниками та переробниками або збутовими компаніями, другий – на формуванні колективних партнерських стосунків через створення неформальних (наприклад, маркетингових груп) та формальних (асоціацій, кооперативів, кластерів) організацій. Індивідуальне партнерство більш привабливе для дрібнотоварних виробників з огляду на їх попередній досвід співпраці з колгоспами чи радгоспами, але колективне забезпечує більше вигід від співпраці [118].

Робота по розробці прогнозних сценаріїв розвитку сільських територій повинна базуватися на вже отриманих результатах адміністративно-територіальної реформи та децентралізації владних повноважень.

Підтримуємо позицію багатьох вітчизняних науковців, які наголошують на тому, що сільський розвиток повинен базуватися на концепції «знизу – вгору», тобто розвиваються базові складові економіки сільських територій – сільські домогосподарства та сімейні ферми, потім на їх основі створюються кооперативні форми господарств – сільськогосподарські обслуговуючі та

виробничі кооперативи. Останні є базою розвитку локальних галузевих кластерних формувань (табл. 3.3).

Узагальнений нами досвід розвинутих європейських країн, висвітлений в багатьох працях вітчизняних та закордонних науковців, при дослідженні вже виконаних проектів сталого розвитку сільських територій дозволяє виділити такі основні підходи:

Таблиця 3.3.

**Етапи та стадії розвитку господарських структурних одиниць
формування сталого розвитку сільських територій**

№ етапу	Назва етапу	Стадія
1	Становлення та розвиток сімейних ферм	Розвиток
2	Становлення та розвиток СОК на базі сімейних ферм	Розвиток
3	Становлення та розвиток локального галузевого кластера на базі СОК	Сталий розвиток

Джерело: власні дослідження автора

— комплексність — у таких проектах розглянуті всі можливі види підприємницької діяльності, заняття якими може підвищити доходи сільського населення. Кожна пропозиція зі збільшення зайнятості та доходів, всебічно обґрунтована з правової, економічної та соціальної точок зору. Вирішення проблеми зайнятості та підвищення доходів узгоджено з вирішенням інших проблем розвитку сільської території в цілому;

— відкритість — при розробці заходів, що будуть використані в таких проектах, використовують методи інтерактивного (з участю населення) планування; досягнуті результати та проблеми всебічно висвітлюються в місцевих засобах масової інформації, обговорюються на сільських зборах, зустрічах з населенням; за підсумками цих обговорень в проектах необхідно вносити відповідні коригування;

— широка участь населення — у процесі розробки і реалізації проектів в максимальній мірі використовуються знання, досвід та уявлення населення про найбільш ефективні шляхи забезпечення зайнятості та доходів,

враховуються особливості економічної й соціальної поведінки різних соціальних груп населення, забезпечується узгодження їх інтересів та намірів, спільні зусилля консолідуються шляхом кооперації, розвитку місцевого самоврядування та діяльності громадських організацій;

— опора на місцеві ресурси — досягнення цілей сталого розвитку сільських територій забезпечується, насамперед, за рахунок мобілізації місцевих фінансових, матеріально-технічних, соціальних та природних ресурсів, що і має першорядне значення для створення стійких механізмів забезпечення зайнятості та доходів. Але це не виключає використання зовнішніх джерел ресурсного забезпечення розвитку сіл [81, 118, 142].

Підкреслимо, що становлення та розвиток сільської економіки у великій мірі залежить від зацікавленості у співпраці економічно активного сільського населення, що здійснює виробництво сільськогосподарської продукції та у створенні доданої вартості для отримання більшої вигоди від господарської діяльності за місцем проживання.

В Україні додана вартість в агропродовольчій сфері ефективно формується і реалізується переважно у великих інтегрованих структурах (агрохолдингах), в яких здійснюється замкнутий цикл виробництва, при якому виробництво готової продукції здійснюється без залучення додаткових джерел постачання сировини.

При такій формі виробництва взаємодія окремих сільськогосподарських товаровиробників із переробними підприємствами поступово зменшується, і стає досить проблематичною для малих товаровиробників. Але таку ситуацію можуть виправити суб'єкти господарської діяльності кооперативної форми - сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи.

Слід наголосити на тому, що державна політика на сьогодні спрямована на підтримку створення та розвитку сімейних ферм. Сімейні ферми матимуть суттєвий економічний та виробничий ефект для сільських територій та агропромислового комплексу в цілому [124]. Так, за попередніми розрахунками фахівців Міністерства аграрної політики та продовольства

України, сімейні ферми до 2025 року в змозі збільшити валове виробництво сільськогосподарської продукції на 10% при умові того, що в кожному населеному пункті функціонуватимуть мінімум 3 сімейні ферми. Але поодинокі сімейні ферми не в змозі вижити в досить жорсткому глобальному економічному просторі. Залишається невирішеним питання спроможності малих товаровиробників, таких як сімейні ферми, конкурувати на зовнішніх ринках реалізації. Відповідно, створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів забезпечить ефективне функціонування сімейних ферм та виробництво конкурентоспроможної продукції ними.

Кооперація сімейних ферм забезпечить їх достатніми перевагами при реалізації власної продукції на внутрішніх та зовнішніх ринках, дозволить конкурувати з іншими товаровиробниками, виробляти та реалізовувати оптові партії сільськогосподарської продукції, стати надійним партнером при співпраці з національними мережами реалізації продовольчої продукції.

Узагальнивши комплекс задач сільськогосподарського кооперативу створеного на базі сімейних ферм, нами виділено основні:

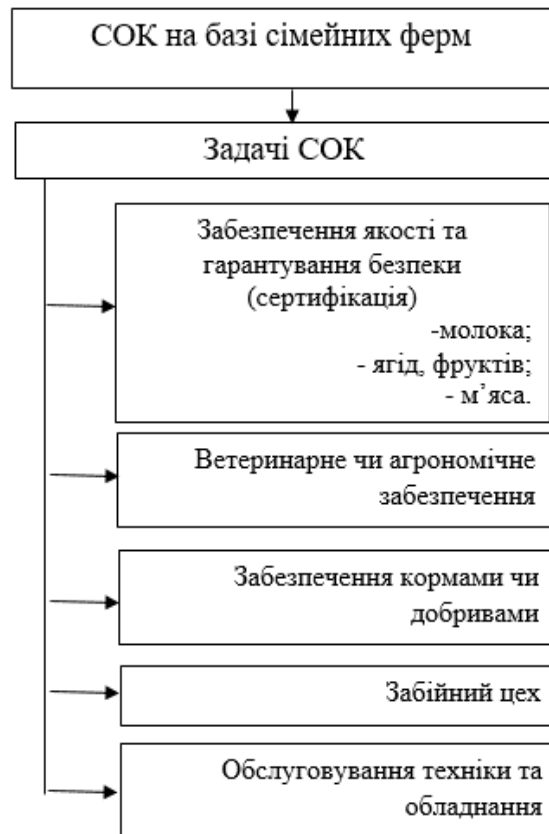
- гарантування якості власної продукції, забезпечення належного виробництва;
- перевірка на безпечність власної продукції;
- сертифікація власної продукції (при потребі);
- реалізація власної продукції, співпраця з іншими суб'єктами ринкових відносин.

До етапів створення та реєстрації сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу на базі сімейних ферм ми пропонуємо віднести наступні:

- перший етап: відбір кандидатів та формування переліку потенційних учасників;
- другий етап: визначення необхідних фінансових та інвестиційних ресурсів для створення сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу;

- третій етап: створення та державна реєстрація сільськогосподарського кооперативу, та набуття ним функцій юридичної особи чи фізичної особи.

Нами запропонований перелік виробничих функцій (рис. 3.6), які здійснюватиме сільськогосподарський обслуговуючий кооператив.

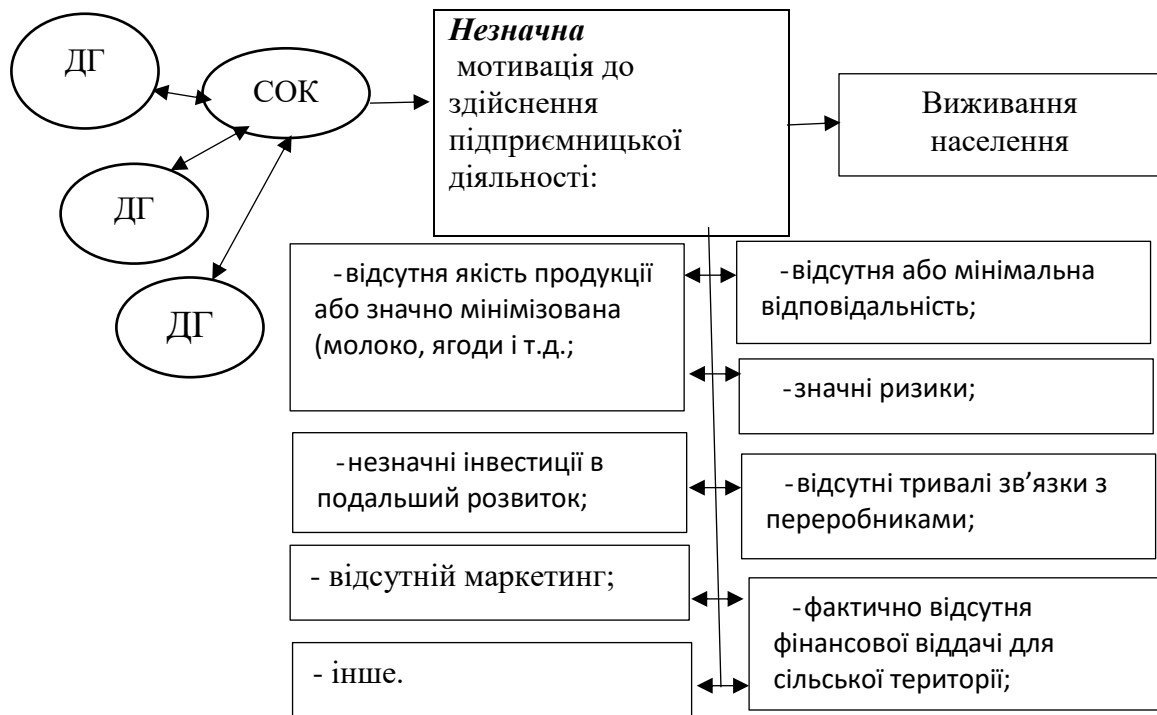

Рис. 3.6. Виробничі функції СОК на базі сімейних ферм

Джерело: власні дослідження автора

До них ми відносимо такі – сертифікація виробленої сільськогосподарської продукції, ветеринарне чи агрономічне забезпечення виробництва, забезпечення кормами чи добривами членів кооперативу, створення власного забійного цеху чи пункту збирання та охолодження молока, обслуговування власної техніки та обладнання

В своїх наукових дослідженнях, ми також прийшли до висновку, що сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи на базі сертифікованих сімейних ферм будуть більш ефективними ніж кооперативи, створені на базі звичайних сільських домогосподарств (рис. 3.7).

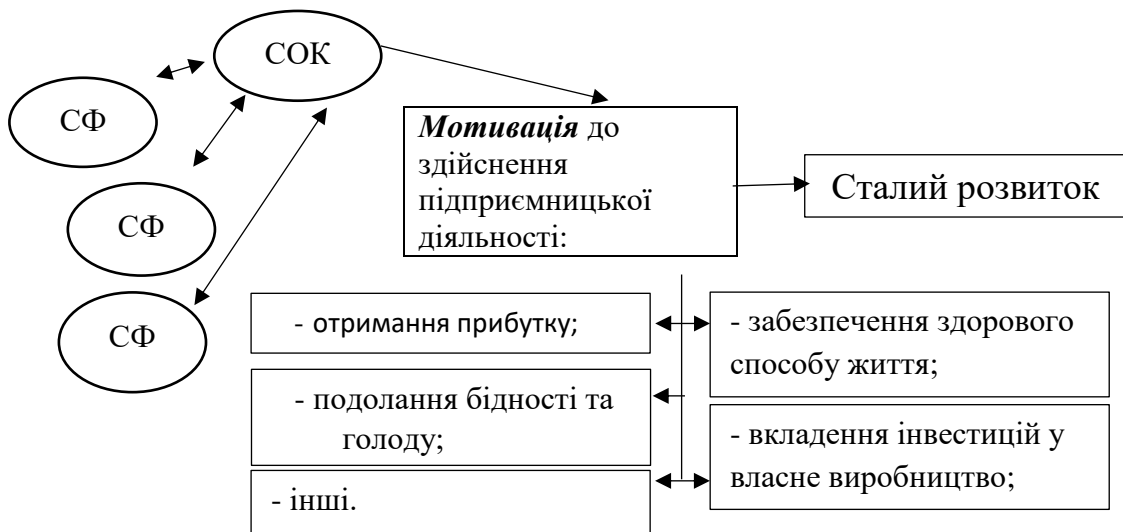

Рис. 3.7. Схема формування СОК на базі сільських домогосподарств

Джерело: власні дослідження автора

Основною проблемою для ефективного функціонування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, створених на базі домогосподарств населення, є їх нездатність гарантувати високу якість власної продукції, взяті договірні зобов'язання, і, що є основним, переважною більшістю членів таких кооперативів є вже досить старе сільське населення, основними намаганнями якого є власне виживання на сільській території, а не власний розвиток.

СОК, який функціонує на базі сімейних ферм, функціонує на інших принципах, так як основна мотивація діяльності сімейних ферм – це ефективне ведення сільськогосподарського виробництва та отримання прибутку. А, отже, об'єднання сімейних ферм в сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи надаватиме їм можливість здійснювати свою діяльність ще ефективніше (рис. 3.8).

Рис. 3.8. Схема формування СОК на базі сімейних ферм

Джерело: власні дослідження автора

Для активізації всебічного зростання та створення нових сімейних ферм, та на їх основі сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, на рівні Департаменту агропромислового розвитку Сумської обласної державної адміністрації через Обласну програму розвитку АПК та сільських територій розроблені та затверджені напрямки стимулювання розвитку підприємництва. В зазначеній програмі розвитку виокремлені напрямки підтримки розвитку підприємництва на сільських територіях. До таких напрямків відноситься забезпечення якісної підготовки аграрного менеджера для сучасного сільськогосподарського підприємства, стимулювання окремих напрямків виробництва сільськогосподарської продукції: ягід та овочевої продукції, м'яса свиней, м'яса овець, виробництва молока, забезпечення виробництва продукції високої якості через її сертифікацію, а також через розвиток мережі селекційних центрів, також передбачене створення об'єктів, націлених на забезпечення зберіганні готової продукції. Узагальнена схема стимулювання розвитку підприємництва на сільських територіях Сумської області нами зображена на рис. 3.9.

Рис. 3.9. Напрямки державного стимулювання розвитку підприємництва на сільських територіях

Джерело: побудовано автором за даними [144].

Основою такої державної підтримки є розвиток мережі комунальних підприємств, що будуть створені на базі сільських територіях, власниками яких будуть територіальні громади (табл. 3.4).

На основі цих комунальних підприємств планується здійснювати виробництво та зберігання плодово-ягідних культур, здійснювати збір та переробку молочної сировини, організувати міні репродуктор по розведенню свиней. Прийняти участь у отриманні фінансування мають змогу не лише комунальні підприємства, але і фізичні або юридичні особи (за окремими напрямами).

Нажаль, в програмі відсутня чітка послідовність створення та функціонування вище зазначених комунальних підприємств, не визначена їх

Таблиця 3.4.

**Отримувачі державної допомоги Обласної програми розвитку
АПК та сільських територій**

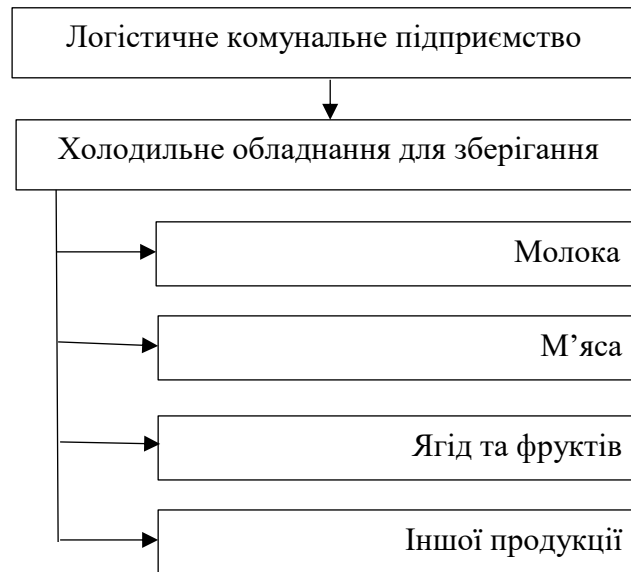
Тип власності	Напрямок діяльності	Напрямок фінансування	Обсяг фінансування, млн. грн.	
Комунальне підприємство	виращування та зберігання плодово-ягідних культур	придбання саджанців та обладнання для охолодження, заморозки ягід та зберігання їх до визначеного експортного об'єму	Загальна сума	12
			В т.ч. з обласного бюджету	8
			з місцевих бюджетів	4
Фізичні або юридичні особи	виробництво органічної продукції	15 тис.грн на одного суб'єкта господарювання, або відшкодування 50% витрат, пов'язаних із отриманням сертифікату на виробництво органічної продукції	Загальна сума	0,65
			В т.ч. з обласного бюджету	0,65
			з місцевих бюджетів	-
Комунальне підприємство	збір та переробка молочної продукції	50% витрат відшкодовується за рахунок коштів обласного бюджету, 50% - за рахунок коштів місцевих бюджетів	Загальна сума	42,1
			В т.ч. з обласного бюджету	21,05
			з місцевих бюджетів	21,05
Комунальне підприємство	міні - репродуктор по розведенню свиней	придбання племінного поголів'я свиней для одного міні-репродуктора - 26 тис.грн.	Загальна сума	0,52
			В т.ч. з обласного бюджету	0,52
			з місцевих бюджетів	-
Юридичні особи	розвиток вівчарства	придбання племінних вівцематок, баранів, ярок з племінних заводів та племінних репродукторів у розмірі 850 гривень за одну голову молодняка	Загальна сума	0,85
			В т.ч. з обласного бюджету	0,85
			з місцевих бюджетів	-
Сільські території	Підвищення кваліфікації відповідних менеджерів органів самоврядування	підготовки фахівців за освітнім ступенем «Магістр» магістерського курсу «Регіональний менеджмент», 12 тис.грн. на 1-у особу	Загальна сума	1,5
			В т.ч. з обласного бюджету	1,5
			з місцевих бюджетів	-

Джерело: побудовано автором за даними [144].

участь у формуванні агропродовольчого ланцюга, не зазначені механізми фінансового управління, інформаційного забезпечення, планування їх діяльності і інше. Але можна з впевненістю стверджувати, що така зацікавленість та державна підтримка повинні бути ефективно використані органами місцевого самоврядування. Ми пропонуємо власне бачення щодо розробки прогнозних сценаріїв сталого розвитку агропромислового комплексу та сільських територій, яке базується на створенні та функціонуванні на основі сільських домогосподарств сімейних ферм, які в свою чергу слугуватимуть фундаментом для сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, що сприятимуть формуванню необхідних для їх ефективної діяльності логістичних комунальних підприємств

До таких інфраструктурних об'єктів ми пропонуємо віднести логістичні комунальні підприємства (ЛКП) (можлива і цілком обґрунтована комунальна форма власності, або на засадах дольової участі приватних інвестицій та органів місцевого самоврядування). Основним завданням логістичного комунального підприємства має бути забезпечення виробничими потужностями для зберігання сільськогосподарської продукції (рис. 3.10), що надійшла від сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, створених на базі сімейних ферм (рис. 3.11). Тобто, логістичні комунальні підприємства виступають так званими агрегаторами сільськогосподарської сировини, яку необхідно зберегти в найкращому товарному вигляді і передати на переробку чи реалізацію зацікавленим споживачам цієї продукції, експортерам, переробним підприємствам, торговим мережам чи реалізувати її за іншими каналами. Ефективність та доцільність створення такого підприємства залежить від розвитку сімейних ферм та їх кооперації. І, навпаки, без створення такого логістичного комунального підприємства є досить проблематичним сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам, створеним на базі сімейних ферм, ефективно забезпечувати реалізацію власної виробленої продукції. Тобто створення та діяльність логістичних комунальних підприємств та сімейних ферм і їх кооперації маю пряму

залежність один від одного, а тому потребують паралельного вирішення питань їх створення та забезпечення ефективної їх діяльності.

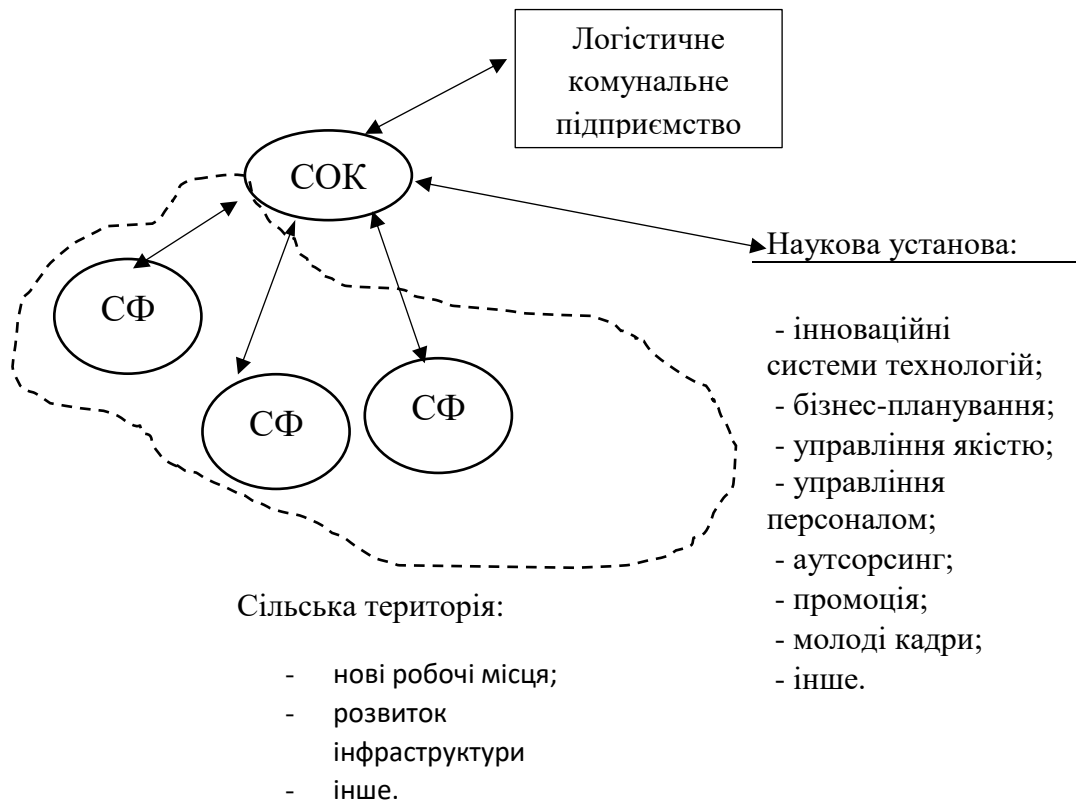
Рис. 3.10. Основне завдання логістичного комунального підприємства

Джерело: власні дослідження автора

На нашу думку, логістичне комунальне підприємство (ЛКП) може бути створене за кошти місцевих громад, за кошти районного чи обласного бюджету, за грандові кошти чи кошти ДФРР за технологічним напрямом, який необхідний для конкретного сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу (СОК) на чітко визначеній сільській території. Тобто, якщо СОК забезпечує виробництво та переробку молочної продукції, то і напрямок технологічного забезпечення повинен відповідати зберіганню молочної продукції. За аналогією, створюються ЛКП для зберігання ягід, фруктів, овочів, м'яса, риби і інших видів сільськогосподарської продукції.

Отже, на окремій сільськогосподарській території може бути створено декілька логістичних комунальних підприємств. Логістичні комунальні підприємства відіграють досить важливу роль в забезпеченні розвитку сільських територій, на яких вони розташовані. В першу чергу, це досить

значний мотиваційний інструмент для стимулювання розвитку приватного підприємництва, що, в свою чергу, забезпечує надходження фінансових ресурсів до бюджетів місцевих громад, які можуть бути використані для підвищення загального соціально-економічного стану місцевих жителів.

Рис. 3.11. Схема співпраці логістичного комунального підприємства з СОК на базі сімейних ферм

Джерело: власні дослідження автора

При формуванні мережі логістичних комунальних підприємств за нагальної потреби можуть бути створені регіональні логістичні комунальні підприємства або РЛКП (рис. 3.12).

Регіональне логістичне комунальне підприємство здійснює: зберігання продукції, формування оптових партій визначеного виду продукції, економію витрат на постачання продукції від виробника до замовника (споживача). Регіональне логістичне комунальне підприємство, на нашу думку, повинне виступати в ролі оптового ринку сільськогосподарської продукції. Тобто,

технології та новітні інноваційні розробки, що нададуть можливість кооперативам зменшити собівартість власної продукції.

Отже, виконання прогностичного сценарію сталого розвитку сільських територій (практичних послідовних дій та заходів, що надають можливість формування довготермінових спроможностей сільських територій самостійно справлятися з майбутніми викликами та загрозами, відкрити їх потенційні і приховані можливості), із врахуванням результатів адміністративно-територіальної реформи, забезпечує системну зміну демографічної, економічної, екологічної ситуації, яка склалася, і в перспективі, надає можливість щодо зростання рівня та якості життя місцевого населення.

Соціальна мобілізація місцевого населення через реалізацію підприємницьких можливостей – створення і забезпечення ефективного функціонування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на базі сімейних ферм, є головним чинником формування доданої вартості в агропродовольчій сфері області та ефективного виконання прогностичного сценарію сталого розвитку сільських територій.

Діяльність СОК на базі сімейних ферм є більш ефективнішою, ніж на базі сільських домогосподарств, що підтверджується за рахунок реалізації основних виробничих функцій (здійснення виробництва продукції високої якості через її сертифікацію) і забезпечення мотивації до отримання прибутку від функціонування.

Напрямами підтримки активізації зростання та створення нових сімейних ферм і на їх підґрунті сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів є забезпечення якісної підготовки аграрного менеджера для сучасного сільськогосподарського підприємства, стимулювання окремих напрямків виробництва сільськогосподарської продукції: ягід та овочевої продукції, м'яса свиней, м'яса овець, виробництва молока, через розвиток мережі селекційних центрів і створення інфраструктурних об'єктів (логістичних комунальних підприємств) територіальними громадами. Ефект

від діяльності логістичного комунального підприємства полягає в стимулюванні розвитку приватного підприємництва через реалізацію свого основного завдання - забезпечення виробничими потужностями для зберігання сільськогосподарської продукції за технологічним напрямом, який необхідний для конкретного сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу на чітко визначеній сільській території. З метою формування оптового ринку сільськогосподарської продукції на чітко визначених договірних відносинах створюють регіональні логістичні комунальні підприємства.

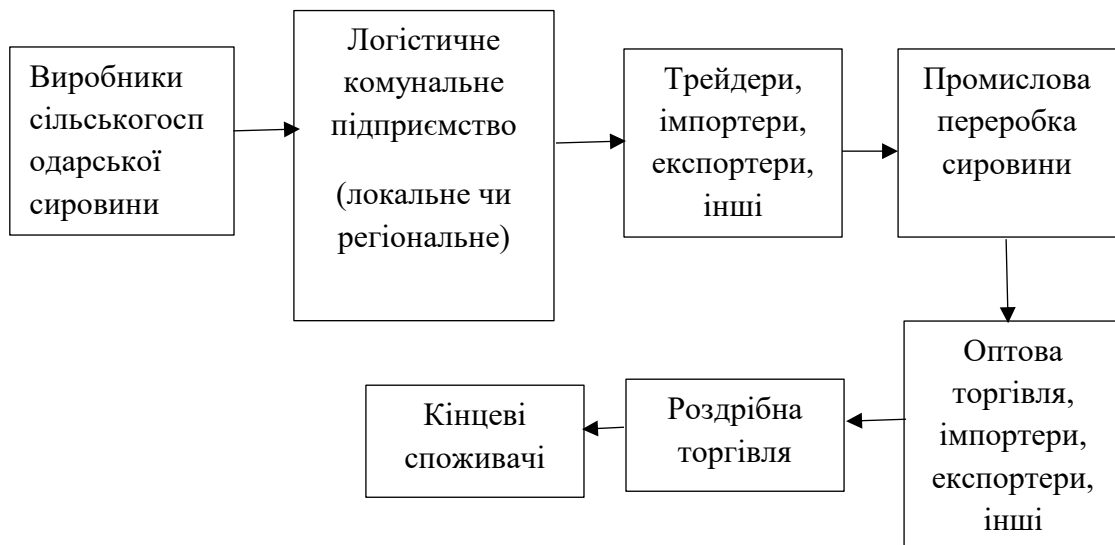
Таким чином, розробка прогнозних сценаріїв сталого розвитку агропромислового комплексу та сільських територій, базується на створенні та ефективній діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, основою яких є сімейні ферми, і функціонуванні логістичних комунальних підприємств як необхідної її складової, за рахунок яких відбувається стимулювання розвитку приватного підприємництва, створенням додаткових робочих місць та ін., що, в свою чергу, забезпечує надходження фінансових ресурсів до бюджетів місцевих громад, які можуть бути використані для підвищення загального соціально-економічного стану сільських територій.

3.3. Формування сталого розвитку сільських територій на основі локальних галузевих кластерів

Одним із найефективніших напрямків забезпечення сталого розвитку сільських територій, на нашу думку, буде створення на базі сільськогосподарських кооперативних формувань та наявних інфраструктурних об'єктів (логістичних комунальних підприємств), локального галузевого кластеру, який в собі об'єднає матеріальні, фінансові та трудові ресурси.

Слід наголосити на тому, що логістичні комунальні підприємства є вкрай важливими структурними одиницями локального галузевого кластеру. За їх рахунок відбувається кількісне збільшення та економічне зростання учасників кластеру.

Лише після створення різних видів логістичних комунальних підприємств ми можемо говорити про формування ефективних агропродовольчих ланцюгів кластеру (рис. 3.13).

Рис. 3.13. Схема агропродовольчого ланцюга локального галузевого кластера з використанням логістичного комунального підприємства

Джерело: власні дослідження автора

На наш погляд, агропродовольчі ланцюги локального галузевого кластеру – це не лише взаємопов'язані ланки руху матеріального потоку, але і взаємовигідні зв'язки між учасниками кластеру: виробниками сільськогосподарської сировини, логістичними комунальними підприємствами, посередницькими структурами, промисловими підприємствами, торговельними мережами та роздрібними торгівцями, які об'єднані з метою підвищення власної продуктивності та створення ланцюжка доданих вартостей на конкурентних засадах і справедливого розподілу отриманого фінансового результату.

Ланцюг доданої вартості в середині локального галузевого кластера являє собою послідовність економічних взаємовідносин, яка значною мірою впливає на розвиток сільської території, тому що переважною кількістю його учасників виступають:

- місцеві жителі виробники сільськогосподарської продукції, що здійснюють свою діяльність у формі сімейних ферм, та об'єднані між собою кооперативними зв'язками;
- логістичні комунальні підприємства, що створюються місцевою громадою і приносять прибуток у її бюджет;
- переробники, що розміщені на цій же сільській території;
- торгові посередники, мережі та інші суб'єкти ринку реалізації готової продукції, які також функціонують на вказаній сільській території.

Особливістю кластерної моделі ланцюжка доданих вартостей є те, що його ланки перебувають не в конкурентних відносинах, а в тісному співробітництві, яке спрямоване на забезпечення спільних інтересів та досягнення спільної мети – забезпечення гідного проживання на сільській території.

Діяльність локального галузевого кластера націлена не лише на забезпечення ефективного функціонування сільськогосподарських кооперативів в його середовищі. За його рахунок: набувають розвитку інші види виробництва; підвищується ефективність вирішення наявних екологічних проблем; забезпечується розвиток «зеленого» туризму; використання альтернативних джерел енергії і інші напрямки, що принесуть додаткові фінансові кошти сільській території, на якій вони розташовані.

Локальний галузевий кластер дозволить об'єднати зусилля сільськогосподарських кооперативів для вирішення задач підвищення життєвого рівня сільського населення, відродження сільськогосподарського виробництва, соціального устрою села.

Галузева кластеризація зводиться передусім до правил «чотирьох К»: концентрації підприємств в одному географічному районі; кооперація з

високим рівнем розвитку; підвищення конкурентоспроможності продукції; завоювання і утримання клієнтів

Ми пропонуємо такі етапи становлення локального галузевого кластера, які відображені в нашому науковому дослідженні:

1 етап – утворення максимальної кількості сімейних ферм сільських домогосподарств;

2 етап – утворення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на базі сімейних ферм

3 етап – утворення логістичних комунальних підприємств як інфраструктурних об'єктів;

4 етап – утворення локального галузевого кластера.

Загальний методичний підхід до формування локального галузевого кластера нами запропонований на рис. 3.14.

Слід відмітити, що однозначного варіанту кластерної структури не існує. Її зміст залежить безпосередньо від певного місця розташування, ресурсів, їх якісних і кількісних характеристик, інформаційної та транспортної інфраструктури сільських територій тощо.

У відповідності до запропонованого нами теоретико-методичного підходу до формування локального галузевого кластера, на першій стадії нам необхідно здійснити дослідження щодо можливості формування самої структури кластера: провести маркетингові дослідження, оцінити можливі перспективи становлення та зростання, вибрати напрям функціонування та діяльності.

На другій стадії відбувається здійснення розробки послідовності дій формування структури локального галузевого кластера: виявлення можливих зацікавлених сторін у створенні кластера; розробка необхідної регулюючої та регламентуючої документації, на основі якої і буде він функціонувати; визначення принципів його функціонування; здійснення інших підготовчих дій до створення.

На третій стадії відбувається безпосередньо формування локального галузевого кластера: утворення адміністрації; організація господарської інфраструктури; визначення масштабів спільної діяльності учасників

Рис. 3.14. Методичний підхід до формування кластерної структури

Джерело: власні дослідження автора

кластера; формування їх кадрового складу; створення норм і правил взаємодії між учасниками кластера.

Четверта стадія являється завершальною стадією підготовки та початком діяльності локального галузевого кластера.

На основі сутнісної характеристики даного високо інтегрованого господарського суб'єкта, запропоновано визначену його структуру (рис. 3.15). Основою такого кластера є мережа сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, створених на базі сімейних ферм. Напрямок діяльності кооперативів визначається у відповідності до потреб його учасників – сімейних ферм, що діють на відповідній сільській території.

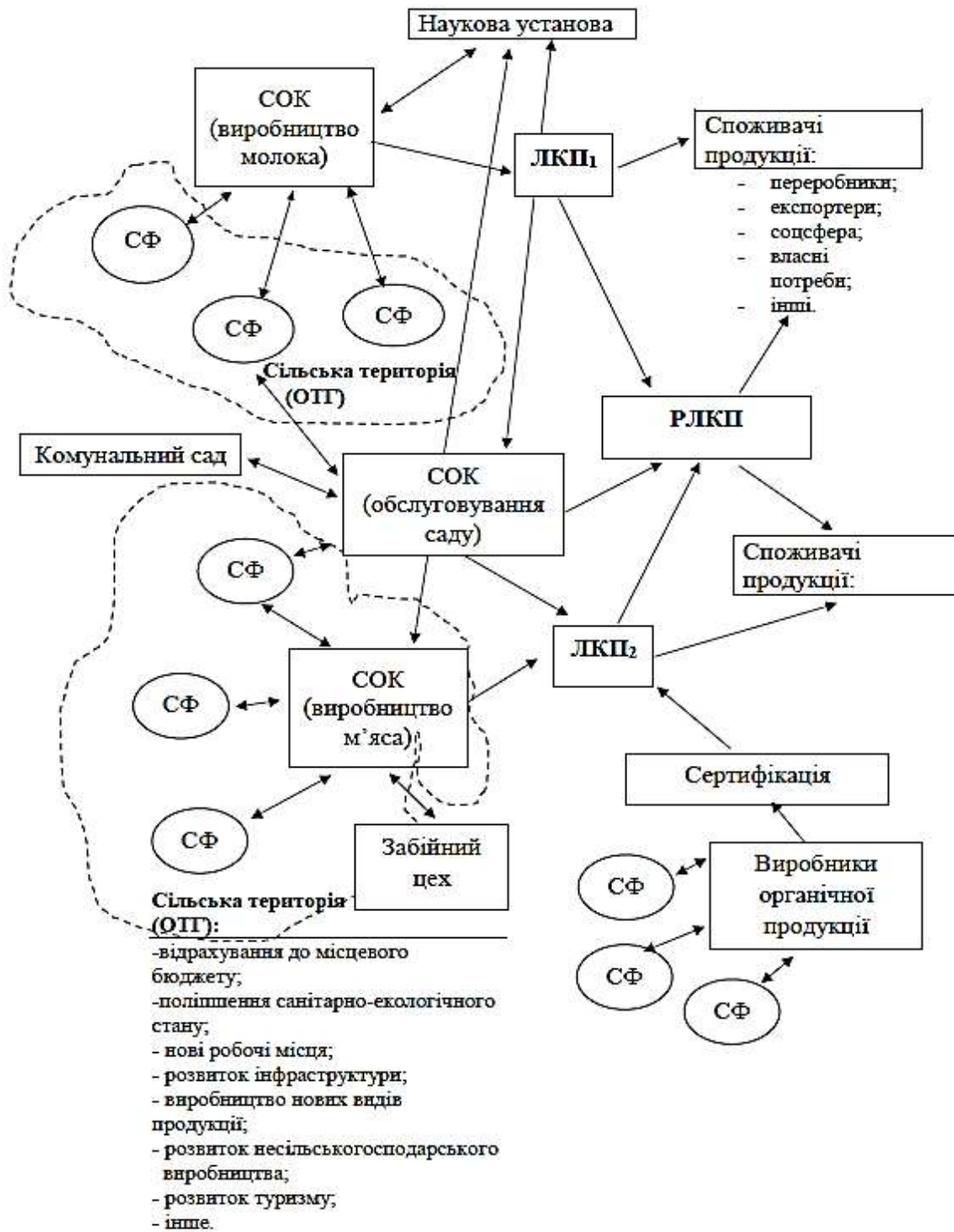
Такий кооператив може бути вузькоспеціалізованим, надаючи послуги виробникам молока, або виробникам м'яса різних видів. І навпаки - багатофункціональним, надаючи послуги за декількома напрямками, для забезпечення найефективнішого виробництва своїм учасникам. Іншими учасниками є логістичні комунальні підприємства та регіональні логістичні комунальні підприємства. Їх діяльність націлена на логістичне обслуговування сільськогосподарських кооперативних формувань, які в свою чергу можуть співпрацювати з провідними науковими установами для запровадження сучасних інноваційних технологій виробництва.

Кластерні структури дозволяють їх учасникам більш гнучко реагувати на зміну умов внутрішнього та зовнішнього ринкового середовища. Доцільно зазначити сформовані основні умови, без яких створення та успішний розвиток відповідних інтегрованих підприємств неможливий. Сутність даної концепції складається в забезпеченні п'яти необхідних умов - "5 - I" для того, щоб кластер відбувся як життєздатна, самодостатня, успішна та ефективна організація. У ці "5 - I" входять:

1. Ініціатива (initiative) - ініціативні та впливові люди із числа підприємців, структур влади, громадських організацій, навчальних закладів, здатні своїм авторитетом, розумом, організаторськими здібностями, спроможністю і вмінням згуртувати, зацікавити та на ділі довести корисність

кластерів як для самих їхніх членів, так і для регіону. Без ініціативи неможливо реалізувати навіть найпростіші проекти.

2. Інновації (innovations) - нові технології в організації виробництва, збуту, керування, фінансування, здатні відкрити нові можливості

Рис. 3.15. Структуру локального галузевого кластера

Джерело: власні дослідження автора

в конкурентній боротьбі. Тільки нові, оригінальні, нестандартні ідеї і ноу-хау можуть зацікавити інвестора.

3. Інформація (information) - доступність, відкритість, обмін знаннями, створення баз даних та інтернет - сторінок, що дозволяють одержувати переваги в доступі до ринків постачання предметами праці, збуту продукції, кваліфікованої робочої сили. Без обміну інформацією про потенційні можливості регіону, його пріоритети, інвестиційну привабливість і перспективи розвитку неможливе будь-яке, а тим більше, ефективне інвестування.

4. Інтерес (interest) - забезпечує основну умову життєдіяльності підприємницької або суспільної структури, що обов'язково припускає наявність зацікавленості учасників кластерних об'єднань та одержання ними певної економічної вигоди. Тільки економічна вигода від вкладеного капіталу є запорукою реалізації реальних інвестиційних проектів.

5. Інтеграція (integration) - передбачає використання нових кластерних технологій співробітництва фірм на галузевому і територіальному рівнях за підтримки науки та органів влади. Об'єднання зусиль влади, бізнесу та інституцій є запорукою успішних інвестицій [199, с. 28].

Можливо, найбільш простим і зрозумілим ефектом від діяльності кластера є зниження витрат за рахунок ефекту масштабу, що проявляється при кооперації виробників і споживачів. Цей ефект використовується і поза кластерними утвореннями, однак глибина координації, тісні партнерські зв'язки учасників дозволяють отримати значно більше користі в стислий термін. Кластер надає підприємцям нові можливості та переваги для систематизації виникаючих проблем, вибору шляхів їх подолання.

Спільна дія учасників кластера дозволяє забезпечувати підприємствам більший зиск, порівняно з тим, який би вони могли отримувати, якщо б працювали відокремлено один від одного (синергічний ефект) [93, с. 9].

Синергія являє собою ефект підвищення результативності за рахунок використання взаємозв'язків та взаємопідсилення різних видів діяльності, коли загальний ефект перевершує суму показників віддачі всіх ресурсів, що діють незалежно. Практичний прояв синергічного ефекту унаслідок взаємодії елементів, (підсистем) системи відбувається у формі виникнення нових якостей, функцій або механізмів функціонування об'єднаної структури. Поява нових якостей та властивостей дозволяє досягти значно більшого ефекту від спільної дії підсистем, ніж механічна сума результатів їх незалежної роботи. Кожна система - набуває обов'язково нових позитивних властивостей, які відсутні у її складових елементах.

Величина синергічного ефекту визначається різницею між величиною ефекту, отриманого внаслідок об'єднаної дії елементів виробничої діяльності новостворюваної системи і простою сумою ефектів окремо взятих складових елементів виробництва. Наявна спільна дія учасників кластера дозволяє забезпечувати підприємствам більший зиск, порівняно з тим, який би вони могли отримувати, активно працюючи відокремлено.

Кластер формує бренди сільської території, визначає її спеціалізацію та позиціонує її на зовнішньому ринку.

Ми узагальнили перелік додаткових вигод від локального галузевого кластера, що отримують його учасники – сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи:

- зміцнення та розширення міжгосподарських зв'язків;
- розширення ринків збуту продукції, вихід на міжнародні ринки;
- поглиблення більш вигідних відносин з фінансових-кредитними установами;
- наскрізна інтеграція модульної інформаційно-аналітичної системи;
- створення сприятливого середовища для реалізації нових підприємницьких ідей;
- посилення інноваційних та інвестиційних процесів серед учасників кластеру на конкурентних засадах;

- забезпечення гнучкості в управлінні підприємницькою діяльністю;
- підвищення ефективності власного виробництва за рахунок менших витрат на маркетинг, рекламу, підготовку кадрів та ін.;
- забезпечення якісного консалтингу для учасників;
- покращення культури підприємництва;
- і інші.

Ефектом для сільської території від діяльності локального галузевого кластера буде: надходження фінансових ресурсів до її бюджету; поліпшення санітарно-екологічного стану; створення нових робочих місць; підвищення рівня доходів місцевого населення; розвиток інфраструктури (в першу чергу логістичної та транспортної); забезпечення виробництва нових видів продукції; здійснення розвитку несільськогосподарського підприємництва (зеленого туризму); зростання загальної конкурентоспроможності сільської території тощо.

На основі аналізу наведених аспектів і властивостей кластера ми можемо стверджувати, що локальний галузевий кластер - це локалізована територіально-виробнича форма інтеграції взаємодіючих суб'єктів господарювання, що характеризується виробництвом конкурентоспроможних товарів або послуг, наявністю погодженої стратегії розвитку, спрямованої на реалізацію інтересів кожного з учасників і їх території.

Враховуючи беззаперечний вплив локалізованих територіально-виробничих форм інтеграції взаємодіючих суб'єктів господарювання на сільські території пропонуємо дослідити цілі сталого розвитку, які вони забезпечують (рис. 3.16).

Функціонування на сільській території локалізованих територіально-виробничих форм інтеграції взаємодіючих суб'єктів господарювання повністю забезпечує виконання цілі 8 сталого розвитку «Сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх», яка базується на

цїлі 4 «Забезпечення всеохоплюючої і справедливої якїсної освїти та заохочення можливостї навчання впродовж усього життя для всїх», цїлі 7 «Забезпечення доступу до недорогих, надїйних, стїйких і сучасних джерел енергїї для всїх» та цїлі 9 «Створення стїйкої інфраструктури, сприяння

Рис. 3.16. Забезпечення цілей сталого розвитку локалізованими територіально-виробничими формами інтеграції взаємодіючих суб'єктів господарювання

Джерело: власні дослідження автора

всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям», що в свою чергу надає змогу виконати основні соціальні цілі сталого розвитку: подолання бідності у всїх її формах, подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства та забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всїх в будь-якому віці.

Становлення та функціонування локалізованих територіально-виробничих форм інтеграції взаємодіючих суб'єктів господарювання націлено не лише на виконання вищезазначених цілей сталого розвитку. Це

лише початковий етап становлення таких форм інтеграції. Наступними етапами має стати забезпечення та виконання і інших цілей сталого розвитку сільських територій. Але їх виконання вимагатиме вже більшої концентрації фінансових ресурсів, ще більш ефективної керованості всіх учасників кластеру, використання інноваційних та інформаційних технологій (табл. 3.5).

Таблиця 3.5.

Напрямки подальшої співпраці локальних галузевих кластерів із забезпечення виконання цілей сталого розвитку

	Цілі сталого розвитку			
Адміністрація кластеру	4	12	6	5
забезпечує	7		11	10
виконання	9		15	13
Цілей с.р.			14	16
разом з:	державою, ВУЗами, агрохолдингами	громадами, державою	сільськими територіями	сільськими територіями

Джерело: власні дослідження автора

На сьогодні будь-яка високо інтегрована структура повинна використовувати для забезпечення своєї діяльності сучасні високоефективні інформаційно-комунікаційні системи, що надають можливість більш ефективного реалізувати поставлені цілі та задачі.

З даною метою, вважаємо за необхідне побудувати кластерну інформаційну систему на базі запропонованої нами модульної інформаційно-аналітичної системи формування сталого розвитку (рис. 3.17).

Головними задачами інформаційної системи локального галузевого кластера на базі модульної інформаційно-аналітичної системи формування сталого розвитку сільських територій для його учасників є:

– підтримка та використання у виробничому процесів останніх інноваційних наукових розробок;

Рис. 3.17. Сфера впливу інформаційної системи на розвиток та функціонування локального галузевого кластеру

Джерело: власні дослідження автора

– ефективне управління та реакція на зміни в зовнішньому ринковому середовищі, системна координація внутрішнього середовища, виявлення та попередження можливих ризикових ситуації для його учасників;

– контроль за досягненням заявлених цілей за чітко визначений період часу;

– поточна оцінка виробничого потенціалу локального галузевого кластера;

– оцінка життєздатності існуючої поведінки на внутрішньому та зовнішньому ринках та її корегування при появі нової важливої інформації.

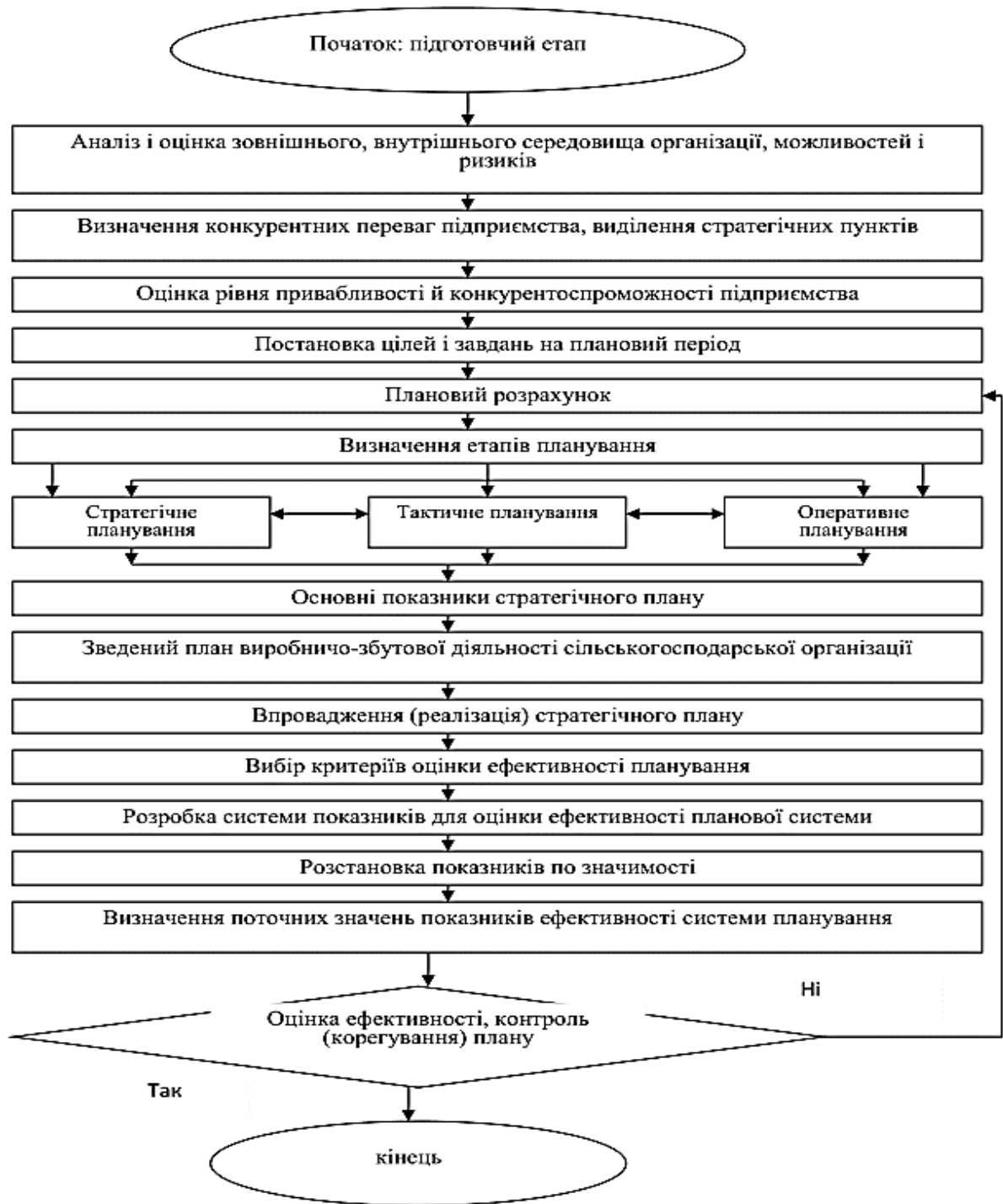
Для формування надійного контролю та динамічного коригування порядку реалізації етапів виконання цілей сталого розвитку локальним галузевим кластером, ми пропонуємо визначену послідовність дій, що характеризують підходи щодо функціонування модульної інформаційно-аналітичної системи (МІАС) формування сталого розвитку (рис. 3.18.).

Зазначений перелік дій складається із 16 основних етапів, і дозволяє розробляти, корегувати, та контролювати виконання етапів виконання цілей сталого розвитку сільських територій.

Для загальної координації діяльності учасників кластеру ми пропонуємо окремо виділити адміністратора модульної інформаційно-аналітичної системи, тобто організацію, яка здійснює інтеграцію та супровід модульної інформаційно-аналітичної системи, підтримує її діяльність, а також забезпечує ефективну роботу усіх учасників кластеру. Ним має бути незалежна інформаційно-технологічна компанія, націлена на максимально ефективне функціонування локального галузевого кластера, як в інформаційно-технологічному напрямку, так і фінансово-економічному та соціально-економічному.

Тобто, адміністратор контролює виконання запланованого переліку робіт – індикаторів, які будуть свідчити про ефективність роботи всіх учасників кластеру, а також вирішувати проблемні питання, що можуть виникати під час становлення виробничих зв'язків між учасникам локального галузевого кластеру.

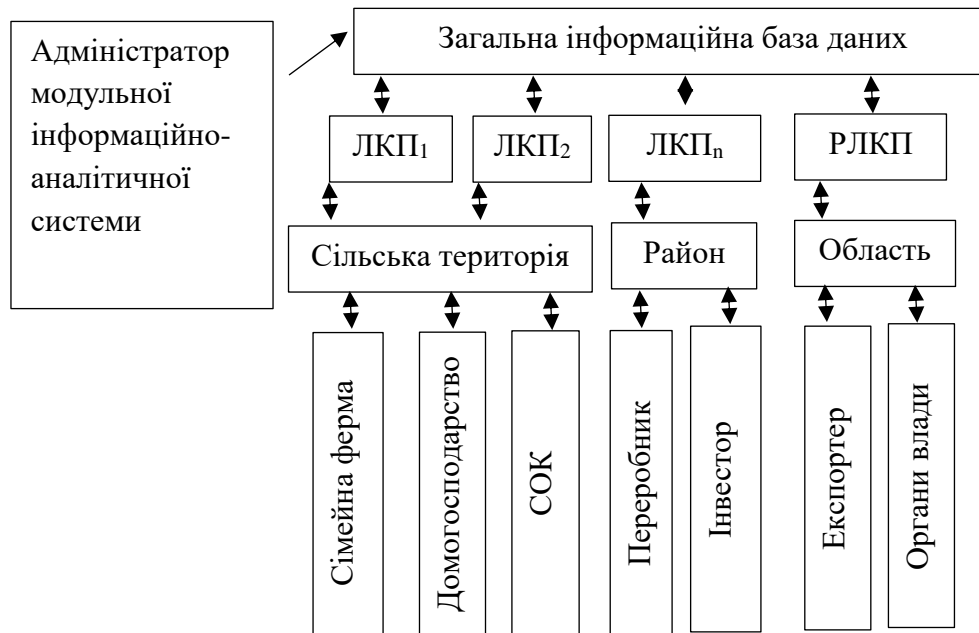
На основі визначеної послідовності дій, що характеризує функціонування модульної інформаційно-аналітичної системи, нами запропонована схема координації діяльності локального галузевого кластера (рис. 3.19).

Рис. 3.18. Послідовність дій виконання цілей сталого розвитку локальним галузевим кластером при застосуванні модульної інформаційно-аналітичної системи

Джерело: власні дослідження автора

Запропонований нами підхід до управління локальним галузевим кластером націлений на максимально-ефективне функціонування всіх

Рис. 3.19. Схема забезпечення загального керівництва локальним галузевим кластером

Джерело: власні дослідження автора

учасників його учасників, відстеження та прогнозування всіх позитивних та можливих ризикових ситуацій, що можуть з'явитися на сільській території, де функціонують суб'єкти даної інтегрованої структури. Така реалізація управління надає можливість ефективно здійснювати координацію високоінтегрованого об'єднання, як локальний галузевий кластер.

Формування ефективних агропродовольчих ланцюгів, за рахунок створення локального галузевого кластеру на базі сільськогосподарських кооперативних формувань та наявних інфраструктурних об'єктів (логістичних комунальних підприємств) є одним із найефективніших напрямків забезпечення сталого розвитку сільських територій. Тісне співробітництво (взаємозв'язок і взаємовигода) ланок агропродовольчого ланцюга - необхідна умова ефективної діяльності учасників-підприємств кластеру, яка значною мірою впливає на розвиток сільських територій. Забезпечення виконання необхідних умов (наявності ініціативи та інтересу,

використання інновацій, доступність обміну інформацією, інтеграція інституцій) та загальноприйнятих правил діяльності локального галузевого кластеру (концентрації підприємств в одному географічному районі; кооперації з високим рівнем розвитку; підвищення конкурентоспроможності продукції; завоювання і утримання клієнтів) є запорукою ефективного і успішного функціонування високоінтегрованих структур. Синергічний ефект та ефект масштабу локального галузевого кластеру і його учасників є основним фактором здійснення та забезпечення виконання поставлених цілей сталого розвитку сільських територій: цілі 4 «Забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх», цілі 7 «Забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх», цілі 8 «Сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх» та цілі 9 «Створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям», що вимагає більшої концентрації фінансових ресурсів і поглибленої подальшої співпраці з громадами, науковими установами, державою. Кластерна інформаційна модель на базі модульної інформаційно-аналітичної системи з визначеною послідовністю дій (16 основних етапів) і органом координації діяльності локального галузевого кластера (адміністрацією) забезпечує більш ефективну реалізацію поставлених задач і дозволяє розробляти, корегувати, та контролювати виконання цілей сталого розвитку сільських територій локальним галузевим кластером та його учасником.

ВИСНОВКИ ДО 3 РОЗДІЛУ

Провівши дослідження шляхів формування сталого розвитку сільських територій, дійшли даних висновків:

1. Досягнення сталого розвитку сільських територій досить складний, багатогранний та довготривалий процес і вимагає значних фінансових ресурсів як з боку держави так і місцевого самоврядування.

Запровадити відразу всі цілі сталого розвитку на сільських територіях неможливо. Запропоновано чіткий план дій щодо кожної цілі розвитку і оцінки її виконання відповідно до етапів реалізації та фінансування з боку держави і місцевого самоврядування який передбачає виконання 17 цілей (Цілі сталого розвитку для України на період 2016-2030 рр.) в шість етапів. На перших трьох етапах передбачені стартова (3 цілі), базова (1 ціль) і головна (3 цілі) стадії, на четвертому етапі має реалізуватись коригувальна стадія (1 ціль), а на п'ятому і шостому етапах на стадії сталого розвитку мають виконуватись по 4 цілі і 5 цілей відповідно.

Зазначений порядок виконання Цілей сталого розвитку сільських територій дозволить покращити демографічну їх ситуацію, функціонування якісної системи освіти та охорони здоров'я, збільшити доходи сільського населення шляхом підтримки розвитку приватного підприємництва, зростання сільської економіки, розвиток інфраструктурних та об'єктів комунальної власності, вирішення екологічних проблем та покращити життя людей об'єднаних територіальних громад.

2. Сталий розвиток сільських територій має базуватися на сценаріях «знизу-вгору», коли активізують роботу базові складові сертифіковані сімейні ферми, товарно-споживчі домогосподарства, фермерські господарства та малі підприємства на підґрунті яких створюються обслуговуючі кооперативи, що співпрацюють з логістичними комунальними підприємствами. Створення таких агропродовольчих ланцюгів має зумовлюватись спільною вигодою задля справедливого розподілу

отриманого фінансового результату та бути одним із джерел формування бюджетів об'єднаних територіальних громад.

3. Визначено, що подальший розвиток кооперації дрібнотоварних виробників та їх взаємодія з іншими партнерами по зберіганню, переробці і реалізації сільськогосподарської продукції та науковому і фінансово-кредитному супроводженні має здійснюватися на засадах кластеризації. Розвиток кластерів на сільських територіях має забезпечуватися зусиллями кооперативних, підприємницьких, фінансово-кредитних і наукових структур з одного боку та органів державної влади і місцевого самоврядування з іншого. Це сприятиме підвищенню загального рівня конкурентоспроможності сільської території, покращить її інвестиційне забезпечення, економічне зростання та якість життя місцевого населення.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення важливої науково-практичної проблеми, що виявляється в поглибленні теоретичних та методичних засад формування сталого розвитку сільських територій.

За результатами проведеного дослідження сформульовано низку висновків та пропозицій, що відображають вирішення задач дисертаційної роботи відповідно до поставленої мети:

1. Узагальнено, що сільська територія подає собою визначену у просторі історично сформовану територію із чітко окресленими адміністративними межами, наявними в ній природними та людськими ресурсами з притаманною лише їй аграрною виробничо-господарською системою та відповідною соціальною інфраструктурою. Сталий розвиток сільських територій забезпечується сукупністю економічних, соціальних, демографічних, виробничих, природно-екологічних, культурно-історичних, управлінських та організаційних чинників. Останні, через кооперацію та кластеризацію, в умовах децентралізації владних повноважень сільських громад, набувають особливого значення.

2. Запропонована модульна інформаційно-аналітична система базується на прийнятих та затверджених планах розвитку об'єднаних територіальних громад, містить інформацію про заплановані кількісні і якісні показники їх розвитку, механізми і інструменти реалізації цілей сталого розвитку сільських територій. Це дозволяє більш ефективно управляти локальним галузевим кластером, вирішити завдання щодо формування сталого розвитку території і якісного життя населення, здійснити сучасний імідж (промоцію) території для міжрегіональної та міжгалузевої співпраці, об'єднати діяльність та забезпечити концентрацію зусиль місцевих органів влади, населення підприємств на ключових пріоритетах, що забезпечить процвітання в майбутньому.

3. В умовах розвитку дрібнотоварного сільськогосподарського виробництва має активізуватись підприємницька діяльність створених, на базі сільських домогосподарств, сімейних ферм. Останні подають собою юридичну особу чи головою є фізична особа-підприємець, де сім'я є власником, що особистою працею здійснює товарне виробництво сільськогосподарської продукції на присадибній і/або пайовій земельній ділянці і отримує підприємницькій дохід.

Основними напрямками бізнесу сімейних ферм можуть бути виробництво овочів, фруктів, ягід, продукції тваринництва бджільництва, розведення ставкової риби, вирощування раків в домашніх умовах, вирощування лікарських трав та збирання дикоростів, міні-переробка молока та м'яса, міні-пекарні, перобка та вироблення продукції з деревини, сільський «зелений» туризм, розвиток природохоронного сервісу, розвиток народних промислів та інших. Досить актуальним є розвиток естетичного підприємництва на сільських територіях. Такими можуть бути центри денного догляду дітей, невеличке ательє з пошиву одягу, виробництво сувенірної продукції ручної роботи та інше.

4. Моніторинг ресурсозабезпечення сільських територій досліджуваної Сумської області та її 18 адміністративних районів і 15 об'єднаних територіальних громад станом на 01.01.2017 р. показав, що економічно активне населення сільської місцевості становить 32 % від його загальної кількості. Економічне неактивне населення працездатного віку на селі складає 55 тис. осіб, які за сприятливого ринкового середовища можуть здійснювати власну підприємницьку діяльність. Із загальної кількості дрібних товаровиробників (малих підприємств) сільського господарства 72 % є мікропідприємства, в яких з 2010 р. по 2016 р. загальні обсяги реалізованої продукції збільшились з 11 % до 27,7 %.

Домогосподарства населення забезпечуючи 32,8 % виробництва валової продукції, виробляли у 2016 р. 97 % картоплі, 97 % овочів, 92 % плодів і ягід, майже 80 % молока, приблизно 65 % м'яса до загального

виробництва. Із загального об'єму виробництва продукції рослинництва домогосподарства виробляють 25,1 %, відповідно 62,8 % - продукції тваринництва; по групі приватних підприємств загальний рівень рентабельності виробництва продукції сільського господарства становить 49 %, тваринницької продукції зріс з 7 % у 2015 р. до 11,4 % у 2016 р. відповідно, продукції рослинництва – 52,7 %. Сільські домогосподарства на 34 % забезпечені власними ділянками для здійснення виробництва.

Вибірковим обстеженням встановлено, що домогосподарства малих, середніх і великих за чисельністю жителів сіл забезпечують виробництво молока на 47 % віковою групою працюючих до 55 років, на 48 % використанням засобів малої механізації; близько 45 % досліджених домогосподарств становлять такі, у яких є два працездатні члени родини; При цьому 54 % домогосподарств використовують власні присадибні ділянки для виробництва кормів. Із них 56 % респондентів – для виробництва зелених кормів, і 15% респондентів концентровані корми виробляють. Встановлено, що 60 % власників від загальної кількості домашніх господарств мають 1 корову, 33% – 2 корів, а 7 % – 3 і більше корів.

5. Досягнення сталого розвитку сільських територій досить складний, багатогранний та довготривалий процес і вимагає значних фінансових ресурсів як з боку держави так і місцевого самоврядування.

Запровадити відразу всі цілі сталого розвитку на сільських територіях неможливо. Запропоновано чіткий план дій щодо кожної цілі розвитку і оцінки її виконання відповідно до етапів реалізації та фінансування з боку держави і місцевого самоврядування який передбачає виконання 17 цілей (Цілі сталого розвитку для України на період 2016-2030 рр.) в шість етапів. На перших трьох етапах передбачені стартова (3 цілі), базова (1 ціль) і головна (3 цілі) стадії, на четвертому етапі має реалізуватись коригувальна стадія (1 ціль), а на п'ятому і шостому етапах на стадії сталого розвитку мають виконуватись по 4 цілі і 5 цілей відповідно.

Зазначений порядок виконання Цілей сталого розвитку сільських територій дозволить покращити демографічну їх ситуацію, функціонування якісної системи освіти та охорони здоров'я, збільшити доходи сільського населення шляхом підтримки розвитку приватного підприємництва, зростання сільської економіки, розвиток інфраструктурних та об'єктів комунальної власності, вирішення екологічних проблем та покращити життя людей об'єднаних територіальних громад.

6. Сталий розвиток сільських територій має базуватися на сценаріях «знизу-вгору», коли активізують роботу базові складові сертифіковані сімейні ферми, товарно-споживчі домогосподарства, фермерські господарства та малі підприємства на підґрунті яких створюються обслуговуючі кооперативи, що співпрацюють з логістичними комунальними підприємствами. Створення таких агропродовольчих ланцюгів має зумовлюватись спільною вигодою задля справедливого розподілу отриманого фінансового результату та бути одним із джерел формування бюджетів об'єднаних територіальних громад.

7. Визначено, що подальший розвиток кооперації дрібнотоварних виробників та їх взаємодія з іншими партнерами по зберіганню, переробці і реалізації сільськогосподарської продукції та науковому і фінансово-кредитному супроводженні має здійснюватися на засадах кластеризації. Розвиток кластерів на сільських територіях має забезпечуватися зусиллями кооперативних, підприємницьких, фінансово-кредитних і наукових структур з одного боку та органів державної влади і місцевого самоврядування з іншого. Це сприятиме підвищенню загального рівня конкурентоспроможності сільської території, покращить її інвестиційне забезпечення, економічне зростання та якість життя місцевого населення

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адміністративно – територіальний устрій Сумської області за 2014 р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://sorada.gov.ua/pro-sumsku-oblast/3268-administratyvno-terytorialnyj-ustrij-sumskoj-oblasti-.html>
2. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. — М.: Мысль, 1983. — С. 67.
3. Андрійчук В.Г. Агропромислові формування нового типу в контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства / В.Г. Андрійчук // Економіка АПК. – 2013. – № 1. – С. 3–15.
4. Андрійчук В.Г. Проблемні аспекти регулювання функціонування агропромислових компаній // Економіка АПК. – 2014. – № 2. – С. 20.
5. Бакум В.В. Методологія розробки агропромислових кластерних утворень регіону / В.В. Бакум // Економіка АПК. – 2009. – № 4. – С. 38–44.
6. Баутин В. М. Устойчивое развитие сельских территорий: сущность, термины и понятия [Електронний ресурс] / В. М. Баутин, В. В. Козлов // Агрожурнал Московского государственного агроинженерного университета. – 2006. – № 4. – Режим доступу : <http://agromagazine.msau.ru/index.php/-4/46-2008-03-20-13-00-1/106lr.html>.
7. Баштова М. О. Трансформаційні зрушення регіональної політики сталого розвитку /М.О. Баштова // Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. – 2016. – Т. 21. – № 9(51) . – С. 95–98.
8. Булавка О.Т. Місцеві бюджети – основа розвитку сільських територіальних громад / О.Г. Булавка, Л.А. Ставнича // Економіка АПК. – 2014. – № 7 – С. 127–132.
9. Бюджетний Кодекс України Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010, № 50-51, ст.572 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>
10. Бюджетний моніторинг: Аналіз виконання бюджету за 2014 рік [Зубенко В. В., Самчинська І. В., Рудник А. Ю. та ін.]; ІБСЕД. Проект

«Зміцнення місцевої фінансової ініціативи (ЗМФІ-II) впровадження».
USAID. – К.. 2015. –77 с.

11. Важинський Ф.А. Особливості розвитку підприємництва на сільських територіях / Ф.А. Важинський, А.В. Колодійчук // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.7. – С. 120–124.

12. Вишневецька О.М. Інвестиційно-інноваційний розвиток аграрного сектора в умовах глобалізації цих змін і тенденцій / О.М.Вишневецька // Вісник Хмельницького національного університету. – Хмельницький, 2012. – № 4. Т. 2. – С. 136–139.

13. Войнаренко М. Економічна конкурентоспроможність та інвестиційна привабливість України / М. Войнаренко, О. Фурманюк // Економіст. – 2006. - №12. – С. 25-27.

14. Войнаренко М.П. Кластери в інституційній економіці: монографія / М.П. Войнаренко. – Хмельницький: ХНУ, ТОВ «Тріада-М», 2011. – 502 с.

15. Волинський інститут агропромислового виробництва Національної академії аграрних наук України. 2016 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://viarv.com.ua/index.html>

16. Гадзало Я.М. Наукові основи розвитку аграрного підприємництва та сільських територій за селозберігаючою моделлю (наук, доп.) / Я.М. Гадзало. В.М. Жук. - К.: ННЦІАЕ. 2015. - 40 с.

17. Газуда С.М. Розвиток сільських територій : досвід ЄС / С.М. Газуда // Економіка АПК. – 2008. – № 7. – С. 23–28.

18. Гайдуцький П. І. Про основні засади реформування системи державної підтримки сільського господарства та сільської території / П. І. Гайдуцький // Соц.-екон. пробл. розвитку укр. села і сіл. територій : матеріали Сьомих річ. зборів Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників 9-10 листоп. 2005 р. / редкол. : П. Т. Саблук [та ін.]. - К. : ННЦ «ІАЕ». 2005. –С. 85–93.

19. Гайдуцький П.І. Структурні перекося і ризики кризи в АПК / П.І. Гайдуцький // Економіка АПК. - 2014. -№ 7. -С. 38-45.

20. Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины / [гл. ред. А. Ф. Трешников] – М. : Советская энциклопедия, 1988. – 432 с.
21. Гончаренко В.В. Кредитна кооперація. Форма економічної самопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика) / Гончаренко В.В. – К. : Глобус, 1998. –330 с.
22. Гончаренко І. В. Ретроспектива формування сільських територій регіонів України / І. В. Гончаренко // Регіональна економіка. – 2008. – № 3. – С. 204–209.
23. Гоцелюк А.Ю. Наукові підходи щодо визначення сутності поняття «сільські території» / А.Ю. Гоцелюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – № 6. – Ч1. – С. 175–179.
24. Гришова І.Ю. Кластери в агропромисловому комплексі: проблеми та перспективи розвитку / І. Ю. Гришова, А. Ю. Присяжнюк // Економіка АПК. – 2011. – № 4. – С. 142–146.
25. Губені Ю. Розвиток сільських територій: деякі аспекти європейської теорії і практики /Ю. Губені // Економіка України. – 2007. – № 4. – С. 62 – 70.
26. Гурне Б. Державне управління / Б. Гурне ; пер. з фр. В. Шовкуна. – К. : Основи, 1993 – 165 с.
27. Гуторов О.І. Розвиток сільських територій в умовах децентралізації /О.І. Гуторов // Глобальні та національні проблеми економіки - 2014. –№2.– С. 820-823.
28. Державна служба статистики України. Джерела фінансування інноваційної діяльності (2000-2015 рр.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
29. Державна служба статистики України. Інноваційна активність (2000-2015 рр.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
30. Державна служба статистики України. Наукові кадри та кількість організацій (2000–2015 рр.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

31. Державна служба статистики України. Туристичні потоки (1990-2015 рр.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

32. Державна цільова програма сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року (Концепція). [Електронний ресурс] / Міністерство аграрної політики та продовольства України. – Режим доступу: <http://www.minagro.gov.ua>

33. Державна цільова програма сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року [Електронний ресурс] / Міністерство аграрної політики та продовольства України. – Режим доступу: <http://www.minagro.gov.ua>

34. Децентралізація та ефективне місцеве самоврядування: навчальний посібник для посадовців місцевих та регіональних органів влади та фахівців з розвитку місцевого самоврядування. Київ: ПРООН/МПВСР.– 2007. – 269 с.

35. Децентралізація-2017. Реформа буде продовжуватись. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://sorada.gov.ua/actual/18489-detsentralizatsija-2017-reforma-bude-prodovzhuvatys.html>

36. Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва. Статистичний збірник. - К. : Державна служба статистики України. 2010-2013.

37. Доржиева Е.В. Формирование и развитие конкурентоспособных агропромышленных кластеров на мезоуровне экономики : [монография] / Доржиева Е.В. – СПб : Изд-во Санкт-Петербургского университета управления и экономики, 2012. – 168 с.

38. Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 рр. : проект [Електронний ресурс] // Міністерство аграрної політики та продовольства України, 2015. - Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/node/16017>

39. Єрмоленко В.М. особливості формування категорії «сталий розвиток сільських територій». [електронний ресурс]. Доступний з http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/nvnau_pravo/2010_156/10evm.pdf.

40. Заверач М.М. Бізнес-аналітична платформа DEDUKTOR як інструмент кластеризації українських регіонів / М.М. Заверач // Вісник Хмельницького національного університету. – Хмельницький, 2013. – № 3. Т.3. – С. 57–62.

41. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 21, ст.406

42. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 05.03.2015 р. № 157/VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

43. Закон України «Про місцеве самоврядування» / Верховна Рада України. – Офіц. вид. — К. : Парлам. вид-во, 1997 р. – № 24 (Бібліотека офіційних видань).

44. Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» № 1807–IV від 17 червня 2004 р

45. Залізко В.Д. Сутність поняття «сільська територія»: визначення та основні функції / В.Д. Залізко// Вісник Хмельницького національного університету. – 2011. –№ 6. –Т. 1. – С. 194-198.

46. Залуцький І. Р. Обґрунтування пріоритетів розвитку сільських територій в умовах системності економічних реформ / І. Р. Залуцький // Регіональна економіка. – 2011. – № 4 (62). – С. 67–75.

47. Заяць В.М. Відносини власності у розвитку сільськогосподарського підприємництва / В.М. Заяць // Економіка АПК. - 2014. -№ 7. - С. 100-108.

48. Заяць В.М. Підприємницька модель сільського розвитку / В.М. Заяць // Економіка АПК. – 2015. – № 11. – С. 67–78.

49. Заяць В.М. Розвиток ринку сільськогосподарських земель : моногр. / В.М. Заяць. - К. : ННЦ ІАЕ. 2011. - С. 181-210.

50. Збарський В.К. Управління розвитком малих сільськогосподарських підприємств / В.К. Збарський // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія “Фінанси і кредит”, 2013. №1 с. 146–154.

51. Зіновчук В.В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В.В. Зіновчук // 2–ге вид., доп. і перероб. – К.: Логос, 2001. – 380 с.

52. Зубець М.В. Кластерний підхід інтеграції та інноваційно-інвестиційного розвитку АПК / М.В. Зубець, С.А. Володін // Вісник аграрної науки. – №11, 2009 – С.5–8.

53. Изард У. Методы регионального анализа: введение в науку о регионах. У. Изард ; сокращ. пер. с англ. - М. : Прогресс, 1966. - 660 с.

54. Іванюта В. Ф. Роль аграрного підприємництва в розвитку сільських територій в контексті євроінтеграції / В. Ф. Іванюта // Економічний вісник. – 2016. – №1. – С. 61–67.

55. Інженерно-технологічний інститут "Біотехніка" Національної академії аграрних наук України. 2016 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://biotechnica.org.ua/ua>

56. Інноваційні підходи до регіонального розвитку в Україні : аналіт. доп. / [Біла С.О., Жаліло Я.А., Шевченко О.В. та ін.]; за ред. С.О. Білої. - К. : НІСД, 2011. - 80 с.

57. Інститут агроекології і природокористування Національної академії аграрних наук України. 2016 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.agroeco.org.ua/>

58. Інститут біоенергетичних культур і цукрових буряків Національної академії аграрних наук України. 2016 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://bio.gov.ua/bioenergy>

59. Інститут ветеринарної медицини Національної академії аграрних наук України. 2016 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ivm.kiev.ua/>

69. Костриця М.М. Підприємництво як інституційний фактор сільського розвитку / М.М. Костриця // Наук. вісн. НУБіП України. - 2011. - № 3. - С. 163-174.

70. Котляревський О. Формування української моделі активізації підприємницької діяльності / О. Котляревський // Економіка. – 2014. – № 4 (130). – с. 20–24.

71. Кропивко М.Ф. Організація державного та самоврядного управління розвитком сільських територій / М.Ф. Кропивко // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 120–123.

72. Кропивко М.Ф. Організація та планування комплексного розвитку агропромислового виробництва і сільських територій в умовах децентралізації владних повноважень / М.Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2014. – № 7 –С. 109–120.

73. Кузьмін О. Кластери як чинник інноваційного розвитку підприємств і територіальних утворень / О. Кузьмін, В. Желуха // Економіка України. - 2009. - № 2. - С. 14-23.

74. Лисенко Л. До визначення поняття «сільська територія» / Л. Лисенко // Актуальні проблеми державного управління: збірник наукових праць Одеського регіонального інституту державного управління. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. – 2 (38). – С. 12–15.

75. Лисенко Л.В. Особливості становлення самоуправління територіях /Л.В. Лисенко // Вісник аграрної науки – 2009. –№5.– С.74.

76. Лісовий А. В. Державне регулювання розвитку сільських територій: [монографія] / А. В. Лісовий.– К. : Дія, 2007. – 400 с.

77. Лук'яненко Д. Г. Стратегії економічного розвиток в умовах глобалізації [Електронний ресурс] / Д. Г. Лук'яненко. — Режим доступу: <http://ecolib.com.ua/book.php?book=20>

78. Лупенко Ю.О. Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності / Ю.О. Лупенко, М.Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2013. – №7. – С. 5–21.

79. Лупенко Ю.О. Результати і проблеми реформування сільського господарства України / Ю.О. Лупенко. П.Т. Саблук, В.Я. Месель–Веселяк. М.М. Федоров // Економіка АПК. – 2014. – № 7 – С. 26–37.

80. Лупенко Ю.О. Стратегічні напрями розвитку підприємництва і кооперації в сільському господарстві на період до 2020 року / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Заяць В.М. та ін.] ; за ред. М.Й. Маліка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 50 с.

81. М. Присяжнюк: Без українського села ми втратимо ідентичність своєї країни // Рідне село. – 2012. – 17 лют.

82. Макаренко П. М., Макаренко Ю. П. Переваги й обмеження концентрації виробництва у сільському господарстві / П. М. Макаренко, Ю. П. Макаренко // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу № 3(15)2011 с. 65–70.

83. Малік М. Й. До питання сталого розвитку сільських територій / М. Й. Малік // Економіка АПК. – 2008. – № 5. – С. 51–58.

84. Малік М. Й. Підприємництво і розвиток сільських територій / М. Й. Малік // Економіка АПК. – 2016. – № 6. – С. 97–103. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/E_apk_2016_6_12

85. Малік М. Сільськогосподарська кооперація як складова аграрної реформи / М. Малік // Економіка АПК. – 1999. – № 1. – С. 62.

86. Малік М. Сільськогосподарська кооперація: суть та проблеми розвитку в Україні / [за ред. д.е.н. М. Й. Маліка]. – К.: ІАЕ УААН, 1999. – 166 с.

87. Малік М.Й. Концептуальні засади розвитку сільських територій / М.Й. Малік. В.А. Пулім // Роль соціального капіталу та локальних ініціатив у забезпеченні сільського розвитку: доп. міжнар. симпоз. (Житомир, 16–18 трав. 2007 р.) Державний агроєкологічний університет. – Житомир, 2007. – С. 156–162.

88. Малік М.Й. Перспективи розвитку підприємницької діяльності на сільських територіях України/ М.Й. Малік, Л.В. Забуранна // Економіка АПК. – 2015. – №8. – С. 5–14.

89. Малік М.Й. Теоретичні засади та напрями трансформації особистих селянських господарств / М.Й. Малік, В.М. Заяць // Економіка АПК. – 2013. – № 5. – С. 87–95.

90. Мантино Ф. Сельское развитие в Европе: Политика, институты и действующие лица на местах с 1970–х годов до наших дней. – Инвестиционный центр ФАО, Business Media of the Sole 24 Ore. – 272 с.

91. Маренич Т. Г. Трансформація особистих селянських господарств у підприємницькі структури / Т.Г. Маренич // Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка.–2016.–Вип. 174.–С. 24–34.–Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vkhdtusg_2016_174_5

92. Маренич Т.Г., Борисовський Д.В. Фермерство в Україні та перспективи його функціонування / Т.Г. Маренич, Д.В. Борисовський // Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка, 2015, №161, с. 37–50.

93. Марченко Г.В. Кластерный подход к экономическому развитию регионов / Г.В. Марченко // Современные тенденции развития региональной экономики. Материалы конференции 11–12 мая 2006 р. – Ульяновск: Рейтинговое агентство «Эксперт РА», 2006. – С. 5–19.

94. Матеріали Проекту ФАО «Підвищення якості молока від особистих підсобних господарств населення в Сумському регіоні [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.eastagri.org/meetings/index.asp?language=ru&id=55>

95. Мельник С. І. Соціально-економічні проблеми відтворення та ефективного використання ресурсного потенціалу села. — К.: ННЦ ІАЕ, 2004. — С. 342.

96. Меренкова И.Н. Развитие агробизнеса на сельских территориях: монография / И.Н. Меренкова. О.Ю. Савенкова. – Scientific magazine «Kontser», 2010. – 160 с.

97. Місцеве самоврядування - основа сталого розвитку України : матер, щоріч. Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ. 16 трав. 2014 р.) : у 2 т. ; за наук. ред. Ю. В. Ковбасюка. К. О. Ващенко. С. В. Загороднюка. - К. : НАДУ. 2014.

98. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. – К.: Державна установа "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України", 2012. – 72 с.

99. Національний науковий центр «Інститут бджільництва імені П.І. Прокоповича» Національної академії аграрних наук України. 2016р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://prokorovich.com.ua/institut-bdzhilnictva/>

100. Ожелевська Т. С. Місце кооперативного руху у соціально-економічному розвитку сільських територій / Т. С. Ожелевська // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2011. – № 163. – 4.2.–С. 67–72.

101. Олійник Я. Б. Соціальний розвиток села і територій сільського типу : [навч. посібник] / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К. : ВГЛ Обрії, 2003. – 128 с.

102. Органическое сельское хозяйство: шаг стран Восточной Европы. Кавказа и Центральной Азии навстречу "зеленой" экономике : Примеры из Армении. Молдовы и Украины. – Instaprint. 2011. – 56 с.

103. Організаційно-економічні аспекти сталого розвитку агропромислового комплексу та сільських територій: монографія / за ред. Брюховецького І.М., Жмайлова В.М., Маслака О.М. – Суми: СНАУ, 2015. – 322 с.

104. Основи аграрного підприємництва ; за ред. М.Й. Маліка. – К.: Інститут аграрної економіки. 2000. – 582 с.
105. Основи стійкого розвитку : [навч. посіб.] / за заг. ред. д.е.н., проф. Л. Г. Мельника. – Суми : ВТД “Університетська книга”, 2005. – 654 с.
106. Павлов О. І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління: [монографія] / Павлов О. І. – Одеса : Астропринт, 2006. – 360 с.
107. Павлов О. Рівні й типи сільських територій та їх системна управлінська модель / О. Павлов // 36. наук. пр. НАДУ / За заг. ред. В. І. Лутового, В. М. Князева. – К.: Вид-во НАДУ, 2006. – Вип. 1. – С. 233–243.
108. Павлов О. Сільські території: теоретико-методологічні засади дослідження / О. Павлов // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. – 2009. – Випуск 3. – С. 113–132.
109. Павлов О.І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель: монографія /О.І. Павлов. — Одеса: Астропринт, 2009. — 344 с.
110. Павлов О.І. Сільські території: теоретично-методологічні засади дослідження [Електронний ресурс]. – доступний з <http://histans.com/JournALL/regions/3/5.pdf>
111. Панасюк Б.Я. Шлях до відродження села / Б.Я. Панасюк // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 211-217.
112. Пасхавер Б.Й. Малі форми аграрного виробництва / Б.Й. Пасхавер // Економіка АПК. – 2013. – № 11. – С. 18–31.
113. Перспективи розвитку сімейних фермерських господарств в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=419:agro-promislovij-sektor-2&catid=8&Itemid=350

114. Петриков А.В. Устойчивость сельского развития / А.В. Петриков // Экономист. — 2006. — № 7. — С. 86—93.
115. Півторак В.С. Розвиток малого підприємництва в сільському господарстві / В.С. Півторак. — К. : ННЦ ІАЕ, 2014.
116. Підвисоцький В. Формування та впровадження програм підвищення конкурентоспроможності територій: метод. матеріали / В. Підвисоцький, Р. Ткачук. — К. : Леста, 2010. — 64 с.
117. Підходи до формування ресурсного потенціалу сільських територій Дніпропетровської області / М. К. Орлатий, А. Є. Величко. // Публічне адміністрування: теорія та практика. — 2013. — Вип. 1. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2013_1_11
118. Політика сільського розвитку на базі громад в Україні : наукова доповідь / за ред. чл.-кор. НАН України, д-ра екон. наук О.М. Бородіної, чл.-кор. НААН України, д-ра екон. наук І.В. Прокопи, д-ра екон. наук О.Л. Попової ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». — К., 2015. — 70 с.
119. Портер М. Конкуренция / Пер. с англ. О. Л. Пелявского и др.; под ред. Я. В. Заблоцкого и др. — М.: Вильямс, 2006. — 602 с. — (Библиотека Strategica).
120. Прокопа І. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку / І. Прокопа // Економіка України. — 2007. — № 6. — С. 50–59.
121. Прушківський В.Г. Теоретичні підходи до визначення сільських територій / В.Г. Прушківський, В.І. Колесников // Проблеми економіки. — 2014. — № 4. — С. 127–132.
122. Розвиток аграрного бізнесу в Україні: монографія / за ред. проф. Брюховецького І.М. — Суми: СНАУ, 2016. — 365 с.
123. Розвиток сільських територій в системі євроінтеграційних пріоритетів України: [моногр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; наук. ред. В.В. Борщевський. — Львів, 2012. — 216 с.

124. Розвиток сімейних ферм [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/node/16401>

125. Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад". [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF?test=XX7MfyrCSgkyzsTIZigzNvVHNI49gs80msh8Ie6>

126. Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про визнання таким, що втратило чинність, розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 лютого 2010 р. N 121" // Офіційний вісник України, 2010 р., N 12, ст. 585 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1761-2010-%D1%80>

127. Русан В.М. Організаційно-економічні інструменти державної аграрної політики в Україні : аналіт. доп. / В.М. Русан, О.В. Собкевич, А.Д. Юрченко. – К. : НІСД, 2012. – 88 с.

128. Саблук П. Т. Розвиток сільських територій – запорука відродження аграрної України / П. Т. Саблук// Вісн. аграр. науки. – 2006. – № 5. – С. 21–23.

129. Саблук П. Т. Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави/П. Т. Саблук// Соц.-екон. пробл. розвитку укр. села і сіл. територій: матеріали Сьомих річ. зборів Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників 9-10 листоп. 2005 р. / редкол.: П. Т. Саблук та ін. - К. : ННЦ «ІАЕ», 2005. - С. 4 - 18.

130. Саблук П.Т. Кластеризація як механізм підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості аграрної економіки / П.Т. Саблук, М.Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2010. – № 1. – С. 3–12.

131. Саблук П.Т., Кропивко М.Ф., Булавка О.Г. та ін. Управління комплексним розвитком агропромислового виробництва і сільських територій. - К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2011. - 454 с.

132. Сапронов Ю. Сталый розвиток регіону необхідно розглядати як гармонійний розвиток соціальної, економічної та екологічної складових / Ю. Сапронов. – Режим доступу : <http://kharkivoda.gov.ua/>

133. Семенишин Х.М. Визначення поняття “сільські території”: соціально-економічний аспект / Х.М. Семенишин //Наук. вісн. Нац. ун-ту державної податкової служби України (економіка, право). - 2012. - № 4. - С. 28-32.

134. Сільське господарство України. Статистичний щорічник. – К. : Державна служба статистики України, 2005–2015.

135. Славов В. П. Економіко–енергетична система сталого розвитку сільських територій / В. П. Славов, О. В. Коваленко // Вісник аграрної науки. – 2007. – № 9. – С. 68–71.

136. Созінов О. Агросфера України у ХХІ столітті / О. Созінов // Вісник Національної академії наук України : зб. наук. праць. – 2001. – № 10. – С. 7-16. [Електронний ресурс]. – Доступний з http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vnanu_2001_10_3.pdf.

137. Соколенко С. І. Виробничі системи глобалізації: Мережі. Альянси. Партнерства. Кластери: Український контекст/ С. І. Соколенко. – К.: Логос, 2002. – 645 с.

138. Соколенко С.І. Кластери в глобальній економіці / С. І. Соколенко. – К.: Логос, 2004. – 848 с.

139. Сокольська Т. В. Екологічна безпека як складова сталого розвитку сільського господарства / Т. В. Сокольська // Економіка та управління АПК. – 2012. – Вип. 9. – С. 57–59.

140. Соціально–економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: національна доповідь / за ред. акад. НАН України Е.М. Лібанової, акад. НААН України М.А. Хвесика. – К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – 776 с.

141. Соціально–економічні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємництво і менеджмент) : моногр. / [Малік М.Й.. Кропивко М.Ф., Булавка О.Г. та ін.] ; за ред. М.Й. Маліка – К.: ННЦ ІАЕ. 2012. – 642 с.
142. Сталий розвиток територіальної громади: управлінський аспект : [монографія] // за ред. Ю. О. Куца, В. В. Мамонової. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ “Магістр”, 2008. – 335 с.
143. Статистичний щорічник Сумської області за 2016 рік / За ред. Л.І. Олехнович. — Головне управління статистики в Сумській області., 2017. – 481с.
144. Стратегія регіонального розвитку Сумської області на період до 2020 року. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://sm.gov.ua/images/docs/strategia/strat15-17.pdf>
145. Стратегія розвитку Сумського національного аграрного університету на 2015-2020 роки / Ухвалено вченою радою Сумського НАУ від 27 серпня 2015 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sau.sumy.ua/images/files/strategiya2015-2020.pdf>
146. Талавиря М. П. Організаційно-економічний механізм державної підтримки розвитку сільських територій : дис. ... д-ра екон. наук : спец. 08.00.03 “Економіка та управління національним господарством” /М. П. Талавиря; Національний університет біоресурсів та природокористування України. – К., 2011. – 458 с.
147. Талавиря М.П. Розвиток сільських територій на засадах сталості /М.П. Талавиря// Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка». – 2016. – № 1(47) . – Т.2. – С. 146-150.
148. Теорія, політика та практика сільського розвитку ; за ред. О.М. Бородіної. І.В. Прокопи. – К.: ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». 2010. – 376 с.
149. Термоса І. О. Вплив інтеграційних процесів в АПК на розвиток сільських територій / І. О. Термоса // Підприємництво, бухгалтерський облік та фінанси: національні особливості та світові тенденції: матер.

Всеукраїнської науково-практ. конференції (15-16 вересня 2017 р., м. Київ). – Київ: КЕНЦ, 2017. – С. 25-29.

150. Термоса І. О. Планування як фактор забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні / І. О. Термоса // Сучасні можливості забезпечення соціально-економічного розвитку країн: матер. Міжнародної науково-практ. конференції (16 вересня 2017 р., м. Ужгород). – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2017. – С. 38-42.

151. Термоса І. О. Регіональні кластери як структурні ланки сталого розвитку сільських територій / І. О. Термоса // Економічне зростання: стратегія, напрями і пріоритети: матер. Міжнародної науково-практ. конференції (22-23 вересня 2017 р., м. Запоріжжя). – Запоріжжя: Східноукраїнський інститут економіки та управління, 2017. – С. 80-84.

152. Термоса І. О. Розвиток сільських територій в сучасних умовах / І. О. Термоса // Перспективи розвитку національної економіки в умовах змін ринкового середовища: матер. Всеукраїнської науково-практ. конференції (11-12 серпня 2017 р., м. Одеса). – О. : ЦЕДР, 2017. – С.26-31.

153. Термоса І. О. Становлення економічних відносин на сільських територіях / І. О. Термоса // Наукові економічні дослідження: теорії та пропозиції: матер. IV Міжнародної науково-практ. конференції (24-25 березня 2017 р., м. Запоріжжя). – Запоріжжя: Східноукраїнський інститут економіки та управління, 2017. – С.165 –168.

154. Термоса І. О. Становлення підприємництва як одна із умов сталого розвитку сільських територій / І. О. Термоса // Моделювання та прогнозування соціально-економічного міжнародного співробітництва: матер. Міжнародної науково-практ. конференції (1–2 вересня 2017 р., м. Київ). – Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2017. – С. 33–36.

155. Термоса І. О. Аспекти планування розвитку сільських територій в умовах децентралізації в Україні / І. О. Термоса // Інтелект XXI. – 2017. – № 4. – С. 69-74

156. Термоса І. О. Аспекти сучасного розвитку сільських територій / І. О. Термоса // Вісник Херсонського державного університету. – 2017. – № 25. – С. 102-106

157. Термоса І. О. Кластеризація та її вплив на розвиток сільських територій/ І. О. Термоса // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2017. – № 19. – С.113-118

158. Термоса І. О. Кластерні формування як основа для сталого розвитку сільських територій/ І. О. Термоса // Вісник Одеського національного університету. Економіка. – 2017. – № 5(58). – С. 75-80

159. Термоса І. О. Розвиток підприємництва як передумова сталого розвитку сільських територій / І. О. Термоса // Проблеми системного підходу в економіці. – 2017. – № 4(60). – С. 187-192

160. Термоса І. О. Сутність сталого розвитку та його особливості в контексті сільських територій / І. О. Термоса // Причорноморські економічні студії. – 2017. – № 19. – С. 33-38.

161. Термоса І.О. Використання інноваційних технологій ведення землеробства суб'єктами аграрного бізнесу / І.О. Термоса // Розвиток аграрного бізнесу в Україні. За ред. проф. Брюховецького І.М. – Суми: Сумський національний аграрний університет, 2016. – С. 272–283.

162. Термоса І.О. Сучасний стан агропромислового сектору України / І.О. Термоса // Організаційно-економічні аспекти сталого розвитку агропромислового комплексу та сільських територій. За ред. Брюховецького І.М., Жмайлова В.М., Маслака О.М. – Суми: Сумський національний аграрний університет, 2015. – С. 22–38.

163. Термоса І.О. Сучасний стан соціально-економічного розвитку Сумської області серед регіонів одного типу / І.О. Термоса // Організаційно-економічні аспекти сталого розвитку агропромислового комплексу та сільських територій. За ред. Брюховецького І.М., Жмайлова В.М., Маслака О.М. – Суми: Сумський національний аграрний університет, 2015. – С. 38–54.

164. Термоса І.О. Характерні риси моделі сталого розвитку / І.О. Термоса // Організаційно-економічні аспекти сталого розвитку агропромислового комплексу та сільських територій. За ред. Брюховецького І.М., Жмайлова В.М., Маслака О.М. – Суми: Сумський національний аграрний університет, 2015. – С. 65–70.

165. Ткаченко В.Г. Кластеры в системе аграрного производства: сущность и значение в реализации инновационной политики государства / В.Г. Ткаченко, В.І. Богачов // Вісник економічної науки України. – 2011. – № 2. – С. 182–189.

166. Торгачев Д.Н. Управление инновационным развитием социальной сферы региона на основе кластерного подхода / Д.Н. Торгачев // Вестник Алтайской академии экономики и права. - 2012. - № 4 (27). - С. 23-25.

167. Трегобчук В.М. Актуальні проблеми сталого розвитку сільських територій / В.М. Трегобчук // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: Сьомі річні збори Всеукраїнського конг. вчен. економістів-аграрників, Київ, 9-10 лист. 2005 р. – С. 69–76.

168. Туристична діяльність в Україні у 2013 році. Стат. бюл. [Електронний ресурс] - www.ukrstat.gov.ua.

169. Удосконалення системи управління земельними ресурсами аграрних підприємств в умовах глобалізації : монографія / Зось-Кіор М. В. – Полтава: ПолтНТУ, 2015. – 333 с.

170. Українські кластери [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://ucluster.org>.

171. Уркевич В. Ю. Про категорію «сталий розвиток сільських територій» / В. Ю. Уркевич // Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природо ресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики : матер. Міжнародної науково-практ. конференції (21–22 травня 2010 р., м. Біла Церква). – Біла Церква : БНАУ, 2010. – С. 24–26.

172. Установи Національної академії аграрних наук України. 2016 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/webnavigator/national_sciences_agro

173. Фуруботн Э.Г. Институты и экономическая теория: Достижения новой институциональной экономической теории / Э.Г. Фуруботн. Р. Рихтер – С.Пб. : ИД Санкт–Петербур. гос. ун–та, 2005. – 702 с.

174. Харчук С. А. Соціально_економічний розвиток сільських територій: проблеми та шляхи вирішення / С. А. Харчук // Інвестиції: практика та досвід. – 2015. –№ 12. – С. 20–23.

175. Цілі сталого розвитку 2016-2030 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku>

176. Ціхановська О.М. Кластеризація як новий методичний механізм розвитку сільських територій / О.М. Ціхановська // Економіка АПК. – 2007. – № 5. – С. 153–155.

177. Чаянов А.В. Краткий курс кооперации / Чаянов А. В. – М.: Кооперативное издательство, 1925. – 77 с.

178. Чи буде використано шанс на запровадження в Україні європейських засад сільського розвитку? / О. Бородіна, І. Прокопа //Дзеркало тижня. - 2015. -№ 23.

179. Чуприна Н.М. Формування кластерів як інструмент підвищення конкурентоспроможності промислових підприємств / Н.М. Чуприна // Вісник Хмельницького національного університету. – Хмельницький, 2013. – № 3. Т.3. – С. 95–98.

180. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії: Підручник. — Львів: ЛНУ, 2003. — С. 186.

181. Шаповал П.Д. Сільськогосподарський регіон у системі управління розвитком економіки / П.Д. Шаповал // Вісник УАДУ при Президентіві України. – 2002. – № 4. – С. 72–76.

182. Шкурін Г.Т. Кластерний принцип соціально–економічних відносин у підвищенні рівня життя сільського населення / Г.Т. Шкурін // Економіка АПК. – 2008. – № 2. – С. 124–129. – 331 с.
183. Юрчишин В. В. Сільський розвиток: основи методології та організації /В. Юрчишин, О. Онищенко // Економіка України. – 2006. – № 10. – С. 122–128.
184. Юрчишин В.В. Сільські території як системо утворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки // Економіка АПК : Міжнар. наук.-виробн. журнал. – 2005. – № 3. – С. 3-10.
185. Якуба К. І. Трудовий потенціал сільських територій / К. І. Якуба // Вісник аграрної науки. – 2007.– № 6. – С. 72–75.
186. A typology of rural areas in Europe [Electronic resource] / European Commission – Mode of access. [Electronic resource]. – Mode of access http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Urban-rural_typology.
187. Berkeley Hill, David Campbell. The new rural economy: change, dynamism and government policy. – Institute of Economic Affairs. 2005. – 255 p.
188. Charlie Karlsson, Borje Johansson, Roger Stough. Entrepreneurship, Social Capital and Governance: Directions for the Sustainable Development and Competitiveness of Regions. – Edward Elgar Publishing. 2012. – 411 p.
189. Charlotta Hedberg, Renato Miguel do Canno. Translocal Ruralism: Mobility and Connectivity in European Rural Spaces. – Springer Science & Business Media. 2011. – 224 p.
190. Copeland L. Keeping Farm in Family requires strategy / L. Copeland [Electronic resource]. – Access mode: <http://usatoday30.usatoday.com/money/smary/2012-06-28/keeping-farms-in-the-family/56117782/1>
191. Dantyl Felsensteir. Public Investment and Regional Economic Development. - Edward Elgar Publishing. 2001. -271 p.
192. David Smallbone, Hans Landstrom, Dylan Jones–Evans. Entrepreneurship and Growth in Local, Regional and National Economies: Frontiers in European Entrepreneurship. – Edward Elgar Publishing. 2009. – 384 p.

193. Europe's Rural Futures -The Nature of Rural Development H: Rural Development in an Enlarging European Union1' J. Dwyer, D. Baldock. G. Beaufoy. H. Bennett. P. Lowe and N. Ward. - Land Use Policy Groop and WWF Europe, Institute for European Enviromental Policy. 2003. — 135 p.

194. Gálvez-Nogales E. Agro-based clusters in developing countries: staying competitive in a globalized economy. – FAO, Rome, 2010. – 106 p.

195. Gry Âgnete Alsos, S. Carter, E. Ljunggren. The Handbook of Research on Entrepreneurship in Agriculture and Rural Development. – Edward Elgar Publishing. 2011. – 336 p.

196. Hans Landstrom. Entrepreneurship. Competitiveness and Local Development: Frontiers in European Entrepreneur–ship Research. – Edward Elgar Publishing. 2007. – 296 p.

197. Harold Brookfield, Helen Parsons. Family Farnis: Survival and Prospect: A World–Wide Analysis. – Routledge, 2007 p. – 272 p.

198. Henri L. F. de Groot, Peter Nijkamp, Roger Stough. Entrepreneurship and Regional Economic Development: A Spatial Perspective. – Edward Elgar Publishing. 2004. – 352 p.

199. Hernesniemi H. Advantage Finland: The future of Finnish industries / H. Hernesniemi, M. Lammi, P. Yia-Antilla. - Helsinki, 1995.

200. Innovation Clusters in Europe: A statistical analysis and overview of current policy support [Электронный ресурс]. – DG Enterprise and Industry, 2008. – Режим доступа : http://www.central2013.eu/fileadmin/user_upload/Downloads/Tools_Resources/Cluster.pdf

201. Irshad H. Clusters – A key to Rural Prosperity [Электронный ресурс] / H. Irshad. – Rural Development Division: Alberta, 2009. – Режим доступа : [http://www1.agric.gov.ab.ca/\\$department/deptdocs.nsf/all/csi12897/\\$FILE/Clusters-%20A-key-to-Rural-Prosperity.pdf](http://www1.agric.gov.ab.ca/$department/deptdocs.nsf/all/csi12897/$FILE/Clusters-%20A-key-to-Rural-Prosperity.pdf)

202. Kumar D. Entrepreneurship in Agriculture. – Satish Serial Publishing House, 2015. – 436 p.

203. Labrianidis, Lois (2006) 'Fostering entrepreneurship as a means to overcome barriers to development of rural peripheral areas in Europe'. *European Planning Studies*, 14:1, 3 – 5.

204. Looijen A. European Agricultural Clusters: how can European Agricultural Clusters be measured and identified? / A. Looijen, W. Heijman // *Economics of Agriculture*. – 2013. – № 2. – P. 337–353.

205. Malcolm Moseley. *Rural Development: Principles and Practice*. – SAGE. 2003. – 240 p.

206. McEhvey, G. (2006). Farmers as entrepreneurs: Developing competitive skills. *Journal of Developmental Entrepreneurship*. 11(3), 187-206 p..

207. *New Approaches to Rural Policy Lessons from Around the World*. – OECD Publishing. 2005. – 104 p.

208. Obadic A. The Analysis Of Regional Cluster Development In Europe And Croatia [Электронный ресурс] / A. Obadic, N. Kurnoga Zivadinovic // *ERSA conference papers*. – ersa11p1708. – European Regional Science Association, 2011. – Режим доступа
<http://www.sre.wu.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa11/e110830aFinal01708.pdf>

209. Paul Cloke. *Key Settlements in Rural Areas*. - Routledge. 2013. - 274 p.

210. Robert Chambers. *Rural Development: Putting the last first*. - Routledge. 2014. - 256 p.

211. Robert John Stimson, Roger Stough, Maria Salazar. *Leadership and Institutions in Regional Endogenous Development*. – Edward Elgar Publishing. 2009. – 151 p.

212. Ruth McAra. *Rural Development Theory and Practice*. – Routledge. 2009. – 174 p.

213. Sameeksha Desai, Peter Nijkamp, Roger R. Stough. *New Directions in Regional Economic Development: The Role of Entrepreneurship Theory and Methods, Practice and Policy*. - Edward Elgar Publishing. 2011 - 384 p.

214. Scott Andrew Shane. *A General Theory of Entrepreneurship: The Individual–opportunity Nexus*. – Edward Elgar Publishing. 2000. – 327.

215. Susan Marlow, Colette Henry, GerardMcElwee. Exploring Rural Enterprises: New Perspectives on Research. Policy & Practice. – Emerald Group Publishing, 2014 p. – 280 p.

216. The future of Europe's rural periphery, the role of Entrepreneurship in responding to employment problems and social marginalization / EU Research on social sciences and humanities. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities 2007. – 322 p.

217. The Future of Rural Policy from Sectoral to Place-Based Policies in Rural Areas. – OECD Publishing, 2003. – 252 p.

218. The Nature Of Rural Development: Towards A Sustainable Integrated Rural Policy In Europe. David Baldock. Janet Dwyer, Philip Lowe, Jan-Erik Petersen and Neil Ward. – EEP, 2001. – 52 p.

219. The UNIDO Approach to Cluster Development: Key Principles and Project Experiences for Inclusive Growth [Электронный ресурс]. – UNIDO, 2013. – Режим доступа:

www.unido.org/fileadmin/user_media_upgrade/What_we_do/Topics/Business__investment_and_technology_services/CUP/UNIDOs_CLUSTER_APPROACH.PDF

220. Thermosa I. The ways of forming the sustainable development of rural areas of Ukraine/ I. Thermosa // Economics, Management and Sustainability, (2017). 2(1), 60-66.

221. Thomas D. Rowley. Rural Development Research: A Foundation for Policy. – Greenwood Publishing Group, 1996. – 248 p.

ДОДАТКИ

**Сутність та зміст категорії «сільська територія» за визначеннями
вітчизняних та закордонних науковців**

Автор	Поняття	Рік	Визначення
Р. Морилл [3]	«територія»	1970	Концепція територіальної організації суспільства. Потреба організації навколишнього простору пронизує життєдіяльність людини на всіх рівнях суспільного буття. Людина якимось чином функціонально організовує той простір, у якому протікає її життєдіяльність (житло, місто).
Географический энциклопедический словарь [18, с. 273]	«сільська місцевість»	1988	населені території країн та регіонів, що знаходяться поза межами міських поселень, з їх природними та перетвореними людиною (антропогенними) ландшафтами, населенням та населеними пунктами.
В. О. Ключевський [2]	«сільський, село»	1989	«Село» означає власне рільня, а вже потім рільницьке поселення. Населення цих поселень займалося переважно рільництвом, цим воно відрізнялося від міського.
О. Созінов [22]	«агросфера»	2001	«...домінують культурні рослини, свійські тварини, оброблені ґрунти і пов'язані з ними організми (бур'яни, комахи, гриби, мікроорганізми, віруси, тваринний світ тощо). До складу агросфери входять також луки, пасовиська, сільські поселення, всі типи агроландшафтів, агробіоценозів і агроєкосистем». Агросфера водночас є категорією природничою (завдяки енергії Сонця та інших природних ресурсів) та соціальною (створена та підтримується діяльністю людини), і займає близько 70 % від загальної території України (зокрема близько 10 % зайнято орними землями, а решту – природними кормовими угіддями).
П.Д. Шаповал [28, с. 73]	«сільська територія»	2002	історично сформована поселенська структура, що об'єднує у своїх межах сукупність сіл, селищ, хуторів, які перебувають під юрисдикцією сільських (селищних) рад.
Я. Б. Олійник [19, с. 70]	«сільська місцевість»	2003	сукупність людей, територій та інших ресурсів суспільного ландшафту і малих населених пунктів за межами

			безпосередньої сфери економічної діяльності великих міських центрів.
С. І. Мельник [5]	«сільська територія»	2004	історично сформований елемент поселенської мережі, що поєднує організаційну й функціональну сукупність селищ, сіл, хуторів, односімейних та інших жилих утворень, які знаходяться під юрисдикцією сільських (селищних) рад.
ЗУ «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність»	«сільська місцевість»	№ 1807–IV від 17 червня 2004 р.	територія, що знаходиться за межами міст і є переважно зонами сільськогосподарського виробництва та сільської забудови.
В.В. Юрчишин [23, с. 4, 6-7]	«сільські території»	2005	Сільська територія являє собою складну і багатофункціональну природну, соціально-економічну та виробничо-господарську структуру.
В.М. Трегобчук [26, с. 70]	«сільські території»	2005	сільська місцевість конкретних частин країни, а саме природно-економічних, адміністративно-територіальних утворень та ін. Важливим аспектом існування сільських територій є те, що вони є ресурсною базою для сільського господарства, розвиваються у тісному зв'язку, але кожний – своїм шляхом.
О. Павлов [8, с. 17]	«сільські території»	2006	гетерогенне, поліфункціональне утворення з населенням як системоутворювальним елементом.
В. Баутін та В. Козлов	«сільська територія»	2006	земний простір за межами урбанізованих територій, населений людьми, що характеризується спільністю ознак (природних, історичних, тощо).
В. Славов і О. Коваленко [9, с. 17]	«сільська територія»	2007	регіонально-територіальне утворення зі специфічними природно-кліматичними, соціально-економічними умовами, де економічно і екологічно збалансовані та енергетично взаємопов'язані різні ресурси (природні, трудові, матеріальні, енергетичні, інформаційні, фінансові тощо) з метою створення сукупного суспільного продукту конкретної території та повноцінного життєвого середовища для сучасного і майбутніх поколінь.
І. Прокопа [6, с. 50-51]	«сільські території»	2007	позначення сільської місцевості конкретних частин країни, а саме природно-економічних, адміністративно-територіальних

			утворень та ін. При цьому, важливим аспектом існування сільських територій є те, що вони є ресурсною базою для сільського господарства, розвиваються у тісному зв'язку, але кожна своїм шляхом.
К. Якуба [10, с. 74]	«сільські території»	2007	територіально-просторове розміщення сукупного ресурсного потенціалу сільських населених пунктів. Під сільськими населеними пунктами розуміють адміністративно-територіальні одиниці незалежно від їх розміру (хутір, село, сільська рада, район тощо) з наявним населенням, природно-економічним і соціальним потенціалом та відповідними органами управління соціально-економічним розвитком цих населених пунктів.
А. Лісовий [11, с. 36].	«сільські території»	2007	одна з найважливіших частин народногосподарського комплексу країни, що включає обжиту місцевість поза територією міст з її умовами та ресурсами, сільським населенням і різноманітними основними фондами на цих територіях.
М. Малік [12, с. 53].	«сільська територія»	2008	історично сформована в історично визначених межах система сукупність, що поєднує в собі організаційно-територіальну (село, район) і територіально-функціональну приналежність (виробництво, переробка, реалізація) сільськогосподарської продукції.
І. В. Гончаренко [13, с. 204].	«сільські території»	2008	цілісні системи зі своїми структурою, функціями, зв'язками із зовнішнім середовищем, історією, культурою, умовами життя населення, яка характеризується великою кількістю взаємопов'язаних підсистем різних типів з локальними цілями, багатоконтурністю управління.
П.Т. Саблук [25, с. 21].	«сільська територія»	2008	складна багатофункціональна природна, соціально-економічна й виробничо-господарська система з властивими їй кількісними, структурними, природними та іншими характеристиками.
Л. Лисенко [14, с. 14].	«сільська територія»	2009	територіальна одиниця самоуправління, що діє в рамках закону, заснована на власному історичному досвіді, традиціях, специфіці господарювання, яка об'єднує навколо себе територіальну

			громаду з метою управління суспільним життям, вирішення спільними зусиллями проблем і сприяння розвитку відповідної території.
В. Уркевич [15, с. 25]	«сільські території»	2010	території, що знаходиться поза межами міст та до яких входять як сільські населені пункти, так і переважно зони сільськогосподарського виробництва та сільської забудови.
В.М. Єрмоленко [27, с. 25]	«сільська територія»	2010	просторово-географічне середовище проживання і виробничої діяльності населення, яке у переважній більшості займається сільськогосподарським виробництвом і організоване переважно у межах окремого сільського населеного пункту з територіальним органом управління на рівні сільської ради, а також – середовище розміщення виробничих і рекреаційних ресурсів, необхідним для забезпечення життєдіяльності.
М. Талавіря [17, с. 10].	«сільська територія»	2011	складна і багатофункціональна природна, соціально-економічна та виробничо-господарська структура, що характеризується сукупністю притаманних їй особливостей: площею земельних угідь, на яких вона розміщена, чисельністю проживаючих і зайнятих у виробництві чи обслуговуванні людей, обсягами і структурою виробництва та розвитком соціальної й виробничої інфраструктури сільської місцевості.
В.Д. Залізко [20, с. 196].	«сільська місцевість»	2011	земля, водні, лісові та інші природні ресурси, що зосереджені в околі хуторів, сіл та селищ, в яких проживає населення.
Саблук П.Т., Кропивко М.Ф., Булавка О.Г. [30]	«сільська територія»	2011	історично сформовану в законодавчо визначених межах сукупність, яка поєднує адміністративно-територіальну (села, сільські поселення, сільські ради) та територіально-функціональну (сільськогосподарське виробництво, переробка продукції тощо) приналежність до створення відповідних умов праці і проживання населення та забезпечення продовольчої безпеки країни.
Семенишин Х.М.	«сільські	2012	обжита місцевість поза територією міст

[31, с. 30]	території»		з її природними ресурсами, основними засобами, соціально-культурно-побутовими умовами та населенням, що здійснює соціальні, виробничі й екологічні функції.
О. Павлов [24]	«сільські території»	2013	гетерогенна багаторівнева система, є місцем життєдіяльності сільського населення.
В.Г. Прушківський, В.І. Колесников [21, с. 128, 130]	«сільська територія»	2014	просторова біоеколого-соціально-економічна система, яка знаходиться поза урбанізованими центрами, зі специфічним природно-екологічним, соціальним, економічним та інституціональним середовищем і населенням, які на ній функціонують і проявляють свій потенціал з метою задоволення індивідуальних та суспільних потреб».
А.Ю. Гоцелюк [29, с. 177]	«сільські території»	2014	просторова земельна цілісність з певними ресурсами (земельними, водними, лісовими, повітряними) та з сільською поселенською мережею, жителі якої постійно проживають у межах сільських поселень і здійснюють як сільськогосподарське, так і несільськогосподарське виробництво та займаються необхідною для існування села господарською та управлінською діяльністю.

Анкета

щодо можливості започаткування в майбутньому власної справи /бізнесу/

1. Якою я бачу власну перспективу у працевлаштуванні після закінчення ВУЗу:

- робота за фахом на фінансуванні із бюджету (держслужба)
- робота за фахом на будь-якій посаді на будь-якому підприємстві
- відкриття власної справи (бізнесу)

2. Чи є моя освіта /мої знання/ повною та достатньою для отримання посади за фахом? – так / – ні

_____ /власна думка/

3. Чи достатньо знань я маю, щоб започаткувати власну справу ?

– так / – ні

_____ /власна думка/

4. Чому /основна мета/ люди займаються бізнесом?

_____
 _____ /власна думка/

5. Чому люди **НЕ** займаються бізнесом?

_____
 _____ /власна думка/

6. Основні *перепони*, на мою думку, які мені заважають /заважатимуть/ при започаткуванні власної справи /бізнесу/

_____
 _____ /власна думка/

7. Чи є потрібним для мене знання методики розробки бізнес-плану?

– так / – ні

_____
 _____ /власна думка/

8. Чи потрібна така дисципліна, як бізнес-планування в навчальному процесі?

– так / – ні

_____
 _____
 _____/власна думка/

9. Чи доцільно було б більш детальніше зупинитися на тих дисциплінах, які націлені на вивчення підприємницької діяльності:

– так / – ні

10. Чи планую я в майбутньому займатися бізнесом?

_____
 _____/власна думка/

11. Чи потрібен для мене такий інформаційний ресурс, де б я міг отримати допомогу при започаткуванні власної справи після закінчення ВУЗу?

_____
 _____/власна думка/

12. Особисті побажання щодо викладення курсу «Сільськогосподарська кооперація» /розробка бізнес-плану для власного бізнесу/

_____
 _____
 _____/власна думка/

Дата _____

Студент _____ /П.І.Б./ _____ курс

Факультет _____ № тел. _____

Дауко Оксана

Анкета

щодо можливості започаткування в майбутньому власної справи /бізнесу/

1. Якою я бачу власну перспективу у працевлаштуванні після закінчення ВУЗу:
  - робота за фахом на фінансуванні із бюджету (держслужба)
  - робота за фахом на будь-якій посаді на будь-якому підприємстві
  - відкриття власної справи (бізнесу)
2. Чи є моя освіта /мої знання/ повною та достатньою для отримання посади за фахом? – так / – ні
не вистачає практичних навичок
 _____ /власна думка/
3. Чи достатньо знань я маю, щоб започаткувати власну справу ?
 – так / – ні
 _____ /власна думка/
4. Чому /основна мета/ люди займаються бізнесом?
Маять бажання працювати вдома, мають інформаційну машину
 _____ /власна думка/
5. Чому люди НЕ займаються бізнесом?
Не вистачає знань, щоб його почати, а також бажання, щоб справу у певній
 _____ /власна думка/
6. Основні перепони, на мою думку, які мені заважають /заважатимуть/ при започаткуванні власної справи /бізнесу/
Основними перепонами є обсягні зусилля до самого бізнесу виході податки, можливість не вступити з сферами яка буде започаткована; мали банкрути
 _____ /власна думка/
7. Чи є потрібним для мене знання методики розробки бізнес-плану?
 – так / – ні
Не хочу бажання займатись бізнесом,
 _____ /власна думка/

8. Чи потрібна така дисципліна, як бізнес-планування в навчальному процесі?

– так / – ні

Оскільки є корисною для людей, які бажають вступити в власний бізнес, проте детальніше б було проводити її на 1-2 курсах, на свою думку. /власна думка/

9. Чи доцільно було б більш детальніше зупинитися на тих дисциплінах, які націлені на вивчення підприємницької діяльності:

– так / – ні

10. Чи планую я в майбутньому займатися бізнесом?

Ні

/власна думка/

11. Чи потрібен для мене такий інформаційний ресурс, де б я міг отримати допомогу при започаткуванні власної справи після закінчення ВУЗу?

Не дуже частої потреби.

/власна думка/

12. Особисті побажання щодо викладення курсу «Сільськогосподарська кооперація» /розробка бізнес-плану для власного бізнесу/

Було б добре якщо ми розробили свій бізнес-план на парі, експертів прийняти бачити не зрозумілий, або якщо б була якась методика розробки

/власна думка/

Дата 30.11.2015

Студент Давыд Оксана Іванівна П.І.Б./ 4 курс

Факультет аграрно-економіки та природознавства № тел. 095 630-1371

Анкета

щодо можливості започаткування в майбутньому власної справи /бізнесу/

1. Якою я бачу власну перспективу у працевлаштуванні після закінчення ВУЗу:

- робота за фахом на фінансуванні із бюджету (держслужба)
- робота за фахом на будь-якій посаді на будь-якому підприємстві
- відкриття власної справи (бізнесу)

2. Чи є моя освіта /мої знання/ повною та достатньою для отримання посади за

фахом? – так / – ні

Мої знання, фах, в університеті лише поверхнев.
Все одно прийдеться отримувати практичний знання /власна думка/

3. Чи достатньо знань я маю, щоб започаткувати власну справу ?

 – так / – ні

Знань може вистачити, але я маю сумніви щодо
потрібності моїх знань як спеціаліста з практики /власна думка/

4. Чому /основна мета/ люди займаються бізнесом?

Займаються тим, на чому знаються. Також підприємство працює сам на себе, залучає гроші на отримання гарних прибутків. /власна думка/

5. Чому люди НЕ займаються бізнесом?

Малі впевненості в собі, велика відповідальність, відсутність бажання самореалізуватися /власна думка/

6. Основні перепони, на мою думку, які мені заважають /заважатимуть/ при започаткуванні власної справи /бізнесу/

Знайти необхідний капітал для початку справи. /власна думка/

7. Чи є потрібним для мене знання методики розробки бізнес-плану?

 – так / – ні

Так, адже необхідний підрахунок повинен
розрахувати затрати на початок своєї діяльності
та знати, за скільки витрат повернувся /власна думка/

8. Чи потрібна така дисципліна, як бізнес-планування в навчальному процесі?

– так / – ні

Студенту потрібно навчатися, що все не так само, щоб він вирішив, що він буде робити після ВУЗу. Займенше потрібне навчання. /власна думка/

9. Чи доцільно було б більш детально зупинитися на тих дисциплінах, які націлені на вивчення підприємницької діяльності:

– так / – ні

10. Чи планую я в майбутньому займатися бізнесом?

Менше, бо зарплати менше, також і маю бажання працювати на собі спеціальність педагога. /власна думка/

11. Чи потрібен для мене такий інформаційний ресурс, де б я міг отримати допомогу при започаткуванні власної справи після закінчення ВУЗу?

Так бо не кожен студент має ВУЗу знає і того підати. /власна думка/

12. Особисті побажання щодо викладення курсу «Сільськогосподарська кооперація» /розробка бізнес-плану для власного бізнесу/

Вивчення цієї дисципліни повинно бути робоче, розкрито для хорошої орієнтації в своїй справі. /власна думка/

Дата 24.11.2015.

Студент Ващенко Євген Євгенович П.І.Б./ 4 курс

Факультет Інженерний № тел. 0957962711

**Кількість адміністративно-територіальних одиниць
по міськрадах і районах**

(на 1 січня 2017 р.; одиниць)

	Райони	Об'єднані територіальні громади	Міста		Райони у містах	Селища міського типу	Сільські населені пункти
			усього	у тому числі обласного значення			
По області	18	15	15	7	2	20	1455
Сумська міськрада	–	–	1	1	2	–	6
Глухівська міськрада	–	–	1	1	–	–	1
Конотопська міськрада	–	–	1	1	–	–	3
Лебединська міськрада	–	–	1	1	–	–	3
Охтирська міськрада	–	–	1	1	–	–	4
Роменська міськрада	–	–	1	1	–	–	2
м.Шостка	–	–	1	1	–	–	–
райони							
Білопільський	1	2	2	–	–	2	122
Буринський	1	–	1	–	–	–	60
Великописарівський	1	1	–	–	–	2	38
Глухівський	1	2	–	–	–	2	81
Конотопський	1	–	–	–	–	1	82
Краснопільський	1	1	–	–	–	2	56
Кролевецький	1	–	1	–	–	–	73
Лебединський	1	–	–	–	–	–	129
Липоводолинський	1	–	–	–	–	1	67
Недригайлівський	1	1	–	–	–	2	93
Охтирський	1	1	–	–	–	1	91
Путивльський	1	–	1	–	–	–	92
Роменський	1	–	–	–	–	–	127
Середино-Будський	1	1	1	–	–	1	61
Сумський	1	4	–	–	–	3	123
Тростянецький	1	1	1	–	–	–	47
Шосткинський	1	–	–	–	–	1	36
Ямпільський	1	1	1	–	–	2	58

Джерело: побудовано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

Кількість юридичних осіб за видами економічної діяльності

	2017
Усього юридичних осіб	21790
у тому числі	
сільське, лісове та рибне господарство	1482
добувна промисловість і розроблення кар'єрів	24
переробна промисловість	1090
постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	46
водопостачання; каналізація, поводження з відходами	170
Будівництво	776
оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	2534
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	306
тимчасове розміщування й організація харчування	141
інформація та телекомунікації	275
фінансова та страхова діяльність	46
операції з нерухомим майном	692
професійна, наукова та технічна діяльність	637
діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	895
державне управління й оборона, обов'язкове соціальне страхування	1405
Освіта	1024
охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	459
мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	173
надання інших видів послуг	2975

Джерело: побудовано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

Додаток Є

Напрями роботи структурних підрозділів НААН України

Відділення	Задачі
Аграрної економіки і продовольства	<ul style="list-style-type: none"> • Наукове забезпечення інвестиційної привабливості та зростання зовнішньоекономічної активності аграрного сектору в умовах інтеграції України до Європейського Союзу; • Науковий супровід завершення земельної реформи і формування інституцій та інфраструктури ринкових земельних відносин; • Організаційні та економічні засади побудови національної системи фінансово-кредитного забезпечення аграрного виробництва; • Наукове забезпечення розвитку аграрного ринку та базових галузей сільського господарства; • Розробка стратегії розвитку сільських територій; • Розробка концептуальних положень розвитку продовольчого ринку та базових галузей харчової промисловості; • Розробка законодавчих актів та нормативно-технічної документації в галузі харчової промисловості; • Забезпечення формування продовольчої складової споживчого кошику населення завдяки збалансованому розвитку підгалузей харчової промисловості (на основі галузевих програм).
Ветеринарної медицини	<ul style="list-style-type: none"> • Формування концептуальних і програмних засад, а також державної політики щодо профілактики та ліквідації особливо небезпечних захворювань тварин і забезпечення недопущення заносу їх збудників на територію України. • Налагодження і впровадження у виробництво нових діагностикумів, біологічних, хіміотерапевтичних ветеринарних препаратів для діагностики, профілактики та лікування захворювань тварин, постійний контроль їх якості та ефективності. • Інші
Землеробства, меліорації та механізації	<ul style="list-style-type: none"> • Визначання основних напрямів наукових досліджень з актуальних питань землеробства та механізації сільськогосподарського виробництва та разом з науковими установами формування програм наукових досліджень. • Організація розробляння планів науково-дослідних робіт, їх науково-методичне забезпечення та своєчасне виконання основних завдань програм наукових досліджень. • Інші
Зоотехнії	<ul style="list-style-type: none"> • формування галузевої політики, розроблення комплексних програм розвитку галузі тваринництва та її підгалузей з метою забезпечення національної продовольчої безпеки, підвищення конкурентоспроможності вітчизняних породних ресурсів шляхом їх селекційно-генетичного вдосконалення, збереження біологічного різноманіття тваринництва України; • визначання пріоритетних напрямів наукових досліджень з актуальних проблем тваринництва, формування програм наукових

	<p>досліджень;</p> <ul style="list-style-type: none"> • організація і забезпечення підготовки та атестації наукових кадрів вищої кваліфікації; • інші
Наукового забезпечення інноваційного розвитку	<ul style="list-style-type: none"> • Формування концептуальних засад інноваційно-інвестиційного розвитку НААН. • Формування методології інноваційних перетворень в системі аграрної науки. • Розробка наукових засад та організація створення трансферно-технологічної підприємницької інфраструктури. • Інші
Рослинництва	<ul style="list-style-type: none"> • координаційно-методичне керівництво науково-дослідною діяльністю наукових установ та їх структурних підрозділів у виконанні тематики наукових досліджень; • організація і забезпечення проведення державної атестації наукових установ відповідного профілю; • інші

Джерело: розроблено автором на основі джерел [184]

Питома вага Сумської області в економіці України, %

	роки								
	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Основні макроекономічні показники									
Випуск товарів і послуг	...	...	1,7	1,8	1,7	1,8	1,9	2,0	...
Валовий регіональний продукт	...	...	1,7	1,8	1,7	1,8	1,9	2,1	...
Сільське господарство (усі категорії господарств)									
Валова продукція сільського господарства (у постійних цінах 2010 р.)	4,0	3,3	3,0	3,4	3,7	3,7	4,1	4,1	4,0
рослинництва	3,6	2,9	3,0	3,6	4,1	4,2	4,6	4,6	4,4
тваринництва	4,5	4,0	2,8	2,7	2,8	2,7	2,8	2,9	3,0
Виробництво основних сільськогосподарських культур									
Зернові та зернобобові культури	4,0	2,9	3,4	4,4	5,8	5,7	6,2	6,2	5,8
Цукрові буряки (фабричні)	5,9	4,2	2,4	4,4	3,2	0,3	0,5	0,7	0,6
Соняшник	1,2	0,6	1,9	2,7	3,5	3,8	4,2	4,2	3,6
Картопля	4,7	4,7	5,2	4,8	4,9	4,9	5,6	5,1	4,9
Овочі	2,4	1,9	1,9	1,9	1,8	1,9	2,0	2,1	2,1
Плоди та ягоди	0,3	0,5	0,8	0,8	0,7	0,7	0,8	0,8	0,8
Виробництво основних продуктів тваринництва									
М'яса (реалізація в живій вазі)	4,1	3,9	2,2	2,1	2,0	2,0	2,1	2,0	2,1
Молока	3,8	3,6	3,8	3,8	3,8	3,7	3,8	3,9	4,0
Яєць	3,2	2,8	1,6	1,8	2,0	2,2	2,3	2,5	2,7

Джерело: побудовано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

**Рівень рентабельності виробництва за організаційно-правовими
формами сільськогосподарських підприємств, %**

	Господарські товариства		Приватні підприємства (включаючи фермерські)		Виробничі кооперативи		Державні підприємства	
	2015 р.	2016 р.	2015 р.	2016 р.	2015 р.	2016 р.	2015 р.	2016 р.
Продукція сільського господарства	45,7	38,7	66,8	49,6	25,2	70,0	17,1	16,4
Продукція рослинництва	51,8	45,6	70,7	52,7	30,6	47,5	23,7	25,1
Культури зернові та зернобобові	48,1	38,5	70,0	43,2	30,8	34,1	53,9	25,9
Буряк цукровий фабричний	17,5	-7,7	44,4	51,9	-	-	28,7	2,4
Соняшник	76,6	57,3	89,7	63,1	32,1	76,1	11,2	19,3
Картопля	39,1	6,6	50,0	-25,0	-13,3	-	10,0	78,6
Культури овочеві відкритого ґрунту	206,7	18,6	109,5	-	-13,0	-	128,6	89,7
Культури плодіві	10,2	22,1	41,7	-29,1	-	-	-	-
Продукція тваринництва	4,2	-1,7	7,0	11,4	21,1	80,3	-5,6	-7,7
Велика рогата худоба на м'ясо	-10,0	-23,3	1,0	-8,5	-31,7	-44,8	-38,8	-43,4
Свині на м'ясо	11,1	-5,5	-14,3	-12,5	-30,2	-54,0	-16,4	-36,5
Вівці на м'ясо	-29,1	-36,4	14,2	-60,8	-	-	-	-
Птиця на м'ясо	1,9	-50,3	-	363,8	-	-	-	-
Молоко	11,8	14,8	10,4	18,7	28,2	126,6	13,9	16,5
Яйця курячі	1,1	-6,8	-	-	-	-	-	-
Вовна	-23,9	20,6	78,5	167,9	-	-	-	-

Джерело: розраховано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

Реалізація продукції сільського господарства сільськогосподарськими підприємствами, тис. т.

Культури	Роки					
	2005	2010	2014	2015	2016	2016
						до 2005
						+/-
Культури зернові та зернобобові	657,7	1009,6	2452,5	3083,5	2101,2	1443,5
у тому числі						
пшениця	293,5	413,6	666,1	745,0	682,8	389,3
жито	40,2	50,3	31,8	25,4	10,1	-30,1
кукурудза на зерно	58,5	316,6	1577,2	2149,4	1280,6	1222,1
ячмінь	195,7	146,3	123,7	99,1	82,6	-113,1
овес	31,7	40,6	14,8	19,7	12,2	-19,5
просо	2,4	6,0	3,3	5,7	2,1	-0,3
гречка	10,9	16,4	20,7	20,3	9,9	-1
зернобобові	16,2	15,7	13,1	16,4	13,6	-2,6
Культури олійні	25,0	195,7	507,0	621,0	594,0	569
Буряк цукровий фабричний ²	527,8	211,9	54,3	62,4	66,3	-461,5
Картопля	2,1	1,3	8,9	13,3	4,0	1,9
Культури овочеві	4,7	3,3	5,4	5,9	2,6	-2,1
Культури плодові та ягідні	0,9	1,4	1,9	1,3	1,1	0,2
Сільськогосподарські тварини (у живій масі)	26,8	21,2	25,3	22,5	24,3	
Молоко	137,4	134,7	143,1	150,2	179,2	-2,5
Яйця, млн.шт	158,8	60,3	198,8	171,8	138,7	41,8
Вовна, т	10,0	8,9	6,7	–	0,0	-20,1

Джерело: розраховано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області [143].

Опрацювання анкетних даних виробників молока в с. Ображіївка

Всього респондентів

21.

Запитання		Варіанти відповідей					Разом
		2	3	4	5 і більше		
1. Назвіть кількість членів Вашої родини		2	3	4	5 і більше		
	<i>кількість</i>	5	4	9	3		21
	%	23,8%	19,0%	42,9%	14,3%		100%
2. Скільки людей працездатного віку у вашій сім'ї		0-1	2	3	4 і більше		
	<i>кількість</i>	7	8	4	2		21
	%	33,3%	38,1%	19,0%	9,5%		100%
3. Де працюють члени Вашої родини працездатного віку		Особисте господарство	Державна служба	Найманий працівник			
	<i>кількість</i>	10	3	8			21
	%	47,6%	14,3%	38,1%			100%
4. Назвіть кількість членів Вашої родини, які задіяні у виробництві молока		0	1	2	3		
	<i>кількість</i>	0	2	13	5		20
	%	0,0%	9,5%	61,9%	23,8%		95%
5. Чи використовуєте Ви земельну ділянку (пай) для власних потреб		так	ні	надана в оренду іншій особі			
	<i>кількість</i>	14	7	0			21
	%	66,7%	33,3%	0,0%	0,0%		100%
6. Які засоби малої механізації є у Вашій сім'ї		трактор	доїльний апарат	крупорушка	холодильна установка	інше	нема нічого
	<i>кількість</i>	2	0	3	3	4	11
	%	9,5%	0,0%	14,3%	14,3%	19,0%	52,4%
7. Чи є посередники при здачі Вашого молока на молокозавод		так	ні				
	<i>кількість</i>	2	17				19
	%	9,5%	81,0%				90%
8. Вкажіть місце реалізації молока		Ринок	Шосткинський мол.завод	інші			
	<i>кількість</i>	7	14	0			21
	%	33,3%	66,7%	0,0%			100%

 9. При яких умовах Ви б збільшили поголів'я корів у власному господарстві?		Пільги на придбання корови	Лізинг тварин	Підвищення закупівельної ціни на молоко	Інші	Не бажаю збільшувати		
	<i>кількість</i>	2	0	11	0	10		23
	%	9,5%	0,0%	52,4%	0,0%	47,6%		110%
10. Що вас не влаштовує у співпраці із Шосткинським мол. заводом		Ціна	Спосіб приймання	Вимоги якості	інше			
	<i>кількість</i>	19	1	2	0			22
	%	90,5%	4,8%	9,5%	0,0%			105%
11. Ваш дохід від здачі молока в загальному сімейному бюджеті складає		менш ніж 30%	30-50%	50 і більше %				
	<i>кількість</i>	14	7	0				21
	%	66,7%	33,3%	0,0%				100%
12. Вкажіть джерело постачання сіна, силосу, сінажу для власних корів		Власна земельна ділянка	Земельні паї	Закупівля 100%	Закупівля 50%	Закупівля 25%		
	<i>кількість</i>	7	1	4	4	9		25
	%	33,3%	4,8%	19,0%	19,0%	42,9%		119%
13. Вкажіть джерело постачання комбікорму, дерті та інших концентрованих кормів для власних корів		Власна земельна ділянка	Земельні паї	Закупівля 100%	Закупівля 50%	Закупівля 25%		
	<i>кількість</i>	0	0	19	2	1		22
	%	0,0%	0,0%	90,5%	9,5%	4,8%		105%
14. Скільки часу Ви витрачаєте в день на догляд, годівлю та доїння корів?		1 година	1-2 години	2-3 години	3 і більше годин			
	<i>кількість</i>	0	0	4	17			21
	%	0,0%	0,0%	19,0%	81,0%			100%

Опрацювання анкетних даних виробників молока в с. Білиця

Всього респондентів 54

Запитання		Варіанти відповідей						Разом
1. Назвіть кількість членів Вашої родини		2	3	4	5 і більше			
	кількість	8	13	24	9			54
	%	14,8%	24,1%	44,4%	16,7%			100%
2. Скільки людей працездатного віку у вашій сім'ї		0-1	2	3	4 і більше			
	кількість	7	27	13	8			55
	%	13,0%	50,0%	24,1%	14,8%			102%
3. Де працюють члени Вашої родини працездатного віку		Особисте господарство	Державна служба	Найманий працівник				
	кількість	36	14	7				57
	%	66,7%	25,9%	13,0%				106%
4. Назвіть кількість членів Вашої родини, які задіяні у виробництві молока		0	1	2	3			
	кількість	1	8	40	6			55
	%	1,9%	14,8%	74,1%	11,1%			102%
5. Чи використовуєте Ви земельну ділянку (пай) для власних потреб		так	ні	надана в оренду іншій особі				
	кількість	24	27	3				54
	%	44,4%	50,0%	5,6%	0,0%			100%
6. Які засоби малої механізації є у Вашій сім'ї		трактор	доїльний апарат	крупорушка	холодильна установка	інше	нічого	
	кількість	7	3	4	1	4	39	58
	%	13,0%	5,6%	7,4%	1,9%	7,4%	72,2%	107%
7. Чи є посередники при здачі Вашого молока на молокозавод		так	ні					
	кількість	49	3					52
	%	90,7%	5,6%					96%

7. Чи є посередники при здачі Вашого молока на молокозавод		так	ні					
	<i>кількість</i>	49	3					52
	%	90,7%	5,6%					96%
8. Вкажіть місце реалізації молока		Ринок	Шосткинський мол.завод	інші				
	<i>кількість</i>	1	53	0				54
	%	1,9%	98,1%	0,0%				100%
9. При яких умовах Ви б збільшили поголів'я корів у власному господарстві?		Пільги на придбання корови	Лізинг тварин	Підвищення закупівельної ціни на молоко	Інші	Не бажаю збільшувати		
	<i>кількість</i>	1	0	40	1	13		55
	%	1,9%	0,0%	74,1%	1,9%	24,1%		102%
10. Що вас не влаштовує у співпраці із Шосткинським мол.заводом		Ціна	Спосіб приймання	Вимоги якості	інше			
	<i>кількість</i>	45	12	2	0			59
	%	83,3%	22,2%	3,7%	0,0%			109%
11. Ваш дохід від здачі молока в загальному сімейному бюджеті складає		менш ніж 30%	30-50%	50 і більше %				
	<i>кількість</i>	29	16	8				53
	%	53,7%	29,6%	14,8%				98%
12. Вкажіть джерело постачання сіна, силосу, сінажу для власних корів		Власна земельна ділянка	Земельні паї	Закупівля 100%	Закупівля 50%	Закупівля 25%		
	<i>кількість</i>	44	13	1	0	2		60
	%	81,5%	24,1%	1,9%	0,0%	3,7%		111%
13. Вкажіть джерело постачання комбікорму, дерті та інших концентрованих кормів для власних корів		Власна земельна ділянка	Земельні паї	Закупівля 100%	Закупівля 50%	Закупівля 25%		
	<i>кількість</i>	15	10	25	8	2		60
	%	27,8%	18,5%	46,3%	14,8%	3,7%		111%
14. Скільки часу Ви витрачаєте в день на догляд, годівлю та доїння корів?		1 година	1-2 години	2-3 години	3 і більше годин			
	<i>кількість</i>	2	16	22	14			54
	%	3,7%	29,6%	40,7%	25,9%			100%
15. Чи є бажання стати учасником сільськогосподарського виробничого кооперативу?		так	ні					
	<i>кількість</i>	25	29					54
	%	46,3%	53,7%					100%
16. Що необхідно покращити у Вашому особистому господарстві при виробництві молока		?	кормову базу	санітарно-гігієнічний стан				
	<i>кількість</i>	4	45	3				52
	%	7,4%	83,3%	5,6%				96%
17. Чи цікавить Вас аналіз якості та складу молока?		так	ні					
	<i>кількість</i>	54	0					54
	%	100,0%						100%

Опрацювання анкетних даних виробників молока в с. Білогриве

Всього респондентів

23

Запитання		Варіанти відповідей						Разом
		2	3	4	5 і більше			
1. Назвіть кількість членів Вашої родини		2	3	4	5 і більше			
	<i>кількість</i>	7	9	6	3			25
	%	30,4%	39,1%	26,1%	13,0%			109%
2. Скільки людей працездатного віку у вашій сім'ї		0-1	2	3	4 і більше			
	<i>кількість</i>	6	11	3	2			22
	%	26,1%	47,8%	13,0%	8,7%			96%
3. Де працюють члени Вашої родини працездатного віку		Особисте господарство	Державна служба	Найманий працівник				
	<i>кількість</i>	6	5	9				20
	%	26,1%	21,7%	39,1%				87%
4. Назвіть кількість членів Вашої родини, які задіяні у виробництві молока		0	1	2	3			
	<i>кількість</i>	1	5	16	1			23
	%	4,3%	21,7%	69,6%	4,3%			100%
5. Чи використовуєте Ви земельну ділянку (пай) для власних потреб		так	ні	надана в оренду іншій особі				
	<i>кількість</i>	11	4	6				21
	%	47,8%	17,4%	26,1%				91%
6. Які засоби малої механізації є у Вашій сім'ї		трактор	доїльний апарат	крупорушка	холодильна установка	інше	нема нічого	
	<i>кількість</i>	3	1	1	4	4	14	27
	%	13,0%	4,3%	4,3%	17,4%	17,4%	60,9%	117%
7. Чи є посередники при здачі Вашого молока на молокозавод		так	ні					
	<i>кількість</i>	1	21					22
	%	4,3%	91,3%					96%
8. Вкажіть місце реалізації молока		Ринок	Шосткинський мол.завод	інші				
	<i>кількість</i>	1	23					24
	%	4,3%	100,0%	0,0%				104%

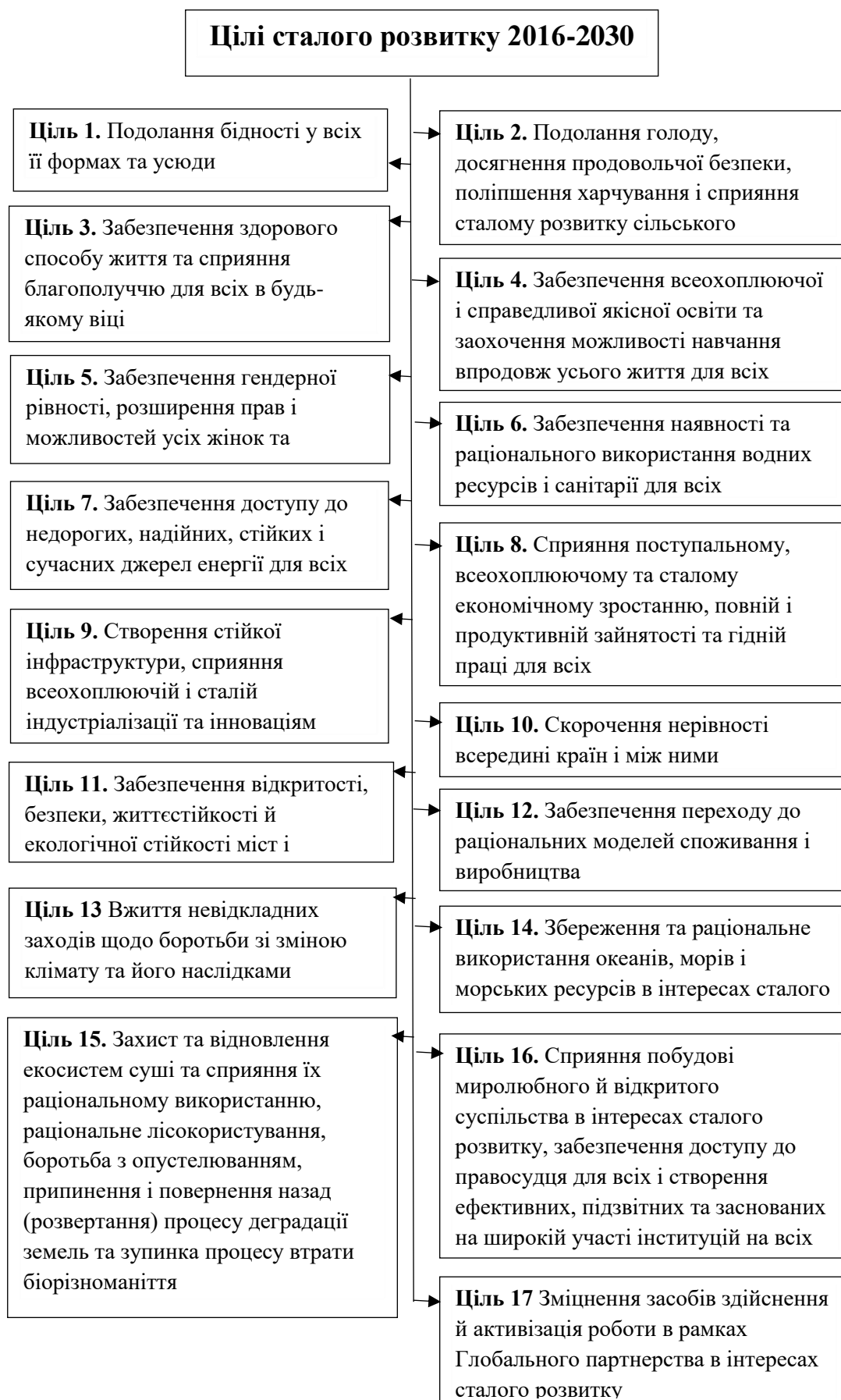
9. При яких умовах Ви б збільшили поголів'я корів у власному господарстві?		Пільги на придбання корови	Лізинг тварин	Підвищення закупівельної ціни на молоко	Інші	Не бажаю збільшувати		
	<i>кількість</i>	1	0	14	0	8		23
	%	4,3%	0,0%	60,9%	0,0%	34,8%		100%
10. Що вас не влаштовує у співпраці із Шосткинським мол. заводом		Ціна	Спосіб приймання	Вимоги якості	інше			
	<i>кількість</i>	23						23
	%	100,0%	0,0%	0,0%	0,0%			100%
11. Ваш дохід від здачі молока в загальному сімейному бюджеті складає		менш ніж 30%	30-50%	50 і більше %				
	<i>кількість</i>	15	5	3				23
	%	65,2%	21,7%	13,0%				100%
12. Вкажіть джерело постачання сіна, силосу, сінажу для власних корів		Власна земельна ділянка	Земельні паї	Закупівля 100%	Закупівля 50%	Закупівля 25%		
	<i>кількість</i>	11	1	4	9	5		30
	%	47,8%	4,3%	17,4%	39,1%	21,7%		130%
13. Вкажіть джерело постачання комбікорму, дерті та інших концентрованих кормів для власних корів		Власна земельна ділянка	Земельні паї	Закупівля 100%	Закупівля 50%	Закупівля 25%		
	<i>кількість</i>	0	1	22	1	0		24
	%	0,0%	4,3%	95,7%	4,3%	0,0%		104%
14. Скільки часу Ви витрачаєте в день на догляд, годівлю та доїння корів?		1 година	1-2 години	2-3 години	3 і більше годин			
	<i>кількість</i>	0	1	0	22			23
	%	0,0%	4,3%	0,0%	95,7%			100%

Зведені результати анкетування господарств населення - виробників молока

Нас. пункт	Поголів'я корів	Кількість корів у господарстві			використовують власні ділянки для кормовир-ва			використовують малу механізацію						Джерело одержання зелених кормів		Джерело одержання конц. кормів	
		1	2	> 3	так	немає	віддані в оренду	трактор	дольний апарат	крупорушка	холодильник	інше	нічого	купівля	власне вир-во	купівля	власне вир-во
Ображіївка	133	103	25	5	67%	33%	0%	9%	0%	13%	13%	17%	48%	68%	32%	100%	0%
Білиця	153	106	40	8	44%	50%	6%	12%	5%	7%	2%	7%	67%	5%	95%	58%	42%
Білогриве	57	25	29	3	52%	19%	29%	11%	4%	4%	15%	15%	52%	60%	40%	96%	4%

Джерело: розроблено автором

Цілі сталого розвитку для України на період 2016-2030 р.р.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографії:

1. Термоса І. О. Сучасний стан соціально-економічного розвитку Сумської області серед регіонів одного типу. Характерні риси моделі сталого розвитку/ І. О. Термоса // Організаційно-економічні аспекти сталого розвитку агропромислового комплексу та сільських територій: монографія / за ред. Брюховецького І. М., Жмайлова В. М., Маслака О. М. – Суми: Сумський національний аграрний університет, 2015. – С. 38-54. (*особистий внесок – досліджено стан ресурсного забезпечення розвитку сільських територій Сумського регіону за адміністративно-територіальним розподілом*).

2. Термоса І. О. Використання інноваційних технологій ведення землеробства суб'єктами аграрного бізнесу / І. О. Термоса // Розвиток аграрного бізнесу в Україні : монографія / за ред. Брюховецького І. М. – Суми: Сумський національний аграрний університет, 2016.- С. 272 – 283. (*особистий внесок – здійснено оцінку виробничо-економічних результатів розвитку суб'єктами аграрного бізнесу на основі сучасних інформаційних технологій*).

Статті у наукових фахових виданнях:

3. Термоса І. О. Сутність сталого розвитку та його особливості в контексті сільських територій / І. О. Термоса // Причорноморські економічні студії. – 2017. – № 19. – С. 33-38.

4. Термоса І. О. Аспекти сучасного розвитку сільських територій / І. О. Термоса // Вісник Херсонського державного університету. – 2017. – № 25. – С. 102-105.

5. Термоса І. О. Аспекти планування розвитку сільських територій в умовах децентралізації в Україні / І. О. Термоса // Інтелект XXI. – 2017. – № 4. – С. 69-74.

6. Термоса І. О. Розвиток підприємництва як передумова сталого розвитку сільських територій / І. О. Термоса // Проблеми системного підходу в економіці. – 2017. – № 4(60). – С. 187-192.

7. Термоса І. О. Кластеризація та її вплив на розвиток сільських територій/ І. О. Термоса // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2017. – № 19. – С. 113-118.

8. Термоса І. О. Виокремлення економічної категорії «реструктуризація» серед інших організаційно-правових та економічних процесів на підприємстві / І. О. Термоса // Вісник Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва. Сер. : Економічні науки. – 2013. - № 8. – С. 260-270.

9. Бояринова І. О. Теоретико-методичні підходи до визначення поняття «реструктуризація» / І. О. Бояринова // Вісник Сумського національного аграрного університету. Сер. : Економіка і менеджмент , 2012 т. Вип. 8 – с. 19-24.

Статті, включені до міжнародних каталогів наукових видань і науковометричних баз:

10. Термоса І. О. Забезпечення сталого розвитку сільських територій на базі територіальних кластерних структур / В.М. Жмайлов, І.О. Термоса // Вісник Сумського національного аграрного університету. Сер. : Економічні науки. – 2017. - № 6. – С. 133-145. (*особистий внесок – здійснено формування кластеру*).

11. Термоса І. О. Кластерні формування як основа для сталого розвитку сільських територій/ І. О. Термоса // Вісник Одеського національного університету. Економіка. – 2017. – № 5(58). – С. 75-80.

Статті в закордонних наукових виданнях:

12. Thermosa I. The ways of forming the sustainable development of rural areas of Ukraine/ I. Thermosa // *Economics, Management and Sustainability*, (2017). 2(1), 76-82.

За результатами доповідей науково-практичних конференцій:

13. Термоса І. О. Становлення економічних відносин на сільських територіях / І. О. Термоса // *Наукові економічні дослідження: теорії та пропозиції: матер. IV Міжнародної науково-практ. конференції (24-25 березня 2017 р., м. Запоріжжя)*. – Запоріжжя: Східноукраїнський інститут економіки та управління, 2017. – С. 14-18.

14. Термоса І. О. Розвиток сільських територій в сучасних умовах / І. О. Термоса // *Перспективи розвитку національної економіки в умовах змін ринкового середовища: матер. Всеукраїнської науково-практ. конференції (11-12 серпня 2017 р., м. Одеса)*. – О. : ЦЕДР, 2017. – С. 26-31.

15. Термоса І. О. Становлення підприємництва як одна із умов сталого розвитку сільських територій / І. О. Термоса // *Моделювання та прогнозування соціально-економічного міжнародного співробітництва: матер. Міжнародної науково-практ. конференції (1–2 вересня 2017 р., м. Київ)*. – Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2017. – С. 33-36.

16. Термоса І. О. Планування як фактор забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні / І. О. Термоса // *Сучасні можливості забезпечення соціально-економічного розвитку країн: матер. Міжнародної науково-практ. конференції (16 вересня 2017 р., м. Ужгород)*. – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2017. – С. 38-42.

17. Термоса І. О. Регіональні кластери як структурні ланки сталого розвитку сільських територій / І. О. Термоса // *Економічне зростання: стратегія, напрями і пріоритети: матер. Міжнародної науково-практ. конференції (22-23 вересня 2017 р., м. Запоріжжя)*. – Запоріжжя: Східноукраїнський інститут економіки та управління, 2017. – С. 80-84.

18. Термоса І. О. Вплив інтеграційних процесів в АПК на розвиток сільських територій / І. О. Термоса // Підприємництво, бухгалтерський облік та фінанси: національні особливості та світові тенденції: матер. Всеукраїнської науково-практ. конференції (15-16 вересня 2017 р., м. Київ). – Київ: КЕНЦ, 2017. – С. 25-29.

19. Термоса І. О. Соціально-економічний захист населення України в сучасних трансформаційних умовах / І. О. Термоса // Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної роботи: матер. Всеукраїнської науково-практ. конференції (22-23 жовтня 2015 р., м. Глухів). – Глухів: Глухівський НПУ ім.. О. Довженка, 2015. – С. 154-157.

**СУМСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ АГРОПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ**

вул. Першотравнева, 29, м. Суми, 40009, тел. (0542) 77-02-70, факс 61-13-62, 77-02-70

E-mail:apk@sm.gov.ua Код ЄДРПОУ 00734373

14.08.2017 № 01-19/864

На № _____ від _____

**Спеціалізованій вченій раді із
захисту дисертацій на здобуття
наукового ступеня кандидата
економічних наук**

**Про впровадження/використання
результатів наукових досліджень
Термоси І. О.**

Результати наукових досліджень Термоси І. О. з питань формування сталого розвитку сільських територій на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук позитивно схвалені фахівцями Департаменту агропромислового розвитку та мають практичне застосування в їх роботі.

Зокрема, запропоновані автором заходи забезпечення сталого розвитку сільських територій знайшли втілення при розробці Програми розвитку агропромислового комплексу та сільських територій Сумської області на період до 2020 року.

Розроблено пропозиції щодо підтримки розвитку індивідуального підприємництва шляхом створення сімейних ферм, їх об'єднання у сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи з метою формування конкурентних переваг сільськогосподарської продукції, а також створення на базі таких кооперативів, у поєднанні з переробними підприємствами, науково-виробничими та приватними інвестиційними компаніями, аграрних кластерних формувань. Ці пропозиції є досить обґрунтованими та мають практичну цінність при формуванні програм розвитку як окремої сільської території, так і Сумського регіону в цілому.

**Тимчасово виконуючий обов'язки
директора Департаменту**

П.І.Турчин

Придатко 77 15 62

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Герасима Кондратьєва, 160, м. Суми, 40021, тел. (0542) 701-012, факс 0542) 701-055
e-mail: admin@sumy.ua, код за ЄДРПОУ 04718013

Від 10.03.17 № 808/1

На № _____ від _____

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Термоси Ірини Олександрівни
на тему: «Формування сталого розвитку сільських територій»

Результати наукових досліджень Термоси Ірини Олександрівни, викладені в дисертаційній роботі, впроваджені в навчальний процес факультету «Економіки і менеджменту» Сумського національного аграрного університету. Зокрема, при викладанні лекційних курсів «Кооперація в підприємницькій діяльності», «Сільськогосподарська кооперація», «Організація підприємництва», «Основи підприємництва», «Логістичний менеджмент», «Ціни та ціноутворення» для студентів галузі знань 07 Управління та адміністрування спеціальностей 071 Облік і оподаткування; 073 Менеджмент; 075 Маркетинг; 076 Підприємство, торгівля та біржова діяльність та при написанні дипломних робіт студентами ОС «Магістр» використовувалися:

- теоретичні та практичні аспекти визначення ресурсного потенціалу сільської території;
- методичні підходи щодо визначення ефективності функціонування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;
- засади становлення та функціонування малого та середнього підприємства на сільській території;
- напрямки розвитку сільських територій в умовах децентралізації влади;
- результати досліджень моніторингу регіонального ринку сільськогосподарської продукції.

Проректор з наукової роботи
к.е.н., доцент

О.М. Маслак

Декан факультету
економіки і менеджменту

Погоджено

Проректор з наукової роботи та міжнародних зв'язків Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка к.п.н., доцент

Зінченко В. П.
(Підпис) (Прізвище, ініціали)
«13» квітня 2014 р.

Затверджую

Перший проректор Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка к.п.н., доцент

Кузнєцова Г. П.
(Підпис, ініціали)
«13» квітня 2014 р.

М.П.

АКТ

про впровадження/використання результатів кандидатської дисертаційної роботи у навчальний процес

Даним актом стверджується, що результати дисертаційної роботи з питань формування сталого розвитку сільських територій, що представлена на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.03 Економіка управління національним господарством виконаної Термосою Іриною Олександрівною впроваджено у навчальну програму при викладанні дисциплін «Економіка», «Основи економічних вчень», «Економічні основи соціальної роботи». Розроблені Термосою І. О. теоретико-методичні положення, інформаційно-аналітична база (а саме: поняттєвий апарат, теоретичні засади організаційно-економічного розвитку сільських територій; методика визначення соціально-економічного рівня розвитку та ресурсного забезпечення сільських територій) ефективно використовується під час проведення практичних занять на кафедрі соціальної педагогіки і соціальної роботи у підготовці фахівців ОКР «Бакалавр» за напрямом 2340 «Соціальна педагогіка» та ОКР «Бакалавр» за напрямом 231 «Соціальна робота» у Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка.

Декан факультету педагогіки і психології к.х.н., доцент

Завідувач кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи д.п.н., професор

Цюкало Л.С.

Міщук Л. І.

ЯМПІЛЬСЬКА РАЙОННА РАДА

бул. Ювілейний, 1, смт Ямпіль, 41200, тел./факс (05456) 2-19-23

E-mail: yampolrada@ukr.net Код ЄДРПОУ 23825625

16.05.2019 року № 111/15 На № _____ від _____

Спеціалізованій вченій раді
Полтавської державної аграрної академії
К 44.887.01 із захисту дисертацій
на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

АКТ

про впровадження/використання результатів
кандидатської дисертаційної роботи
Термоси Ірини Олександрівни

Ямпільською районною радою Сумської області розглянуто основні положення та результати дисертаційної роботи Термоси Ірини Олександрівни з питань формування сталого розвитку сільських територій на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук, позитивно схвалені та рекомендовані до застосування запропоновані автором теоретико-методичні положення, інформаційно-аналітична база (а саме: поняттєвий апарат, теоретичні засади функціонування сільських територій, підходи до визначення ресурсного потенціалу для забезпечення розвитку сільських територій на засадах сталості), стратегічні напрямки розвитку сільських територій Ямпільського району, насамперед розвиток приватного підприємництва та на його основі становлення кооперативних відносин, розвиток несільськогосподарських видів діяльності, заходів по забезпеченню промоції регіону та загального стимулювання соціально-економічного розвитку територіальних громад.

При безпосередній участі аспірантки Термоси І. О. проводилися наради, семінари спеціалістів економічного профілю з питань організаційно-економічного розвитку району.

Голова районної ради

О.К. Губар

**БІЛИЦЬКА СІЛЬСЬКА РАДА
ЯМПІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

вул. Нова, 25, с.Білиця, Ямпільський район, Сумська область, 41214,
тел. (0256) 5-51-47, E-mail : Bilitsarada08@ukr.net , Код ЄДРПОУ 22984698

26.05.17 № 02-15/

На № _____ від _____

**Спеціалізованій вченій раді
Полтавської державної аграрної академії
К 44.887.01 із захисту дисертації
на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук**

АКТ

про впровадження/використання результатів
кандидатської дисертаційної роботи Термоси Ірини Олександрівни

Білицькою сільською радою Ямпільського району Сумської області розглянуто основні положення та результати дисертаційної роботи Термоси Ірини Олександрівни з питань формування сталого розвитку сільських територій, на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук, позитивно схвалені та рекомендовані до застосування запропоновані автором стратегічні напрямки розвитку села, розвитку підприємницької діяльності, кооперації, виробничої інфраструктури та сфери соціально-побутових послуг, а також розвитку несільськогосподарських видів діяльності. Підтримано рекомендації щодо удосконалення перспективного плану розвитку сільської території та приведення його у відповідність з основними цілями сталого розвитку, удосконалення мотиваційної роботи серед місцевого населення щодо розвитку індивідуального підприємництва, вдосконалення системи інформаційного забезпечення органів місцевого самоврядування.

**Голова Білицької сільської ради
Ямпільського району Сумської області**

К.Є. Бояринова

УКРАЇНА

**ЗНОБ-НОВГОРОДСЬКА СЕЛИЩНА РАДА
СЕРЕДИНО-БУДСЬКОГО РАЙОНУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

вул. Шкільна, буд. 1, смт Зноб-Новгородське, Середино-Будський район, Сумська область, 41022,
тел. (05451) 7-32-42, E-mail: znovvgorod@sm.ukrtel.net
Код 04391279 бюджетний рахунок 35417006034565 ГУ ДКСУ у Сумській області МФО 837013

«16» червня 2017 р. № 211/4

**Спеціалізованій вченій раді
Полтавської державної аграрної академії
К 44.887.01 із захисту дисертацій
на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук**

АКТ

про впровадження/використання результатів
кандидатської дисертаційної роботи
Термоси Ірини Олександрівни

Зноб-Новгородською селищною радою (ОТГ) Середино-Будського району Сумської області розглянуто основні положення та результати дисертаційної роботи Термоси Ірини Олександрівни з питань формування сталого розвитку сільських територій на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук, позитивно схвалені та рекомендовані до застосування запропоновані автором підходи до формування механізму забезпечення сталого розвитку об'єднаної територіальної громади, насамперед через підтримку приватного підприємництва, кооперації виробників та переробників сільськогосподарської продукції, пошук та забезпечення розвитку нетрадиційних (несільськогосподарських) видів діяльності, адаптацію плану соціально-економічного розвитку об'єднаної територіальної громади до основних цілей сталого розвитку.

При безпосередній участі аспірантки Термоси І.О. проводилися засідання членів виконавчого комітету Зноб-Новгородської селищної об'єднаної територіальної громади з питань організаційно-економічного розвитку.

**Голова Зноб-Новгородської
селищної ради**

П.В. Гончаров